

84. 0.997. 240353 24

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: DR. ILLYEFALVI L. LAJOS

AZ ÍRÁSTUDATLANOK BUDAPESTEN

ÍRTA

DR. ÁFRA NAGY JÁNOS

63. KÖTET

1. SZÁM

KIADJA: BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS STATISZTIKAI HIVATALA

Ára 5 pengő

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: DR. ILLYEFALVI L. LAJOS

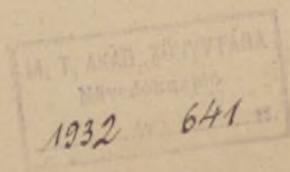
AZ ÍRÁSTUDATLANOK BUDAPESTEN

ÍRTA

DR. ÁFRA NAGY JÁNOS

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINTOMDÁJA

300353

TARTALOMJEGYZÉK.

I. Bevezetés.

	Oldal
1. A népműveltség kialakulása, terjedése. A népműveltség nemzeti, társadalmi és egyéni jelentősége	5
2. A népműveltség statisztikai megfigyelése. Az analfabetizmus fogalma. Felvételi módok	10
3. Az analfabetizmus nemzetközi viszonylatban. Statisztikai eredmények.....	15
4. A népműveltség statisztikai megfigyelése hazánkban 1869—1920. A népszámlálási adatgyűjtések, eredmények és publikációk ismertetése a népműveltségre való tekintettel	20
5. A népműveltségre vonatkozó adatgyűjtések multja. A népesség írni-olvasni tudásának első statisztikai számbavétele hazánkban és a statisztikai adatok közzététele	23

II. A magyarországi analfabetizmus oknyomozó történetének vázlata ; a népoktatásügy eredményeinek statisztikai ismertetése.

1. Népoktatásügyünk állapota és az elemi iskoláztatás eredményei az 1868. évi XXXVIII. t.-c. életbelépéséig	31
2. A 18. és 19. század népoktatásügyének ismertetése. Iskolák száma és szervezete	37
3. A fővárosi népoktatásügy állapota a 19. században	39
4. Az elemi iskolai tanítás módszerének szerepe az analfabetizmus alakulásában	43
5. A tanköteles gyermekek beiskolázási viszonyai a 19. században	47
6. Magyarország lakosságának írni-olvasni tudása a 19. század második felében és a 20. század első évtizedeiben	50
7. Budapest székesfőváros analfabétáinak száma. 1869—1920	54

III. Budapest írástudatlanjainak demográfiai, társadalmi és gazdasági viszonyai.

1. A fővárosi analfabéták 1929. évi összeírása	59
2. A budapesti analfabéták foglalkozása	62
3. A fővárosi analfabéták lakóhely szerinti alakulása	71
4. A fővárosi analfabéták nem szerinti megoszlása	83
5. A fővárosi analfabéták kor szerinti tagozódása	84
6. A korviszonyok változása foglalkozási főcsoportok szerint	90
7. Az analfabéták vallás szerinti megoszlása	97
8. Az analfabéták anyanyelv szerint	109
9. Az analfabéták családi állapota	119
10. Az analfabéták lakásbérleti viszonyai	123
11. Mennyi idő óta tartózkodnak az összeírt analfabéták a fővárosban?	131
12. A fővárosi analfabéták születési helyére vonatkozó adatok	143

IV. Befejezés. 162

Függelék.....	167
---------------	-----

I. Bevezetés.

1. A népműveltség kialakulása, terjedése. A népműveltség nemzeti, társadalmi és egyéni jelentősége.

Schwartner Márton, a régebbi magyar statisztikai irodalom egyik legjelesebb képviselője, mondhatnánk a hazai statisztikai kutatás atyja, a 18. század legvégén megjelent nagybecsű munkájában ¹⁾ szemlét tartva Magyarország akkori művelődési állapota, iskolái és közművelődési intézményei felett, a magyarság kulturális helyzetét az európai népek kultúrközösségében a következőképen jellemzi :

»Zwar hat dieselbe, aus der Nachbarschaft Lapplands eben keine Beyträge zur europäischer Kultur und Gelehrsamkeit an die Theiss und die Donau mitgebracht, dagegen aber zeigte dasselbe sehr bald und von jeher für europäische Aufklärung sehr viele Empfänglichkeit und nimmt heute zu Tage unter den gesitteten und cultivierten Völkern Europas, mit vollem Rechte, einen ehrenvollen Platz ein. Seinem feurigen, stolzen Temperamente, dem dankbaren Boden, der christlichen Religion überhaupt, seiner Staatsverfassung, der Nachbarschaft von Barbaren und aufgeklärten Völkern, der seltsamen Mannigfaltigkeit von Sprachen und Völkerstämmen im Lande selbst, der Entfernung vom Meer und dem grossen Welthandel und dem Wechsel von kurzen Frieden mit unaufhörlichen Kriege in der Vorzeit, hat sonst der Unger alles zuverdanken, sowohl was er an Cultur ist, als was er nicht ist.«²⁾

¹⁾ Statistik des Königreichs Ungern, ein Versuch von Martin Schwartzner, Pest, 1798.

²⁾ Magyarul : »Jóllehet a magyarok a Lappföld szomszédságából úgyszólván semmit sem hoztak az európai kultúrához és tudományossághoz a Tisza és a Duna mellé, mégis mindjárt kezdetben s kezdettől fogva nagy fogékonyságot tanúsított a magyarság az európai haladással szemben és manapság már — teljes joggal — megbecsült helyet foglal el Európa művelt és kultúrált népei között. Tüzes, büszke temperamentumának, a termékeny földnek, általában a keresztény vallásnak, államalkotmányának, barbárok és felvilágosodott népek szomszédságának, az országban lakó népek nyelvi és nemzetiségi sokféleségének, a tengertől és a nagy világkereskedelemtől való távolságának, a rövid békékkel váltakozó szünetnélküli háborúknak köszönheti a magyarság mindazt, ami kultúrája van s amiye nincs.«

Ma sem lehetne jellemzőbben és tömörebben összefoglalni, világosabb látással áttekinteni a magyarság művelődéstörténetének hosszú századait, kulturális fejlődésének, de egyben művelődési hátramaradottságának okait is, mint ahogy Schwartner Márton több mint százharminc évvel ezelőtt megjelent munkájában tette. Azóta a magyarság valóban bámulatos haladást tett nemcsak az általános népműveltség, hanem a magasabb kultúra művelése terén is és sok tekintetben elérte, sőt meghaladta, meg is előzte szerencsésebb európai nemzettársait, de ez a haladás jórésztben a múlt század példátlan erőfeszítéseiből származott, olyan tényezők szerencsés találkozásából, amelyből Schwartner a század elején még csak keveset láthatott. Amit azonban kulturális fejlődésünk *multjáról* néhány sorával oly találóan elmond, arra mindannyiszor vissza kell térnünk, ahányszor hazánk jelenlegi kulturális viszonyairól szó esik. Századok történelme, egy évezred annyi viszontagsága, a nemzet jó és balsorsa, gazdasági, vallásfelekezeti és nemzetiségi viszonyai tükröződnek vissza századok multán is a nép művelődési állapotában, amelyek mindenike másképen fejlődött és alakult nálunk — egyszer kedvezőbb, máskor rosszabb viszonyok között, — mint más nemzeteknél s ebből állottak elő azok a különbségek, amelyeket más nemzetekkel szemben egyik vagy másik irányban a magyar nép műveltségi állapota mutat.

Számszerűen ugyan alig mérhető, számokkal alig fejezhető ki a nemzetek szellemi életének, értelmi fejlettségének, erkölcsi színvonalának állapota és az elért haladás aránya. A tudományos élet fejlődése úgyszólván teljesen kivonja magát a statisztikai megfigyelés alól, az értelmi haladás másik iránya: az ismeretek s általában a műveltség terjedése pedig legfeljebb közvetett módon a kultúra terjesztésére hivatott intézmények számbavétele útján lehetséges. Valamely nép műveltségi állapotának kialakításában annyi sokféle tényező működik közre s maga a műveltségi állapot is annyira különböző egy-egy nemzet különböző társadalmi osztályain belül, hogy egy-egy mérlegelés, a műveltségi állapot sematikus rendszerbefoglalása, különösen pedig a magasabb műveltségi fok kutatása az ország összes lakosságánál szinte lehetetlen. Közvetlenül csupán a műveltségnek legalsó foka, az elemi műveltség: az írni-olvasni tudás birtoka figyelhető meg statisztikailag, ami egymagában véve is elsőrendű jellemzőerővel bírhat valamely nép művelődési állapotára nézve annál a szoros kapcsolatnál fogva, amelyben az elemi műveltség, az írni-olvasni tudás terjedése az egyetemes kulturális haladással szemben áll.¹⁾

Az írni-olvasni tudást korunkban minden haladottabb nemzetnél az elemi műveltség birtokának vagy legalább alapjának tekintik, míg az analfabétákat legtöbb nemzetnél úgy ítélik meg ma már, mint akik elemi műveltségük hiánya folytán kivülesnek a társadalmi élet minden fontosabb

¹⁾ L. Közgazdasági Lexikon, szerkesztették Halász Sándor dr. és Mandelló Gyula dr. Bp. 1898. Pallas, I. kötet, 238. lap.

pozícióján. Pedig az írás és olvasás tudományának általános elterjedése még a kultúrnépek között is egy nem nagyon távoli múlt vívmánya. Petersilie és Keller a »Handwörterbuch der Staatswissenschaften« című kitűnő lexikon legújabb kiadásában ¹⁾ az »Analphabeten« címszó alatt érdekes áttekintését nyújtja a legrégebb időktől fogva a korunkban »elemi« műveltségnek tekintett írni-olvasni tudás terjedésének.

Az ókori népeknél — mint ismeretes — az írás a papok és uralkodók (az »írástudók«) féltve őrzött titka volt, amelyet hatalmuk biztosítására kitűnően tudtak hasznosítani. De már a zsidóknál voltak fiúiskolák, amelyek a héber nyelvet és a törvényismeretet tanították. Az athénieknek is voltak szónoki és bölcséleti iskoláik mellett egyszerű fiúiskoláik. Itáliában a császárság korában az írás-olvasás ismerete a nagy városokban igen elterjedt volt. A római birodalom összeomlása ezen a téren is visszaesést okozott. Nagy Károlyról feljegyzi életrője Einhard, hogy még mint idősebb ember is megkísérelte az írás művészetét elsajátítani s ezért állandóan táblát és könyvecskét tartott a fejpárnája alatt, hogy szabad perceiben kezét a betűk formálására szoktassa. Dacára nagy szorgalmának, mégis csak kevés eredményt ért el az írás készségében, mert túlkésőn fogott hozzá megtanulásához.

Általában az egész korai középkorban csak a papságra korlátozódott az írás-olvasás tudása, amit az angol szó az írásra (clerk) is kifejez. »Ir laien kunnet nit lesen, als wir pfaffen« — mondta a 13. század közepén élő regensburgi Berthold népprédikátor. Ugyanez volt a helyzet a lovagok osztályánál is.

Csak a 13—14. században, a városok kialakulásával egyidejűleg, keletkeznek a templomi és kolostori iskolák mellett a latin és német városi iskolák. Valószínűleg — a középkor későbbi századaiban — minden nagyobb német városban voltak már német írás-iskolák. A frankfurti lakatoslegények egyesületének egyik könyvében 1417—1527-ig többszáz tagjuk sajátkezűleg írta be magát az ország minden részéből, bizonyítva, mennyire el volt terjedve már akkor a városi kézművesség köreiben is az írás-olvasás ismerete.

Hazánkban a 13—14. században nyíltak meg az első városi iskolák. Nagy Lajos országlása alatt a nagyváradi iskolák már virágoztak s azt más városok növendékei is látogatták. Később a városi iskolák száma mindinkább szaporodott. A 15. században, különösen Mátyás korában, már minden királyi városban voltak elemi iskolák. Ezek között a bártfai, lőcsei, kassai s fehérvári volt a leghíresebb. Oly időben álltak fenn ezek, amikor még a magyar zászlós urak közül is kevés tudott csak írni. Mátyás végső éveiben például Báthory István, Rozgonyi László, guthi Ország László stb. még neveiket sem tudták az okleveleknek alájegyezni.²⁾

¹⁾ Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Herausgeg. v. D. Dr. Ludvig Elster, Dr. Adolf Weber und Dr. Friedrich Wieser, IV., gänzlich umgearbeitete Aufl. I. Band. (Jena, 1923. G. Fischer).

²⁾ L. Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a XVI. század elejéig. Írta Horváth Mihály. I. rangú pályamunka. Budán 1842. 342. lap.

Németországban a 14—15. században már vidéken is emlitenek itt-ott falusi iskolamestereket és iskolaházakat, de *csak a reformáció állította fel legelsőül az általános népoktatás követelményét*. Luther tanácsolta elsőnek, hogy mindenütt állítsanak fel fiú- és leányiskolákat legalább napi 1—2 órai oktatással. Bajorországban még 1616-ban sem akarták tűrni a falusi népiskolákat, mert attól tartottak, hogy ezek miatt a fiatal parasztfiúkat és leányokat a szolgálattól visszatartják.

1642-ben rendelte el Ernst von Sachsen-Coburg-Gotha herceg, hogy országában az ifjak a betöltött 5—12 évig télen-nyáron iskolakötelesek. 1649-ben Württembergben is keresztülvitték az általános iskolakötelezettséget.

Poroszországban — Schmoller szerint — csak az 1717. és 1736-i ediktumok mondták ki az állami iskoláztatási kényszert (tehát nem sokkal korábban, mint nálunk a Mária Terézia-féle iskolarendeletek). Ennek ellenére még a század végén (1782) is az volt a helyzet, hogy a vidéken nyáron egyáltalában nem szoktak iskolába járni a gyermekek, de ha jártak is, nagyon keveset tanultak, minthogy falun az oktatást rendszeren szabómesterek és kiszolgált öreg altisztek látták el.

Még rosszabbak voltak a viszonyok Franciaországban. Taine például a forradalom előtti Franciaországról írott művében megemlíti, hogy a 18. század végén 50 pap közül 40 iskola nélkül volt és hogy a Gascogne-ban a legtöbb falunak sem iskolamestere, sem tanítója nincsen.

Csak a 19. század kultúrpolitikája végzett komoly munkát az általános népoktatás kiszélesítése tekintetében. Hogy milyen nagy lépéseket tett ebben a században a népoktatásügy, kiderül abból is, hogy Poroszországban 1821—1825-ben született száz ember közül még 16·2% férfi, illetőleg 39·5% nő nem tudta aláírni a házassági szerződést, az 1861—65. évek szülötteiből ezek a számok már csak 5·5 és 3·7%-ra rúgnak. Belgiumban 1840-től 1891-ig a regruták között 51-ről 16%-ra esett vissza az analfabéták aránya.

Ugyancsak Petersilie és Keller mutat rá arra is, hogy bármily magas fokra fejlődik idővel a népműveltség, még a hat éven felüli népességben sem fog soha teljesen eltűnni az analfabetizmus, mert ha még oly tökéletessé fejlesztik is a népiskoláztatást és iskolával látnak el minden legkisebb telepet is, hogy a képezhetőek közül senki se maradjon ki a tanításból (még a vakok és süketnémák sem), a hülyék, elmebetegek, gyógyíthatatlanok még mindig olyan — bár nem jelentős — részét alkotják majd a lakosságnak, akiket nem lehet az analfabetizmusból kiszakítani, tehát még a leghiánytalanabban kifejlesztett népiskoláztatás mellett is akadni fognak olyanok, akik írni-olvasni nem tudnak.

Ezek azonban már csak olyan kivételek, akik nem sokat változtathatnak a népesség nagy tömegeinek műveltségi állapotán. De a fejlődés a ma még elmaradottabb nemzeteknél is abban az irányban halad, hogy egyre kisebb arányszámot foglalnak el a népességben azok, akik valamely

okból nem tudták elsajátítani a magasabb műveltség alapját, az írni-olvasni tudást, ami az elmúlt század egyik legfontosabb művelődési eredménye nemcsak hazánkban, hanem valamennyi haladottabb nemzetnél. Amíg egy társadalom primitív gazdasági és forgalmi viszonyok között él, nincs is jelentősége a nagy tömegeket felölelő népműveltségnek, illetve az írás-olvasás ismeretének. Csak a népsűrűség növekedésével együttjáró gazdasági és kulturális fejlődés tolja előtérbe az írás-olvasás tömeges ismeretének fontosságát, amikor a hivatásszerű munka sokágú specializálódásával, a gazdasági szervezkedés kifejlődésével nagy arányokban bontakozik ki a forgalom, a térben és időben egymástól távol lévő személyek érintkezésének szükségessége. Amikor a jogrend egyre differenciáltabbá válik s az egyre komplikáltabb jogélet már az írásbeli megrögzítés követelményét állítja fel, amikor az egyes nemzedékek által megszerzett kulturális értékek átöröklése a népesség nagy számánál és erős kevertségénél fogva már nem bízható többé a szójhagyományokra, hanem az írás és nyomtatás eszközeihez kénytelen folyamodni, akkor jut el a társadalmi fejlődés arra a fokra, amikor általános szükséggé válik az írás-olvasás ismerete és elmaradottságot jelent az írni-olvasni nem tudás. Korunkban egész társadalmi, gazdasági és politikai életünk, úgy az egyesnek, mint a közösségnek élete, a gazdasági és politikai versengés, a szellemi és anyagi kultúra mind-mind az írás-olvasás általános ismeretére épül. Ezért törekszik minden egyén arra, hogy értelmi és gazdasági haladása érdekében megszerezze ezt az elemi készséget, de ezért határozta el az újkor állama is magát arra, hogy a közösség érdekében mindenkire nézve kötelezővé tegye ennek az elemi műveltségnek elsajátítását, amely pedig századok előtt csak az uralkodók és népvezérek kiváltságos joga volt.¹⁾

Ezért van korunkban megnövekedett jelentősége az írni-olvasni tudás elterjedése statisztikai számbavételének, mert amíg ez a megfigyelés egyrésztől megmutatja az általános elemi műveltség tekintetében elért haladást, másrésztől beszámol a hiányokról is és a gyakorlati kutúrpolitika számára kijelöli a méghátralévő tennivalók útját. Nemcsak a megfigyelés könnyebbége okozza tehát, hogy a népesség műveltségi állapotának számbavételénél a legtöbb állam kormányzata megelégszik az írni-olvasni tudás elterjedésének megfigyelésével, hanem az elemi műveltség meglétének, vagy hiányának elsőrendű társadalmi és nemzeti fontossága is, hiszen korunk fejlett gazdasági életében nemcsak az egyénre nézve fontos, hanem a közösség szempontjából is elsőrendű érdekekkel bír, hogy tagjai a műveltségnek milyen fokán állanak, illetőleg, hogy elsajátították-e és milyen arányban az elemi műveltségnek azt a fokát, amely elengedhetetlenül szükséges a nemzetek és egyének közötti kulturális és gazdasági versenyképesség biztosításához.

¹⁾ L. Dr. L. Elster, Wörterbuch der Volkswirtschaft I. köt. 90. s köv. lap.

2. A népműveltség statisztikai megfigyelése. Az analfabetizmus fogalma. Felvételi módok.

Igy veszi kezdetét a népkultúra általánosabbá váló terjedésével egyidőben az elért eredmények statisztikai számbavétele is, legtöbb esetben megelégedve az írás-olvasás ismeretének kérdésével.

*

Néhány szóval érintenünk kell még az analfabetizmus, az »analfabéta« szó fogalmi meghatározását is.¹⁾ Bármily egyszerűnek látszik első gondolatra a szó értelme — hogy t. i. analfabéta az, aki nem tud írni-olvasni — közelebbi vizsgálatra ez a laza meghatározás nem bizonyul kielégítőnek.

Szabatosan talán azt mondhatnók, hogy analfabéta az, aki tudja ugyan, hogy az emberek gondolataikat írott jelekkel is ki tudják fejezni, lát is ilyen jeleket (betűkből álló szavakat, szavakból álló mondatokat, sorokat stb.), tehát látó-érzékeivel (esetleg tapintóérzékeivel, mint a vakok) azokat felfogja és percipálja, azonban az írott (nyomtatott, általában érzékelhető, látható) jeleknek nem tud értelmet tulajdonítani, nem tudja megérteni a benne megrögzített gondolatot, illetőleg a saját gondolatait nem tudja ilyen írott jelekkel (írásban) kifejezni, bár erre értelmi fejlettségénél és érzékei hibátlanságánál fogva egyébként képes volna, az esetben t. i. ha őt a többiek (családtagjai vagy a társadalom a megfelelő intézmények, tanítók, iskolák stb. által) megtanították volna.

E meghatározásból következik, hogy nem tekinthető analfabétának a fejletlen gyermek, aki érzéki és értelmi fejlettségénél fogva még képtelen arra, hogy az írott jeleknek értelmet tulajdonítson, különösen, amikor még arról sem tud, hogy az emberek gondolataikat nemcsak élőszóval vagy jelbeszéddel, hanem írott jelekkel is ki tudják fejezni s e jeleket (az írást) mások — térben és időben távollevők is — el tudják olvasni.

Nem tekinthető analfabétának az sem, aki értelmi vagy érzéki fogyatékosága miatt képtelen az írott jeleket percipálni (gyöngelméjű, hülye, elmebeteg vagy vak), illetőleg saját gondolatait nem képes írásba foglalni (mert béna, idegbeteg), bár tudomással bír arról, hogy ez lehetséges, sőt szokásos is s esetleg ő maga is csak utólag vesztette el ezt a képességét (megvakult, karjait elvesztette stb.). Nem analfabéta az ilyen testi, érzéki vagy értelmi fogyatékoságban szenvedő azért, mert olyat hiába követelnők tőle, amire testi-lelki képességei nem terjednek ki.²⁾

¹⁾ Maga a szó, amely magyarul az írásjeleket, az ábécét nem ismerőt jelent, görög eredetű. A múlt század hetvenes éveiben még »inalfabeti« alakban használták nálunk is.

²⁾ L. erre nézve a Dr. Ludwig Elster által szerkesztett Wörterbuch der Volkswirtschaft in zwei Bänden, I. kötet (1911) 90. s. köv. lapját:

»Analphabeten sind diejenigen Personen, die weder lesen, noch schreiben können. Unter ihnen sind zu unterscheiden besonders die wegen körperlicher und geistlicher Gebrechen Unfähigen, die Kinder, die noch nicht lesen und schreiben gelernt haben, die Personen, die durch Mangel an Übung, durch Alter, Schwäche, Erkrankung diese Fertigkeiten verloren haben und diejenigen, die nur durch besondere Zeichen, zum Beispiel Blindenschrift sich verständigen können. Die Personen, die nur lesen, aber nicht schreiben können, werden als Halbanalphabeten bezeichnet.«

A műveltségi statisztika azonban ezeket is az analfabéták közzé sorozza, főleg a miatt, mert legtöbbször nincs meg a lehetősége annak, hogy népszámlálások alkalmával az ilyen érzékileg fogyatékosokat számszerűen elválasszuk az épérzékűektől, illetőleg, ha ez az elválasztás lehetséges is — mert hiszen a népszámlálások alkalmával igen gyakran (a magyar népszámlálásoknál például 1869. óta rendszeresen) számbaveszik őket — hiányzik az ilyen érzékileg fogyatékosak korszerinti tagozódása, ami lehetetlenné teszi a 6 éven aluliak különválasztását. Legtöbb esetben kénytelen tehát a statisztika ezeket is az analfabéták közé sorozni, pedig sokkal helyesebb volna az ilyeneket egy harmadik, semleges csoportba osztani, mint a régebbi népszámlálási feldolgozások tették pl. a beszélni nem tudókkal, amikor ezeket egyik anyanyelvi csoportba sem osztották be, mert nem lehetett megállapítani anyanyelvi hovátartozásukat (beszélni még nem tudó gyermekek, némák, stb.).

Nem tekinthető végül analfabétának az sem, aki legalább egy nyelven — lehet az bármely nyelv is — írott jeleket megért, illetőleg valamely nyelvi közösség kifejezési formáján — amely az illetőnek anyanyelve — magát írásban ki tudja fejezni, bár ez az írás nem azonos annak a közösségnek általában használatos írásmódjával, amelyben az illető épen tartózkodik, hiszen az anyanyelven kívüli, tehát egy második idegen nyelven való írni-olvasni tudás a műveltségnek már olyan magasabb foka, amelynek hiánya nem minősítheti analfabétának azt, aki csak anyanyelvén tud írni-olvasni, de azon viszont tud.¹⁾

¹⁾ Az írni-olvasni tudás megállapításánál — illetve fogalmi meghatározásánál — mégis felmerül az a probléma, hogy *magasabb nemzeti szempontból elegendő-e, ha az illető egyén anyanyelvének, illetőleg nemzetiségének írás-olvasását bírja csak, ami eltérő az ország többségének írás-olvasásmódjától?* Hazai viszonyaink között a latinírású magyar abc-től például a héber vagy jiddisirású zsidók, a szlávírású tótok és horvátok, a cyrilbetűs rutének és szerbek, a különleges írásmódú oláhok, vagy épen az arabsbetűkkel író mohamedánok, a külföldi németek, olaszok, angolok, franciák stb.

Az írni-olvasni tudásra vonatkozó népszámlálási adataink épen ebben a tekintetben a leghiányosabbak, mert nem adnak választ arra a kérdésre, hogy vajjon az összeírt egyén *anyanyelvének* (nemzetiségének) írás-olvasását ismeri-e, avagy *magyarul* tud-e írni-olvasni, ami végeredményben nem egyre megy.

Nem lehetetlen ugyanis, hogyha az írás-olvasásra vonatkozó kérdést abban a *szabatosabb fogalmazásban* teszik fel a népszámlálási kérdőívek és számlálólapok, hogy »anyanyelvén tud-e írni vagy olvasni s *ezenkívül* milyen más nyelven (például magyarul) tud még írni-olvasni«, úgy az írás-olvasás tudásának elterjedtségéről nyert legelső (1869. évi) népszámlálási adataink is *kedvezőbb* képet nyújtottak volna a lakosság *alapvető* műveltségéről s mindenesetre tájékoztatóbbat a nemzeti nyelv és kultúrához való viszonyáról, mint amilyennel még ma is rendelkezünk.

E miatt mindmáig nincs arról adatunk, hogy a *nem magyar anyanyelvű* lakosság tud-e és milyen mértékben *magyarul* írni és olvasni, illetőleg, hogy a magyar anyanyelvű, de más nyelvet is beszélő lakosság milyen mértékben képes egyéb nyelveken írni-olvasni, aminek ismerete különösen a fentebb felsorolt nem latinírású nemzetiségekkel szemben volna különös jelentőségű.

Leszögezve fenti megállapításainkat, hogy — megítélésünk szerint — valamely ország népességéből kiket kell olyanoknak tekintenünk, akiktől az írás-olvasás ismeretét jogosan nem kívánhatjuk, akiket tehát — ha írni-olvasni nem tudnak — helytelenül neveznek analfabétáknak, a másik irányból is körül kell határolnunk, hogy kiket kell viszont írni-olvasni nem tudóknak, analfabétáknak tekinteni, annak ellenére, hogy az írott jeleknek valami értelmet tudnak tulajdonítani, illetőleg valamit írásban is ki tudnak fejezni. Az 1910. évi népszámlálás végrehajtási utasítása pl. kimondotta, hogy írni-olvasni tudókul nem tekinthetők, akik csak nevüket tudják leírni, de különben sem írni, sem olvasni nem tudnak. Analfabétáknak tekintik legtöbbször azokat is, akik csak a süket-némák jelbeszédeit értik, vagy csak a vakok írását ismerik. Svájcban analfabétáknak tekintik azokat is, akik csak »sillabizálni« tudják a betűket, a nélkül, hogy az olvasottaknak értelmet tudnának tulajdonítani. A legtöbb országban közelebbi szabatos megjelölés nélkül analfabétáknak nevezik azokat, akik sem írni, sem olvasni nem tudnak, ide sorolván azokat is, akik csak olvasni tudnak, de gondolataikat nem képesek írásban kifejezni. Ezeket helyesen félalfabétáknak kellene nevezni s nem is egészen helyes ezeket analfabétáknak tartani, hiszen előlük nincs teljes mértékben elzárva az írásban megnyílvánuló emberi kultúra felfogásának lehetősége, ha ők maguk — legtöbb esetben csak a gyakorlat hiánya miatt — nem is tudják írásban közölni gondolataikat. Keleti Károly »Hazánk és népe« c. munkájában még az írni-olvasni tudókhöz sorozta a »valamit tudókat« is.¹⁾

Nem könnyű kérdés az sem, vajjon analfabétáknak számítsuk-e azokat, akik megtanultak ugyan írni-olvasni, később azonban koruknál, testi-lelki gyöngeségüknél vagy a gyakorlat hiányánál fogva elvesztették olvasási-írási képességüket. Petersilie²⁾ abból az álláspontból kiindulva, hogy az egyszer már megszerzett műveltségi fok a döntő a kérdés elbírálásánál, az ilyen idősebb korokban író-olvasó képességüket veszített egyéneket nem tekinti analfabétáknak, bár az ilyen egyéneket a bíróságok előtt, valamint minden olyan helyen, ahol az írás-olvasási készség hiányát az analfabétizmus ismertetőjelének, kritériumának tekintik, szintén analfabétának minősítik s a jogbiztonság érdekében ilyen esetekben is alkalmazást nyernek azok a különleges eljárások, amelyeket a törvény minden olyan alkalommal előír, amikor az írás-olvasást nem értők vagy a kéz használatától

¹⁾ Ugyanezt a helyes álláspontot képviseli Thirring Lajos dr. is alább idézett lexikoncikkében s a csak olvasni tudók ($\frac{3}{4}$ részben nőkből álló) tömegét (104.239 fő) levonva a hat éven felüli korban levő analfabéták számából, megállapítja, hogy ilymódon a teljesen analfabéták száma 1920-ban 986.476 volt hazánkban (hat éven felüli népesség).

²⁾ V. ö. Handbuch der Staatswissenschaften. Herausgegeben v. D. Dr. Ludwig Elster, Dr. Adolf Weber, Dr. Friedrich Wieser. 3. kiadás, 1909. 439. lap.

valamely ok miatt megfosztottak, cselekvőképességét szabályozza, illetőleg korlátozza.¹⁾

Petersilie rámutat arra is, hogy gyakorlatilag ugyan fontos, hogy valaki csak nyomtatott vagy írott betűket tud-e olvasni vagy hogy többféle írásmóddal bíró nemzeteknél azoknak csak egyikét ismeri-e, ez azonban mellékes az analfabetizmusnak általa nyújtott meghatározása szempontjából. Szerinte lehet valaki népének vezére, törvényeinek alkotója, lehet mester a maga munkájában, alapos ismerője a természetnek, tehetséges feltaláló vagy egyéb értékes tulajdonsággal bíró, mindamellett *analfabéta*, mert nem a műveltség, a képzettség kisebb-nagyobb fokáról van szó ez esetben, hanem egy kemény munkával, tanulással megszerzett, nem könnyen elveszíthető képességről, arról a képességről *t. i., hogy a távollévőkkel népének írásmódjában eszmei, gondolati érintkezésbe tudjon jutni valaki.* Aki anyanyelvének csak ábécéjét ismeri vagy csupán nevét tudja aláírni vagy akik olvasni nem tudnak, azok Petersilie szerint is analfabétáknak tekinthetők.

Az analfabéták statisztikai számbavétele általában négyféle módon szokásos: az általános népszámlálásoknál, a sorozási vizsgálatnál, a házasság-

¹⁾ Az írni-olvasni nem tudókat tudatlanságuk netáni káros kihasználása folytán a jogélet terén érhető sérelmekről megvédeni és egyáltalában az írni-olvasni nem tudásnak az analfabéták hátrányaira szolgálható kihatásait a magyar judikatúrában is csökkenteni igyekszik minden e tárgyban intézkedő jogszabály, különösen pedig az 1868. évi LIV. t.-c. 167. §-a és az 1893. évi XVIII. t.-c. 73. §-a. (L. gr. Pálffy Miklós cikkét a dr. Márkus Dezső által szerkesztett Magyar Jogi Lexikon, Budapest 1898. I. kötet, 238. lapján). Magánjogunk szerint ott, ahol jogügylet csak írásban köthető meg, az analfabéták akaratukat perrendtartásunk bizonyos módozatai szerint szintén kinyilváníthatják és magukat ekként kötelezhetik, hacsak valamely törvény mást nem kíván. Például az 1876: XVI. t.-c. (a végrendeleti törvény) 1. §. b) pontja szerint az írni-olvasni nem tudók végrendelezéséhez négy tanu szükséges, 4. §-a szerint a tanuk közül legalább kettőnek írni-olvasni kell tudni és a végrendeletet tanuként alá kell írni.

Az 1868: LIV. t.-c. 262. §-a szerint, aki írni-olvasni nem tud, kézbesítőül nem alkalmazható. Ha a fél, akinek valamely határozatot kézbesítenek, olvasni nem tud, a kézbesítő a határozat tartalmát felolvasni és megmagyarázni tartozik.

Az 1893: XVIII. t.-c. 91. §-a szerint az írni-olvasni nem tudók nem lehetnek tanuk az írás-olvasást illető kérdésekre, mivel a tanu megesketezése mellőzendő, ha elmebeli vagy lelki fogyatkozásánál fogva a valóságot nem tudhatja vagy közölni nem képes.

Az 1876: XXVII. t.-c. (váltótörvény) szerint az analfabéták váltójogilag magukat csak a) írni tudó meghatalmazott által, b) írónnal más által írt és általuk utánvonalazott névalírás által, c) kézvezetéssel eszközölt aláírások által kötelezhetik.

Az 1875: XXXVII. t.-c. (kereskedelmi törvény) 313. §-ában a kereskedelmi ügyletek megkötése körül az írni-olvasni nem tudás hatályát a következőleg szabályozza: »Ha a felek valamelyike írni nem képes, kézjegyét két tanu aláírásával köteles hitelesíttetni, kiknek egyike által az írni nem képes félnek neve is aláírandó.«

A községi törvény (1886: XXII. t.-c.) 34. §-a szerint az írástudatlan nem lehet képviselő rendezett tanácsú városban, ugyanazon törvény 32. §-a szerint nem lehet virilista meghatalmazott a községi képviselőtestületben. A törvényhatóságokról szóló 1886. évi XXI. t.-c. 23. §-a értelmében pedig nem lehet törvényhatósági bizottsági tag.

kötésnél és a bűnügyi nyilvántartásnál. Egyik nemzetnél a felvételnek egyik, másiknál másik módja szokásos. E miatt annyira heterogén a nyert statisztikai anyag, hogy a nemzetközi összehasonlítást szinte teljesen kizárja. Ezekhez a nehézségekhez járul, hogy az *analfabetizmus fogalmát* sem egységesen állapítják meg a különböző felvételeknél, különösen az ú. n. fél-analfabéták szempontjából. De még ha a fogalmi meghatározás egységes volna is, a gyakorlati alkalmazás során merülnek fel nehézségek. A mellett az olyan felvételek, amelyek a népességnek csak egy bizonyos csoportját (házasulók, ujoncok, bűnözők stb.) figyelik meg, *egyoldalú* s így általánosságban nem jellemző adatokat eredményeznek. A sorozási statisztika pl., amely az iskolából nem régen kikerült férfilakosság műveltségi állapotáról számol be, szükségképen kedvezőbb képet mutat, mint amelyet egy általános népszámlálás a népesség átlagos műveltségi színvonaláról mutat. Poroszországban tudvalevőleg abból áll az analfabetizmus elterjedésére vonatkozó adatgyűjtés, hogy számbaveszik, hányan tudták a házasságot kötő felek közül sajátkezűleg aláírni a házasságkötési jegyzőkönyvet. Az ilyen természetű adatgyűjtés is kedvezőbb képet mutat a valóságnál, hiszen a saját nevének aláírása még nem bizonyítéka annak, hogy az illető nem analfabéta, a mellett éppen a testileg-lelkileg fogyatékosok, — akik között aránylag legtöbb az analfabéta — legnagyobb részt nem kötnek házasságot. A bűnügyi statisztika idevonatkozó adatai — ha magukra a bűnözőkre jellemzőek is — az általános műveltségi színvonal megítélhetése szempontjából a legkevésbé értékesek, hiszen itt a megfigyelési egységek kiválogatott, selejtes elemek, akik éppen alacsony értelmi színvonalukkal járó életkörülményeik miatt kerülnek legtöbbször a bűnözők közé.¹⁾ Mindezeket a felvételi módszerben megnyilvánuló különbségeket figyelembe kell vennünk, ha az egyes országok népességének elemi műveltségi viszonyait, a népiskoláztatás eredményeit egységes mértékkel akarjuk mérni és megítélni.²⁾ A különböző országokban gyűjtött adatok áttekintésénél és kritikai mérlegelésénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk az egyes államoknak azt a törekvését sem, hogy népük műveltségi viszonyait minél kedvezőbbnek igyekeznek feltüntetni, amit az adatgyűjtés módszereivel, a *korhatárok megállapításával* és a megfigyelési egységek különböző kijelölésével igyekeznek elérni. Woytinsky (Die Welt in Zahlen VII. Staatliches und Kulturelles Leben Berlin, 1927.) megkísérelte a különböző államok analfabetizmusára vonatkozó adatokat a korosztályok eltérő megállapításából eredő zavaroktól mentesíteni és egyes európai országok népműveltségi sorrendjét ilyen módon megállapítani. Számításai szerint a 7 évnél idősebb népességet véve számba az országok sorrendje a következő:

¹⁾ Érdekes ezzel szemben Hacker Ervin: Kriminálitásunk az 1921—27. években című tanulmányának az a megállapítása, hogy az általános tapasztalatól eltérően nálunk az írni-olvasni tudók bűnözési aránya nagyobb, mint az analfabétáké és pedig valószínűleg azért, mert a kisebb kriminalitású nők között az írni-olvasni tudók aránya is kisebb.

²⁾ L. Wörterbuch der Volkswirtschaft. 1911. 90. s. köv. lap.

A 7 évnél idősebbkorú analfabéták arányszama Európa néhány államában.

Állam	Év	Analfabéták a hét éven felüli		Állam	Év	Analfabéták a hét éven felüli	
		férfi népesség	női % -ában			férfi népesség	női % -ában
Cseh-Szlovákia.....	1921	6	8	Spanyolország	1920	34	47
Belgium	1920	8	9	Bulgária	1920	34	61
Esztország	1922	9	16	Európai Oroszország ..	1920	44	70
Magyarország	1920	12	16	Románia	1912	44	76
Litvánia	1920	30	33	Portugália	1911	61	77

Ha a korhatárkülönbségek miatt nehéz is tehát a különböző országok népességének analfabetizmusára vonatkozó adatok egységes megítélése, mégis jellemzőek lehetnek az adatok, hogy miként gondolkoznak az egyes nemzeteknél e kérdés felől. Ott, ahol az írás-olvasás ismerete még nem igen elterjedt, az analfabéták számbavételének alig van jelentősége, de ugyanígy jelentőségét veszti az adatgyűjtés ott is, ahol fejlődés folyamán tárgyaltanná válik. Németországban és a skandináv államokban pl. újabban teljesen elhagyják az analfabéták statisztikai számbavételét (a legutolsó poroszországi adat pl. 1871-ből való) azzal az indokolással, hogy ott az analfabetizmus teljesen megszűntnek tekinthető, így statisztikai megfigyelése is tárgytalan.

3. Az analfabetizmus nemzetközi viszonylatban. Statisztikai eredmények.

A legtöbb állam — így hazánk is — a népszámlálások alkalmával veszi számba az egyéb demográfiai viszonyokkal együtt a népesség műveltségi állapotát. Néhol, mint nálunk is, minden népszámláláskor megismétlik a felvételt, másutt viszont csak egy ízben ejtik meg.

Az analfabetizmust illető nemzetközi viszonyok legújabb áttekintését Keller közli a Handwörterbuch der Staatswissenschaften I. kötetében, hangsúlyozva, hogy ezeknek a nemzetközi adatoknak — különösen az összehasonlíthatóság szempontjából — túlságos jelentőséget nem szabad tulajdonítani, mivel a felvétel elvei és a felvételi eljárások módszerei országonként annyira különbözők, hogy legfeljebb felszínes ítéletet lehet vonni az ilyen módon nyert adatokból. Érdekesnek tartjuk mégis bemutatni ezeket az adatokat, kiegészítve a Nemzetközi Statisztikai Intézet által idevonatkozólag gyűjtött — túlnyomórésztben háború utáni — adatokkal is,¹⁾ megjegyezvén, hogy az egyöntetűség érdekében a Keller által 10.000 férfi, női, illetőleg összes népességre számított adatokat is százalékszámokká alakítottuk át.²⁾ A kimutatásban az évszámok mellett lévő * a Nemzetközi Statisztikai Intézet adatait jelzi. Az összeállítás az országok neve után az adatok felvételének időpontját (évét), ezt követően a korhatárt is feltünteti, amelyen felül levő lakosságra a nemek szerint is részletezett adatok vonatkoznak.

¹⁾ Ez utóbbiakat Thirring Lajos dr. közli a Közgazdasági Enciklopédia I. kötet 187. lapján (Forrás: Annuaire Internationale de Statistique I., III. és V. La Haye, 1919—1923.)

²⁾ Semmi sem jellemzi jobban az analfabetizmus nemzetközi elterjedésére vonatkozó adatok összehasonlíthatóságának nehézségét, mint az, hogy még az egy és ugyanazon időpontra nézve ugyanazon országban talált arányszámok is eltérőek a kétféle adatgyűjtés szerint.

Az analfabetizmus elterjedtségére vonatkozó nemzetközi adatok.

O r s z á g	A felvétel idő- pontja	Hány éven felelt népesség?	S z á z			J e g y z e t
			férfi	nő	összes	
			lakos közül	analfabéta volt		
Poroszország	1871	9	9.5	14.7	12.2	
Ausztria	1890	6	27.8	31.1	29.0	
	1900	6	22.1	25.9	24.1	
	1910*	6	14.7	18.3	16.5	
	1910	10	16.1	21.2	18.9	
Magyarország	1880	6	44.5	52.9	48.8	
	1890	6	37.9	46.9	42.5	
	1900	6	.	.	38.6	
	1910	6	.	.	31.3	Háború előtti terület
	1910	6	.	.	19.7	Háború utáni terület
	1920*	6	13.1	17.1	15.2	
Horvátország	1880	6	67.6	79.6	73.7	
	1890	6	59.7	73.0	66.4	
	1900	6	.	.	55.6	
	1910	6	.	.	47.4	
Magyar Birodalom	1890	6	40.7	50.8	45.3	
	1900	6	.	.	40.7	
Franciaország	1872	7	28.1	34.7	31.3	
	1901	5	15.1	20.3	17.8	
	1921*	5	8.2	10.2	9.2	
Olaszország	1881	7	54.6	69.3	61.9	
	1901	6	42.5	54.4	48.5	
	1911	6	42.8	50.5	46.7	
	1911*	6	32.5	42.3	37.5	Háború előtti terület
Spanyolország	1887	7	41.6	60.7	51.2	
	1900	0	55.8	71.4	63.8	
	1920*	5	39.8	53.1	46.7	
Portugália	1890	0	72.5	85.4	79.2	
	1900	5	67.5	83.1	75.7	
	1911	7	60.8	77.4	69.7	
	1920*	5	60.1	74.4	67.7	
Szerbia	1890	7	77.0	95.3	85.8	
	1895	0	71.9	94.2	82.7	
	1900	6	66.2	92.6	79.0	
	1900*	6	67.3	92.9	79.7	
Bulgária	1901	6	.	.	72.4	
	1920*	5	37.2	62.8	50.1	
Románia	1899	7	67.2	89.1	78.0	
	1909	7	45.8	76.7	60.6	
	1912*	8	45.2	76.8	60.8	
Belgium	1880	7	31.4	37.2	34.3	
	1890	6	25.7	30.4	28.1	
	1900	7	18.1	21.8	20.0	
	1910	7	12.6	15.0	13.8	
	1920*	7	7.6	9.0	8.3	
Irország	1881	6	22.2	25.2	23.7	
	1891	10	17.8	16.4	17.1	
	1901	5	13.5	14.0	13.7	
	1911	9	9.0	9.4	9.2	
	1911*	5	12.1	12.2	12.2	

Az analfabetizmus elterjedtségére vonatkozó nemzetközi adatok. (Vége.)

O r s z á g	A felvétel idő- pontja	Hány éven felüli népesség ?	S z á z			J e g y z e t
			férfi	nő	összes	
			lakos közül analfabéta volt			
Cseh-Szlovákia	1921*	7	6.1	7.8	7.0	
Görögország	1921*	5	37.4	69.8	51.4	
Orosz Birodalom.....	1897	9	61.6	83.1	72.4	
Európai Oroszország (Lengyelorsz. nélkül) ..	1897	9	57.2	82.4	70.2	
	1920*	5	49.9	71.8	62.1	
Lengyelország	1897	9	55.0	64.8	59.9	
	1921*	6	32.8	38.2	35.6	
Finnország	1880	10	.	.	0.2	
	1900	15	.	.	0.1	
	1910	15	.	.	0.1	
	1920*	15	1.1	0.9	1.0	
Esztország	1881	0	6.4	5.8	6.1	
	1922*	7	9.4	15.5	12.7	
Amerikai Egyesült-Állam.	1880	10	8.6	10.2	9.4	Fehér lakosság
	1890	10	7.0	8.3	7.7	« «
	1900	10	6.0	6.6	6.2	« «
	1910	10	5.0	4.9	5.0	« «
	1920*	10	6.0	5.9	6.0	« «
	1880	10	67.3	72.7	70.0	Fekete lakosság
	1890	10	54.4	59.8	57.1	« «
	1900	10	43.1	45.8	44.5	« «
	1910	10	30.1	30.7	30.4	« «
Kanada	1890	6	14.8	12.3	13.6	
	1901	5	.	.	14.4	
	1916	10	6.80	8.30	7.5	
	1921*	5	9.8	8.7	9.3	
Mexikó	1896	6	.	.	79.0	
	1900	0	77.6	82.8	80.2	
Brazília	1900	0	80.8	89.6	85.2	
Uruguay	1900	6	45.1	47.9	46.5	
Paraguay	1886	0	.	.	80.7	
Argentína	1869	6	.	.	78.2	
	1914	5	30.7	35.5	32.9	
Chile	1885	0	.	.	69.7	
	1907	0	42.0	37.9	40.0	
	1920*	5	41.3	43.4	42.3	
Ausztrália (Új-Zealanddal)	1891	0	.	.	24.6	
	1901	0	.	.	20.0	
	1911	0	.	.	15.5	
	1921	5	4.7	3.8	4.3	
Viktória	1911	5	2.7	2.5	2.6	Bennszülöttek nélkül
Litvánia	1923*	5	36.0	38.8	37.5	
Guatemala	1921*	7	85.5	88.1	86.8	
Kolumbia	1920*	0	62.2	65.4	63.9	
Egyiptom	1917*	5	86.4	97.9	92.1	
Délafrikai Unió	1911*	5	69.9	72.2	71.0	
Britt-India	1921*	0	87.8	98.2	92.8	
Holl. Keletindia	1920*	0	92.9	98.7	95.8	

Keller, a fiatalabb korosztályoknak az idősebbekkel szemben mutató kedvezőbb műveltségi viszonyait is illusztrálja nemzetközi adatokkal, elsőnek itt is Magyarország adatait mutatva be, mint amelynek statisztikai adatai a legbősegebb anyagot nyújtják.

Az analfabéták aránya korcsoportok és nemek szerint, Európa néhány államában.

Állam	Év	Analfabéták száma a			
		6—20 éves		20 évesnél idősebb kortú	
		férfi-	női	férfi-	női
		lakosság százalékában			
Magyarország	1880	43.3	48.8	45.1	55.3
	1890	35.1	39.9	39.1	51.0
Horvátország	1880	62.8	72.1	70.4	84.1
	1890	55.0	64.9	62.6	78.0
A Magyar Birodalom	1900	41.2	54.4	51.3	61.0
	1910	25.4	28.9	29.6	43.5
Irország	1881	20.8	18.7	23.1	28.9
	1901	7.8	6.6	14.8	16.2
Belgium	1880	34.6	35.5	29.8	38.0
	1900	21.6	20.0	18.5	24.6
	1910	20.8	18.4	14.3	19.9
Franciaország	1872	23.1	26.0	30.0	37.9
	1901	13.6	13.1	15.7	23.0
Olaszország	1871	65.4	72.7	60.2	77.2
	1881	56.0	61.4	53.9	72.9
	1901	40.1	43.2	43.9	60.4
	1911	33.8	35.6	34.3	47.7
Portugália	1900	75.9	83.9	62.4	82.7

Keller adatainál sokkal jellemzőbbek, mert nagyobb korosztálybeli szélsőségeket ölelnek fel (a legújabb adatok alapján) a következő nemzetközi táblázat arányszámai. Ezek az adatok élesen mutatják, hogy az analfabetizmus legalacsonyabb az iskolavégzettséghez közeleső korosztályokban.

Az analfabéták arányszáma korcsoportok szerint a háború után, néhány európai államban.

Állam	Év	Analfabéták arányszáma (%)							
		a férfinépeség				a női népesség			
		5—14	15—24	25—59	60—	5—14	15—24	25—59	60—
		éves korcsoportjaiban							
Belgium	1920	¹⁾ 12.0	3.8	5.9	16.9	¹⁾ 9.5	2.9	7.4	25.7
Bulgária	1920	47.4	20.8	29.9	73.0	53.8	40.9	73.8	95.6
Lengyelország	1921	²⁾ 41.5	20.8	30.1	51.0	²⁾ 41.8	25.4	40.1	57.3
Magyarország	1920	²⁾ 21.2	³⁾ 5.6	⁴⁾ 9.2	26.3	²⁾ 20.8	³⁾ 5.3	⁴⁾ 14.9	43.7
Portugália	1920	72.0	54.2	54.4	64.0	77.2	65.4	74.4	84.4

¹⁾ 7—14 éves. ²⁾ 6—14 éves. ³⁾ 15—23 éves. ⁴⁾ 24—59 éves.

Idősebb korosztályok felé haladva egyre nőnek az arányszámok, mert ezekben több olyan egyén van, aki elfelejtette már az írás-olvasást, illetőleg — különösen az elmaradottabb államokban — több közöttük az iskolába egyáltalában nem jártak száma. (Lásd Thirring Lajos dr. cikkét a Közgazdasági Enciklopédia I. kötet 190. lap.)

E táblázat adatai is mutatják, de Keller is utal arra a nemzetközi adatokkal is bizonyítható tényre, hogy a nők általában mindenütt erősebben vannak képviselve az analfabéták között, mint a férfiak, ami ez utóbbiak kedvezőbb eredményű iskoláztatásának, de másrészt annak is tulajdonítható, hogy különösen az alsó néposztályokhoz tartozó nők társadalmi helyzetükné, fogva az írást hamarabb elfelejtik, mint a férfiak. Arra is rámutat Keller, hogy ezek a nemzetközi adatok országonként egy-egy átlagszámot mutatnak, amelyben benne van az egyes országok különböző vidékeinek sokszor nagyon is eltérő műveltségi arányszáma. Olaszország északi részén, Piemontban és Lombardiában például 2·7—4·6% között változott 1916-ban a házassulók között az analfabéták aránya, délen ellenben 59·8—61·0%-os volt az analfabetizmus. Ugyanilyen különbségeket mutatnak a nemzetközi adatok az anyanyelvi, nemzetiségi és vallásfelekezeti csoportok szerint is, sőt a városi és falusi lakóhelyek tekintetében is. Általában azt mutatják a fenti nemzetközi adatok is, hogy a népiskoláztatás hatása igen kedvező a protestáns államokban, a germán és cseh területeken, ide sorozva Finnországot is, amely a legkedvezőbb arányszámokat érte el. Második helyen a kelták utódai, harmadikon a magyarság, a katolikus szlávok és az olaszok következnek, ezeket a spanyolok és portugálok követik s legvégső helyen a görög keleti egyház uralma alatt álló keleteurópai népek sorakoznak.

A népműveltség terén a múlt század utolsó évtizedeiben bekövetkezett haladást legjobban a következő adatok mutatják, amelyek — Anglia kivételével, ahol az adatok a házassuló férfiakra vonatkoznak — az ujoncozási statisztika alapján mutatják be az analfabéták arányszámának 1870-től 1895-ig tartó csökkenését. Analfabéta volt ugyanis 10.000 ujonc közül:

Az analfabéták arányszáma a sor alá kerülő ujoncok között Európa néhány államában.

Év	Angliában és Walesben	Francia- ország	Német- ország	Porosz- ország	Olasz- ország	Magyar- országban	Ausztriában
1870	1980	—	—	—	5674	6610	4560
1875	1720	1890	227	319	5180	5700	4180
1880	1400	1520	157	227	4888	5090	3910
1885	1070	1170	121	188	4637	4050	2560
1890	720	868	51	78	4110	3160	2200
1895	440	572	15	22	3894	2590	2200

A haladás tehát a nyugateurópai államokban kétségtelenül jelentősebb, mint hazánkban, nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ott az elemi műveltség már a 70-es években is sokkal általánosabban el volt

terjedve, illetőleg a népoktatásügy már legnagyobbbrészt teljesen ki volt építve s e miatt a kulturális haladás aránytalanul gyorsabb ütemű lehetett, mint hazánkban, ahol csak ezidőtájtban kezdték lerakni az általános népoktatásügy intézményes alapjait s ezért csak Ausztriával és Olaszország arányszámaival mérhetjük össze a magunk viszonyait, ahol a kulturális viszonyok körülbelül ugyanazon színvonalon állottak azidőben, mint hazánkban. Ezekhez viszonyítva pedig megállapíthatjuk, hogy hazánk népessége gyorsabb tempóban haladt az elemi ismeretek elsajátítása tekintetében, mint akár Ausztria, akár Olaszország népessége.¹⁾

**4. A népműveltség statisztikai megfigyelése hazánkban 1869—1920.
A népszámlási adatgyűjtések, eredmények és publikációk ismertetése
a népműveltségre való tekintettel.**

Tulajdonképeni feladatunk ama 9630 fővárosi analfabéta demográfiai és társadalmi viszonyainak beható vizsgálata lenne, akiket a Székes-fővárosi Statisztikai Hivatal az 1929. év tavaszán összeíratott és részletes vizsgálat alá vett. Ez a tömeg számbelileg is jelentős hányadát alkotja a főváros összes analfabétáinak, minőségileg pedig nagyon jól használható reprezentatív képét mutatja és a legrészletesebb vizsgálatát is lehetővé teszi a fővárosban élő analfabéták demográfiai és társadalmi viszonyainak. De épen, mert olyannyira szerves részét alkotja ez a tömeg nemcsak a főváros analfabéta társadalmának, hanem egész lakosságának is, nem is lehet ezektől kiszakítva vizsgálat alá vonni, mint ahogy nem lehet az élő test valamely beteg, fejlődésben visszamaradt vagy elkorcsosult részét a környező organizmussal való szoros kapcsolat figyelmenkívül hagyásával kutatás tárgyává tenni. E kapcsolatok fenntartása nélkül csak élettelen preparátumot kapnánk, amely bármily érdekes és jellemző is önmagában, hiányzik belőle a szerves élet eleven vérkeringése, nem látszik meg rajta a kialakító tényezők hatása s az oknyomozás is legtöbbször holt vágányokra téved így a vizsgálat során.

Ezért szükséges a rendelkezésünkre álló részletes statisztikai anyagot az idevonatkozó *régebbi* anyag vizsgálatával is kiegészíteni s az egész kutatást egy szélesebb körű művelődéstörténeti és népesedéstörténeti háttér keretébe foglalva teljesebbé s átfogóbbá tenni, ami sokkal értékesebb eredményekhez vezet, mintha pusztán csak a szóban lévő statisztikai anyag elemzését nyújtánánk. Így szélesedik ki tanulmányunk *a magyarországi analfabetizmus átfogó monográfiájának vázlatává*, egy olyan művelődéstörténeti tanulmány kísérletévé, amely legalább nagy vonásokban oknyomozó történetét óhajtja nyújtani annak a szomorú ténynek, hogy bár hazánk az öt körülvevő államok legtöbbjét századok óta maga mögött hagyta a népművelődés üteme tekintetében, az első rendszeres népszámlálás idején összlakosságának

¹⁾ V. ö. Kovács Aladár cikkét a Közgazdasági Lexikon idézett kötetében.

mégis csak 27·19%-a, hat éven felüli lakosságának 32·83%-a tudott csak írni-olvasni s ötven évvel az általános népiskolai kötelezettség törvénybeiktatása után is (1920-ban) egymilliónál több hat éven felüli analfabétát talált a népszámlálás, sőt magában az ország fővárosában is 28.599 volt a 12 éven felüli analfabéták száma.

Helyesnek kell tehát elfogadnunk s mint ilyet a fővárosi analfabetizmus oknyomozó vizsgálata során is alkalmazhatjuk azt az úttörő jelentőségű módszeres eljárást, amelyet statisztikai szakirodalmunkban *Laky Dezső* dr. műegyetemi professzor alkalmazott először a főváros népességének 1900—1920. évi fejlődéséről írott nagyszabású monográfiájában,¹⁾ hogy tudniillik csak az egész ország jelenlegi és régebbi művelődési viszonyait megrajzolva juthatunk helyes következtetésekhez a főváros lakossága műveltségi viszonyainak alakulása tekintetében, vagyis ha az egész ország viszonyait tükröző kultúrtörténeti és népesedéstörténeti háttérrel is meg-rajzoljuk a fővárosi analfabéták társadalmi viszonyainak vizsgálata során.

A helyes távlat biztosítása érdekében időben és térben ki kell tehát vizsgálatainkat terjeszteni: évtizedekkel, sőt századokkal visszamenőleg kutatva a népműveltségi és iskoláztatási viszonyok régebbi alakulását is, nem elégedve meg pusztán a főváros kultúrtörténeti adalékainak vizsgálatával, hanem kiterjesztve a kutatást az egész ország — főleg mult századi — népműveltségi viszonyainak vizsgálatára is. Ahogy a népesség vallási viszonyai vallásfelekezeti megoszlása is hosszú évtizedek, sőt évszázadok fordultatos történelmi eseményei során alakultak ki s e miatt az oknyomozás munkája nem elégedhetik meg a legközelebbi mult felszínes vizsgálatával, ugyanígy messze évszázadok társadalmi, felekezeti és politikai viszonyaiban gyökereznek s azokban lelik magyarázatukat a legújabb idők művelődési állapotai is, s azok a — sokszor feltűnő — különbségek, amelyeket a műveltségi állapotok tekintetében a különböző nemzetek, de egyes nemzeteken belül is a különböző nemek, hitfelekezetek, anyanyelvi csoportok, falvak és városok népe s az ország különböző földrajzi vidékei mutatnak. Csakhogy míg a vallásfelekezeti viszonyok korunkban, sőt immár századok óta alig változnak jelentősen s bizonyos stabilitást mutatnak, addig a műveltségi állapot — mint korunk társadalmának egyik legjellegzetesebb tényezője — úgy a legalsó, mint a legfelső fokozatában állandó változásnak, állandó fejlődésnek van alávetve és így csak a történeti fejlődés hosszabb szakaszának áttekintése nyújthat megnyugtató alapot a művelődési állapotra vonatkozó statisztikai adatok helyes mérlegeléséhez. Ez indokolja, hogy tanulmányunk bevezető részében kissé részletesebben foglalkozunk *hazánk és a főváros iskoláztatási viszonyainak az elmúlt századok során végbement alakulásával*,

¹⁾ L. Budapest népességének fejlődése 1900—1920-ig, különös tekintettel a fejlődés gazdasági rugóira. Írta Laky Dezső dr. I—II. kötet. Statisztikai Közlemények 55. és 57. köt. Szerkeszti: Illyefalvi I. Lajos dr. Kiadja a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal 1929.

mert csak ez a részletes történeti áttekintés magyarázhatja meg kellően, miért maradtunk el egy idő óta oly sajnálatosan a nálunk kedvezőbb művelődési viszonyok között élő nemzetektől a népműveltség tekintetében, holott volt idő — ezer éves történetünk során — amikor nemcsak a politikai és katonai életben, de a műveltség terén sem álltunk az utolsó helyen Európa népei között. De szükséges a minél szélesebb látókörű történeti áttekintés azért is, mert hiszen a művelődés elemeit, a magasabb kultúra alapjait társadalmi berendezkedésünk mellett a zsenge ifjúkorban szerzik meg a népesség túlnyomó többségű tömegei s így az egy adott időpontban jelenlévő álló népesség műveltségi viszonyaiban — az idősebb korosztályúak műveltségi színvonalában — általában két-három emberöltővel korábbi idők műveltségi viszonyai is tükröződnek, azoké az időké, amikor gyermekkorukat élték az időközben felnőtt, megöregedett néprétegek. Sőt ezek nevelése, iskoláztatása megint korábbi idők művelődési állapotának kihatásai alatt állott, függött szülőik műveltségétől, környezetük kulturális viszonyaitól, szülőhelyük gazdasági és szociális állapotaitól, amelyek mind-mind messze múlt századok viszonyainak hatása alatt alakultak ki. Magyarország 1869-ben megszámlált lakosságában még igen széles réteget alkottak azok, akik gyermekkorukat a 18. század végén, a 19. század elején élték át, amikor a legelső erőtlen kísérlet történt a népiskoláztatás korszerű fejlesztésére s még a legutolsó (1920. évi) népszámláláskor is sokan éltek, akik a népiskoláztatási törvény életbelépése előtt járták ki elemi iskoláikat, illetőleg még azelőtt kellett volna iskolába járniok. Csoda-e így, ha — különösen az idősebb korosztályokban — még ma is oly erősen csökken az írni-olvasni tudók aránya és oly nagymértékben emelkedik az analfabétaké?

De a főváros lakosságának művelődési viszonyai e történeti fejlődésben gyökerező okokon kívül még egyéb tényezők hatása alatt is állottak. Ahogy a főváros lakossága — különösen a fővárossá alakulás és a három dunaparti város egyesülése óta — népesedéstani értelemben nem élt önálló életet, hanem csak függvénye volt az egész ország népesedéstörténetének, mint ezt *Laky Dezső* dr. idézett monografiájában rendkívüli meggyőző módszerével kifejti, ugyanúgy nem volt ennek a városnak népművelődési tekintetben sem önálló élete, hanem állandóan hatása alatt állott közeli és távolabbi földrajzi környezete művelődési viszonyainak és annak a példátlanul nagyarányú vándorlási mozgalomnak, amely néhány évtized alatt szinte világvárosi dimenziókkal növelte meg ennek a városnak népességét az ország minden részéből, különösen azonban a szomszédos vármegyékből ideözönlő munkát kereső tömegekkel. A részletes tárgyalás során még lesz alkalmunk ennek a főváros felé özőnlő vándorlásnak művelődési hatásával foglalkozni, itt csak azért utalunk rá, mennyire szükséges a főváros művelődési viszonyai mellett a vizsgálatot földrajzi tekintetben is kiszélesíteni és Budapesten kívül a többi törvényhatóságok népességének művelődési állapotát is

— szintén a legrégebbi adatokkal kezdve — legalább futólagosan tekintetbe venni.

Mert, ahogy történetileg a régmúlt századok művelődési viszonyaiban keresendő Budapest jelenkorú népességének, műveltségi állapotának magyarázata, földrajzilag viszont az ország többi községeinek régebbi és újabb korú műveltségi viszonyai adnak felvilágosítást arról, miért alakult így a főváros lakosságának népműveltsége s mi a magyarázata annak, hogy mialatt — 1869 óta — az ország valamennyi törvényhatóságának területén csökkent az analfabétáknak nemcsak az arányszáma, hanem abszolút-száma is, azalatt Budapesten évtizedről-évtizedre több és több írástudatlant írt össze a népszámlálás.

5. A népműveltségre vonatkozó adatgyűjtések multja. A népesség írni-olvasni tudásának első statisztikai számbavétele hazánkban és a statisztikai adatok közzététele.

Hazánkban *legelső ízben* az 1869. évi XVII. törvénycikkkel elrendelt, az 1869. december 31-i állapotot megörökítő 1870. január első napjaiban végrehajtott első rendszeres népszámlálás vette számba a lakosság elemi műveltségére vonatkozó adatot: az *írni-olvasni tudás elterjedtségét*.

Az alkotmányos függetlenségét és politikai önállóságát visszanyert Magyarország 1867. március havában kinevezett első felelős kormánya egyik legelsőrendű kötelességének tartotta, hogy a Szent István koronájának uralma alá tartozó országokról, ennek népeiről az eddigi adatgyűjtéseknél bővebb és kimerítőbb statisztikai adatokat szerezzen, abból a helyes szempontból indulva ki, hogy a népesség pontos számán kívül minél behatóbban megismerje a nemzet összeségét kitevő egyéneknek testi és *szellemi*, vallási és nemzetiségi és egyéb *minőségét*, egymáshoz és a társadalomhoz való viszonyukat, az államéletben elfoglalt helyüket, a népességnek az államhoz való vonatkozásait, feladatát és körülményeit.¹⁾

A lakosság különböző viszonyai megismerhetésének e széles látókörű, messzetekintő politikai előrelátással kitűzött munkálása folyamán került sor első ízben hazánkban a lakosság *művelődési viszonyainak* vizsgálatára is, amely annál szükségesebb s így annál indokoltabb volt, mert a nemzet törvényhozása épen akkoriban alkotta meg *első rendszeres népoktatási törvényünket*, az 1868. évi XXXVIII. törvénycikket, amely évtizedek, sőt évszázadok mulasztásait pótolva, hivatva volt népoktatásügyünket a kor viszonyainak megfelelő alapokra építve, a lakosság művelődési viszonyait is jelentős mértékben emelni.

¹⁾ L. »A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott *Népszámlálás* eredményei, a hasznos háziállatok kimutatásával együtt» című kiadvány 2. lapját. (A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszter megbízásából szerkesztette és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Pest, 1871. Athenaeum.)

Mindazideig nem állott azonban a kormányzat rendelkezésére semmi megbízható tájékoztatás a felől, hogy alsófokú iskoláztatásunk addigi eredményei mennyiben elégítették ki azokat a legelemibb művelődési kívánalmakat, amelyek — az írni-olvasni tudás elsajátításával — a továbbművelődésnek, a lakosság szellemi és erkölcsi emelkedésének is alapját képezhetnék.

Sem az 1857-i császári nyílt parancssal elrendelt birodalmi népszámlálás, sem az ezt megelőző 1850-i nem terjedt ki a népesség műveltségi viszonyainak, közelebbről az írni-olvasni tudás elterjedtségének kutatására.

Az abszolutizmus korának belső közigazgatása — bár különösen az 1857. évi népszámlálással minden előző népösszeírásnál behatóbban kívánta megismerni az ország közállapotát, — még nem érezte annyira szükségét a lakosság *művelődési viszonyai* megismerésének, hogy ezt az általános népszámlálás során megfigyelésre érdemesnek tartotta volna. Hiszen, mikor a magyar kormány az 1869-i népszámlálással már elrendelte a népesség írni-olvasni tudásának számbavételét, amihez — saját hatáskörében — a horvát-szlavon törvényhozás is csatlakozott, az egyidőben végrehajtott osztrák népszámlálás kérdőpontjai *még mindig nem tartalmazták az erre vonatkozó kérdéseket*.

Abban az időben egyébként még Európa többi államaiban sem volt általános a lakosság művelődési viszonyainak számbavétele a népszámlálások során. A berlini nemzetközi statisztikai kongresszus határozatai értelmében tervezett ausztriai népszámlálás *községi áttekintésében* például 46 kérdésre találunk választ, de egyik sem tartalmaz *a népműveltségre* vonatkozó adatot, sem a még részletesebb másik fajta »Községi áttekintésben«, amely 56 rovatban tüntette fel az uralkodó társadalmi viszonyokat és foglalkozási nemeket.¹⁾

Az 1869-i magyar népszámlálás előmunkálatai során az Országos Magyar Statisztikai Tanács előadója — Keleti Károly —, akit megbíztak azzal, hogy a népszámlálás ügyében előterjesztést tegyen, »*Irányelvek, egyúttal javaslat a népszámlálás ügyében*« című elaborátumában.²⁾ 1867. július 16-án beszámolt a népszámlálások terén európaszerte szokásos eljárásról és végrehajtási módokról s ez előterjesztésében megállapította, hogy a népszámlálások alkalmával a tudni kívánt viszonyok a legtöbb esetben: a lakosság kora, neme, polgári állapota, *nemzetisége*, vallása, foglalkozása, birtoka, sok esetben a házak és barmok összeírása, de nem szerepel a kérdések között a népesség *műveltsége*, vagy legalább írni-olvasni tudására vonatkozó kérdés.³⁾

Mint ismeretes, csak az 1872. évi szentpétervári statisztikai kongresszus határozta el, hogy a jövőben a népszámlálások kérdőpontjai közé fel kell

¹⁾ L. u. o. 2. lap.

²⁾ Közölve: a Hivatalos Statisztikai Közlemények. 1. évfolyam 1. füzet 7—9. lap. Pest, 1868. Emich.

³⁾ L. u. o. 2. lap.

venni a népesség írni-olvasni tudására vonatkozó kérdést is. Annál nagyobb érdeme a magyar kormányzatnak és a népszámlálás ügyében tanácskozó vegyes bizottságnak, hogy már az első magyar népszámlálás kérdőpontjai közé nem mulasztotta el felvenni a nép elemi műveltségének megismerésére vonatkozó kérdést. Ez a miniszterközi bizottság ugyanis már 1868. június 5-én egy jelentést mutatott be az Országos Magyar Statisztikai Tanácsnak, amelyen arra a kérdésre, hogy »A népességnek mely viszonyai veendőkszámba?« ez első rendszeres népszámlálásnál 11 »viszonyt« sorol fel, mint amelyek alkalmasak és *kielégítőek* a tényleges népesség viszonyainak a népszámlálás céljában kijelölt megismerésére s ezek között a tizenegyedik kérdés volt »a *műveltségi fok*« (olvasni-írni tudás vagy nem tudás) vizsgálata.

A bizottság tehát szabatosan kijelölte jelentésében azt is, hogy mit ért a »népesség műveltségi fok«-án, hogy csak azt kívánja számba venni, hogy a lakosság milyen hányada van, vagy nincs az olvasni-írni tudásnak, mint a műveltség legelemibb tényezőjének birtokában. Ha ezt a primitív viszonyt vizsgáló kérdést összehasonlítjuk a későbbi, különösen a csonkamagyarországi viszonyokat kutató 1920. évi népszámlálásnak a megszámlált egyén »műveltség«-re vonatkozó kérdésével, illetőleg az erre a kérdésre adható »felelet«-tel, amely kétféle kategóriában — az írni-olvasni nem tudás fokától kezdve a legmagasabb elérhető iskolai műveltségig nem kevesebb, mint kilenc fokozatot állapít meg az egyén műveltségére irányadoul ¹⁾ — talán valóban primitívnek és az ország lakossága akkori műveltségi viszonyainak megismerhetése tekintetében hiányosnak s e miatt nem is eléggé tájékoztatónak kell mondanunk az első népszámlálás kérdését. E népszámlálás eredményei szerint a Szent István koronája alá tartozó országokban 1869. évi december 31-én — alig egy évvel az általános népiskolai kötelezettséget

¹⁾ 12. Kérdés : Műveltsége?

Felelet : tudománygyetemet, műgyetemet vagy egyéb főiskolát végzett, legalább a középiskola 8—6—4 osztályát végezte ; 6 elemi, 4 elemi osztályt végzett ; ír, olvas — csak olvas — nem ír, nem olvas. Itt meg kell jegyeznünk, hogy még ez a népszámlálási részletezés is hiányos, mert nem tartalmaz a 4 elemi osztálynál kevesebb, továbbá a 4 középiskolai osztálynál kevesebb (de 4 eleminél több) iskolai előképzettséggel bíró egyén számára választ, sem az *iskolába egyáltalában nem jártak* részére, mert ezeket az iskolai végzettségre vonatkozó adatokat nem pótolhatja az általánosságokban mozgó »ír-olvas-e?« kérdésre adható válasz. Járhathott valaki iskolába és mégsem tud írni-olvasni, tehát végezhetett több elemi iskolai osztályt is s már elfelejtett írni.

Viszont megfordítva, az is lehetséges, hogy a felsorolt iskolai fokozatok egyikét, illetve legalsóját, a 4 elemi osztályt sem végezte el, sőt egyáltalán nem járt iskolába valaki, írni-olvasni mégis megtanult (például analfabétatanfolyamon, katonáéknál stb.). Legideálisabb s így leghelyesebb a műveltségi viszonyok kutatásában az a részletes, iskolai osztályonkénti felsorolás, amelyet a fővárosi felvételek alkalmaznak például az iparosok, kereskedők, háztartási alkalmazottak stb. műveltségi viszonyainak felderítésénél, ahol az iskolai végzettség osztályonkénti részletes felsorolása *mellett* az írás-olvasásra — tehát az alapvető elemi műveltségre — vonatkozó kérdés is fel van véve.

elrendelő *népoktatási törvény* életbelépése után — a lakosságnak közel 42%-a, a szorosabb értelemben vett Magyarország (Erdély nélkül) lakosságának 49%-a tudott írni-olvasni, illetőleg olvasni és 58% volt csak teljesen analfabéta, azonban a művelődési viszonyok e primitív számbavétele miatt semmi továbbit nem tudunk annak a számszerint 5,334.811 léleknek (Magyarországon 4,501.439-nek) műveltségi *fokáról*, illetőleg esetleges magasabb műveltségéről, aki olvasni, vagy olvasni és írni tudott a *népoktatási törvény* életbelépése idején az akkori Magyarországon.

Keleti Károly az ország lakossága akkori műveltségi állapotainak vizsgálata során ¹⁾ 1871-ben még azt az álláspontot foglalta el, hogy az olvasni-írni tudásból álló műveltségnek számbevétele túl statisztikailag nem mehetünk. Még az ő felfogása is az volt akkor, hogy bármely irányú magasabb műveltséget *közvetlenül* nem szedhetünk lajstromba, erre legfeljebb *következtethetünk* egyik-másik közművelődési tényező szorosabb kutatása, vizsgálása közben, minők: a középiskolák és magasabb tanintézetek látogatottsága, a humanióra és reális tanszakok hallgatása, legfőbb tanintézeteink, mint a tudomány- és műegyetem állapota stb.

Kétségtelen, hogy közoktatási viszonyaink és iskolarendszerünk akkori ziláltsága és kristályosodatlan volta sokkal nehezebbé tette volna akkor a műveltségi fokozatok megállapítását, mint 40—50 évvel később, amikorra jórészen befejeződött iskoláink *szervezeti* fejlődése és megállapodott az egyes iskolatípusok egymáshoz való viszonya. Mai igényekkel nézve a népesség műveltségi viszonyaira vonatkozóan akkor nyert ismereteinket, természetesen nem elégíthet ki bennünket az első népszámlálásnak erre vonatkozóan nyújtott válasza, bár abban teljes mértékben igazat kell adnunk Keleti Károlynak, hogy mivel olvasni-írni tudás nélkül a legkezdetlegesebb műveltség megszerzése is lehetetlen, oly fontos tényezőnek kell ezt tekintenünk, hogy ennek megvizsgálására is örömmel kell megragadnunk az alkalmat. (Hazánk és népe 357. l.)

Az írni-olvasni tudás tudakolása tekintetében az 1900. évi népszámlálásnál is csak annyi javulás történt, hogy az akkori számlálólap 10. pontjában szabatosabb *szövegezést* nyert az írni és olvasni tudásra vonatkozó kérdés, amely ennél a felvételnél így hangzott: »Tud-e írni és olvasni? Vagy csak olvasni? Avagy sem írni, sem olvasni nem tud?» holott ez a kérdés az előző három népszámlálásnál csak ennyiből állott: »tud-e írni olvasni?» Az 1910. évi VIII. t.-c. alapján elrendelt népszámlálás számlálólapjaiban jelentősen bővült a *műveltségre* vonatkozó kérdőpont — tehát 41 évvel az első felvétel után — azáltal, hogy nem szorítkozott csupán az írni-olvasni tudásra vonatkozó kezdetleges adat felvételére, hanem szem előtt tartva azt az élénk törekvést, mely a legutolsó évtizedek során még az alsóbb

¹⁾ L. *Hazánk és népe* a közgazdasági és társadalmi statisztika szempontjából című művének 357. lapját.

néposztályokat is arra ösztönözte, hogy gyermekeiknek minél magasabb műveltséget biztosítsanak, — azt is kérdezte, hogy a megszámlált egyén az elemi iskolának négy vagy hat, továbbá a középiskolának négy alsó, hat, vagy pedig mind a nyolc osztályát végezte-e el, a mellett feltette azonban azt a régi kérdést is, hogy az illető tud-e írni-olvasni, vagy csak olvasni, avagy sem írni, sem olvasni nem tud.¹⁾

Az 1920. évi csonkamagyarországi népszámlálás, mint említettük, még továbbment a műveltségi fokozat részletezésében, de ez is megtartotta az *írni-olvasni tudásra* vonatkozó általános kérdést.

Az 1869. dec. 31-i népszámláláskor Buda és Pest sz. kir. városok lakosságát »külön rendszer szerint« az egyéni lapok módszerével, »számláló-lapokkal« vették fel. Ennek 11. sz. rovata tartalmazta a kérdést: »Műveltségi állapota: tud-e írni meg olvasni? Vagy csak olvasni, vagy egyiket sem.« A mellett tehát, hogy az »egyéni« lapokkal való felvétel a későbbi feldolgozás sokoldalúságát lehetővé tette,²⁾ a *műveltségi állapotr*a vonatkozó kérdés sokkal *szabatosabban is volt megállapítva a legelső fővárosi adatgyűjtésnél*, mint az országosnál s így az itt nyert adatok is sokkal pontosabban mutatták meg a lakosság művelődési állapotát. A számlálólapok kitöltésére vonatkozó »oktatásban« még alaposabban és félreérthetlenebbül benne volt, hogy »ha valaki csak olvasni tud, de írni nem, beírandó: »tud olvasni!« ha mindkettőt tud: »tud írni-olvasni!«, ha egyiket sem: »nem tud« stb.³⁾

Ezekben ismertettük a hazánk népessége írni-olvasni tudásának számbavételére irányuló legelső statisztikai adatgyűjtések történetét, azért időzve hosszasan az 1869. évi népszámlálásnál, mert minden későbbi adatgyűjtés ennek az elsőnek módszeres elgondolásán, ennek példáján haladt s ez volt a legelső számbavétele hazánkban s a fővárosban is a lakosság elemi műveltségi viszonyainak.⁴⁾

¹⁾ L. A M. kir. Közp. Stat. Hiv. munkássága, 464. l.

²⁾ L. Pest sz. kir. város az 1870. évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. Pest, 1871. A Pest-városi Stat. Hiv. Közleményei, IV. kötet.

³⁾ L. a fentebb idézett népszámlálási kiadv. 19. l.

⁴⁾ A fentiekben már ismertetett 1850. és 1857-i népszámlálást megelőző hazai népösszeírások semmi felvilágosítást nem nyújtanak az ország lakosságának egykorú művelődési viszonyairól. Ezek a többnyire csak adóztatási célokból, későbbi időkben a katonaköteles férfilakosság állandó számontartása céljából készített — mindenkor az osztrák császári közigazgatás, illetve a magyarországi helytartótanács rendeletével végrehajtott — összeírások a népességnek csak legáltalánosabb tulajdonságait és viszonyait vették számba. Az 1754-ben készített első osztrák lélekösszeírás (Seelenconscription) például a népesség pontos számán kívül csak a nemzet, kort és családi állapotot jegyezte fel, az 1777-ben elrendelt összeírás az egyéneket családonként, név, kor, rang és hovatartozás szerint is számbavette, de ez is főleg csak a hadseregkiegészítés szempontjából legfontosabb 17—40 éves korosztályú (férfi és női) lakosságot vette számba. Ennek az osztrák népszámlálásnak mintájára, ennek elvei szerint rendelte el II. József a helytartótanács 1784-ben kiadott leiratával Magyarországra és kapcsolt részeire a *legelső általános*

A későbbi népszámlálások, nevezetesen az 1910. s még inkább az 1920-i és 1930-i továbbfejlesztették ugyan a lakosság műveltségi viszonyainak kutatását, kibővítve a kérdést az iskolai előképzettség pontosabb számbavételére vonatkozó adatokkal, de az *írni-olvasni tudás elterjedésének* számbavétele azóta is az 1869-i népszámlálás idején megállapított elvek alapján történt, ami a félszázadon át gyűjtött anyag egységes voltát és így összehasonlítását nagymértékben megkönnyíti.

A népszámlálásokon kívül az összes lakosság írni-olvasni tudásának megfigyelését hazánkban más adatgyűjtések nem is ölelték fel. A lakosság egy bizonyos csoportjának (t. i. a bűnözőknek) írni-olvasni tudására nézve a *bűnügyi* statisztika nyújt évtizedek óta rendszeres adatgyűjtést, de ezenkívül sem a *népmozgalmi* (házasságkötési), sem az *ujoncozási* statisztika nem veszi számba, illetőleg nem publikálja — amelyre pedig más államokban oly kiváló gondot fordítanak — a lakosság illető csoportjának (t. i. a házasságra lépő férfiak és nőknek és a sorozás alá kerülő legényeknek) írni-olvasni tudására vonatkozó adatokat.¹⁾

Az *írni-olvasni tudás* magyarországi elterjedésére vonatkozólag egészen a legújabb időkig nincs is más forrásunk a népszámlálási adatokon kívül

magyarországi népszámlálást, amelyről biztos tudomásunk van. Ennek alapján történt meg 1785-ben hazánkban a házak megszámozása és a népszámlálás végrehajtása, amelynek eredményeit a következő években ismételtén (Erdélyben is) felülvizsgálták, de a népszámlálást II. József halála után többé nem ismételték meg, jóllehet az ország rendjei már az 1790—91-i országgyűlésen elhatározták, hogy II. József törvénytelen rendeletei helyett Magyarország és társországai számára külön népszámlálási törvényt alkotnak, amely azonban csak 1802-ben jött létre. Ez a törvény rendelte el az 1805-i népszámlálást, amely a papság és a nemesség (az úgynevezett honoráciorok) kihagyása miatt époly kevéssé volt teljes, mint az 1829—31-i erdélyi népszámlálás, vagy a helyhatóságok által 1834 óta készített népességi táblázatok. Mindezeknek az adóköteles lakosságot számbavevő összeírásoknak csak *adóketési célja volt* és így nem terjedtek ki a népesség részletes viszonyainak, különösen a *műveltségi viszonyoknak* kutatására, jóllehet II. József — mint még látni fogjuk — e népösszeírásokkal egyidejűleg mélyreható intézkedéseket léptetett életbe a népesség művelődésének előmozdítására is.

Az 1805-i magyarországi és 1829—31-i erdélyi népösszeírás után egészen 1850-ig nem volt több népszámlálás hazánkban. Ausztriában 1831-ben volt még egy népszámlálás, amelyet három évenként (utoljára 1846-ban) felülvizsgáltak és kiegészítettek. Ilyen előzmények után rendelte el az abszolutisztikus kormány az 1850-i népszámlálást Magyarországgal együtt a birodalom többi részére is. A lakosság *műveltségi viszonyainak* számbavételével azonban sem ez, sem a hét évvel későbbi, 1857-i népszámlálás nem foglalkozott, bár minden előző felvételnél behatóbban vette számba a lakosság különböző demográfiai viszonyait és csak a kiegyezés után következő korszak első felelős magyar kormánya rendelte el az 1869. december 31-i népszámlálás kapcsán — a fentiekben részletesen ismertetett módon — a lakosság írni-olvasni tudásának számbavételét. (L. a Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei című fentebb idézett kiadvány 1. lapját.)

¹⁾ Sőt, mint fentebb láttuk, az 1869-i hadsereg számlálásnál is elhagyták az írni-olvasni tudásra vonatkozó kérdőpontokat.

— a már említett speciális célú adatgyűjtéseken kívül (cigányösszeírás, a választójogi reform céljára készült 1904. évi összeírás) — s csak azok a legújabb monografikus adatgyűjtések tartalmaznak sok tekintetben egészen kimerítő, részletes anyagot a lakosság *egy- csoportjainak* művelődési viszonyairól, amelyeket a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal a főváros egyes társadalmi osztályainak (háztartási alkalmazottak, magántisztviselők, iparosok, kereskedők, ipari munkások, köztisztviselők stb.) gazdasági és szociális viszonyairól készít.

Ez adatgyűjtések sorában különleges helyet foglal el az a *tanulmányunk* alapját képező speciális adatgyűjtés, amely a főváros analfabétáinak jelentős részét vonta be a legrészletesebb statisztikai megfigyelés körébe.

Az ország lakosságának művelődési viszonyaira, közelebbről az *írni-olvasni tudás elterjedésére* vonatkozólag a népszámlálások által gyűjtött adatokat — úgy a fővárosra, mint az egész ország területére nézve — legelsősorban a népszámlálás eredményeit összefoglaló kiadványok tették közzé.¹⁾

A székesfőváros népszámlálási kiadványai 1870-től kezdve szintén igen beható részletességgel foglalkoznak a lakosság műveltségi viszonyainak ismeretével.

Ebben a tekintetben különösen az 1870. évi népszámlálás eredményeit feldolgozó kiadványt kell kiemelnünk,²⁾ amelyet *Kőrösy József*, a Statisztikai Hivatal akkori nagynevű igazgatója írt s amely a lakosság műveltségi fokára vonatkozó statisztikai felvételek módszeres kérdéseivel is behatóan foglalkozik. Az 1880. évi népszámlálás eredményeit a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal Közleményeinek XV/1., XV/2., XV/3. számú kötetei (megjelentek 1881—1883.), az 1890. évi adatokat a Közlemények XXV/1., XXV/2., XXV/3. kötete (1894—1898.), az 1901. évit a XXXIII/7., XXXIII/2. számú kötetek dolgozták fel, amelyeknek tárgyunkra vonatkozó anyagával alább még részletesen foglalkozni fogunk.

A lakosság műveltségi viszonyairól nyert legfontosabb számszerű eredményeket az önálló népszámlálási kiadványokon kívül úgy az országos (állami), mint a Székesfővárosi Statisztikai Évkönyvek is közzétették.

¹⁾ *A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei stb.* (Pest, 1871. Athenaeum) című kiadvány 225—257. lapjai.

A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei stb. (Bpest, 1882. Athenaeum) című kiadvány 226—227. és 290—295. oldalai.

A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei (Bpest, 1893. Pesti könyvnyomda) Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam I. kötet, I. rész 150—158. lap.

A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása I., III., VII. és X. része. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 1., 5., 15. és 27. kötete.)

A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása I., IV., V. és VI. része. (Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 42., 56., 61. és 64. kötete.)

Az 1920. évi népszámlálás. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 72., 73., 76. kötete.)

²⁾ Pest szabad királyi város az 1870. évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. Tíz grafikus rajzzal. Pest, 1871. A pestvárosi Statisztikai Hivatal Közleményei IV. kötet.

Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvének I—XVII. évfolyamában — amelyek 1874-től, a főváros egyesítésétől kezdve a hármas városra nézve együttesen közlik az adatokat, — négy eltérő szerkezetű tábla tartalmazza a főváros népességének írni-olvasni tudására vonatkozólag a népszámlálások alkalmával nyert eredményeket,¹⁾ — amelyeket az Évkönyvhöz csatolt közigazgatási jelentés szövegszerűen méltat. Ezenkívül összefoglaló adatokat tartalmaz a »Budapest félszázados fejlődése 1873—1923.« című munka, amely 155*—161* lapján közli a népesség műveltségi állapotára vonatkozó anyagot s egy grafikai táblát is közöl (VI. tábla) függelékében az adatok illusztrálására.

1912-ben jelent meg a »Magyar Városok Statisztikai Évkönyve« 1. évfolyama, amely (115. s. következő lapjain) szintén közli kor szerinti részletezésben is a magyarországi városi lakosság 1900. évi műveltségi viszonyaira vonatkozó adatokat.

A felsorolt adatforrásokon és publikációkon kívül még a *bűnügyi statisztika* adatait publikáló közleményeket kell említenünk, mint az analfabetizmus statisztikai anyagának forrásait, különösen a »Magyar Birodalom Bűnügyi Statisztikája az 1909/1913. évekből« című kiadványt (megjelent 1919. augusztusban), amely 138* s. köv. lapjain foglalkozik a műveltségnek a bűnözésre való hatásával²⁾ és részletes táblát közöl az idevonatkozó adatokból, továbbá a már említett cigányösszeírás eredményeit publikáló kiadványt.³⁾

¹⁾ A legelső Fővárosi Évkönyv, amely még »Sz. kir. Pestvárosa Statisztikai Hivatala Közleményeinek« sorozatában jelent meg — mint a VII. kötet — »Pestvárosi Statisztikai Évkönyv« *Első* folyam címet viselte (folytatása azonban nem volt). Írta: Kőrösy József, Pest, 1873. Ráth Mór bizománya. Ebben (a XI. lapon) még csak az 1870-i népszámlálás főeredményei vannak kerületek szerint — abszolút számokban — feltüntetve.

²⁾ L. erre nézve még Földes: Statisztikai előadások. Ezenkívül az állami és a fővárosi évkönyvek is rendszeresen közölnek adatokat a bűnügyi statisztika ideartozó anyagából.

³⁾ A Magyarországon 1893 január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Kiadja a M. Kir. Statisztikai Hivatal Budapest 1895. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, IX. kötet.

II. A magyarországi analfabetizmus oknyomozó történetének vázlata ; a népoktatásügy eredményeinek statisztikai ismertetése.

1. Népoktatásügyünk állapota és az elemi iskoláztatás eredményei az 1868. évi XXXVIII. t.-c. életbelépéséig.

A legelső rendszeres magyarországi népszámlálás — sok tekintetben hiányos — eredményei szerint a Szent István koronája alá tartozó országok 12,751.314 főnyi hat éven felüli lakosságából 1869. december 31-én 41·84%, vagyis 5,334.811 lélek tudott írni-olvasni, illetőleg olvasni és közel hattizedrész (58·16%) volt olyan, aki bár kora szerint már elsajátíthatta volna a továbbművelődésnek legelemibb alapját, nem tanult meg sem írni, sem olvasni.¹⁾

Habár ezek a számok első pillanatra sötétnek mutatják az országot, illetőleg a főváros lakosságának akkori művelődési állapotát, hiszen a hat éven felüli népességnek még a fele sem tudott akkor írni-olvasni (Pesten és Budán több mint harmadrésze), nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az időben Európa többi országaiban sem volt sokkal jobb a helyzet ²⁾ s hazánkban a fenti adatokat szolgáltató népszámlálás idején még alig egy év telt el a mindennapi elemi iskolai kötelezettséget — továbbá a községek iskolaállítási és fenntartási kötelezettségét — törvénybeiktató 1868. évi XXXVIII. t.-c. életbelépése óta s hogy az ország népoktatásügye, népiskolákkal való ellátottsága és a fennálló iskolák látogatottsága még korántsem volt akkor olyan állapotban, hogy sokkal több eredményt várhattunk volna tőle a nép műveltségi színvonalának emelése és az írni-olvasni tudás terjesztése tekintetében. *A nép általános műveltségi színvonala pedig szoros okozati összefüggésben van a népoktatás, illetőleg a népiskolák egykorú állapotával, számával, látogatottságával s így elsősorban ebben kell keresnünk az első népszámlálás által konstatált népműveltségi viszonyok magyarázó okát is.*

¹⁾ Pesten és Budán az akkori 270.456 főnyi lakoságnak 36·8%-a volt még analfabéta. Az ország akkori összes lakossága 15,417.327 főt tett, amelyből 2,666.013 volt a hat éven aluli gyermekek száma.

²⁾ Egy, a század derekán megjelent mű (Kövényi László: Erdélyország Statisztikája, 1847. Kolozsvár) így jellemzi az akkori viszonyokat: »Népnevelésben igen alant, azaz párvonalban állunk Európával vagy más szókkal — Porosz- és Szászshonon kívül — egy ország sem tett eleget népiskolája körül s mi sem vagyunk jobbak...«

Ez a szoros okozati összefüggés szükségessé teszi, hogy — habár csak vázlatosan — áttekintsük hazai népoktatásügyünk 1868 előtti állapotát s ennek ismeretében mérlegeljük az 1869-i s a későbbi népszámlálások évtizedeiben konstataált művelődési állapotokat, mindenütt különös figyelemmel kísérve az ország fővárosának idetartozó viszonyait.

Legelsősorban fel kell említenünk azt az adatot, hogy *a népoktatási törvény életbelépése idején* báró Eötvös József akkori közoktatásügyi miniszter adatgyűjtése szerint Magyarországon 108, Erdélyben 115 községre esett száz elemi népiskola, míg ugyanakkor Svájcban 41 helységnek volt 100 iskolája. Nálunk 173 (Erdélyben 134) tanköteles és 86 (illetőleg 54) iskolába járó gyermekre jutott egy népiskola, mialatt Svájc minden 58 gyermeknek biztosítani tudott egy-egy népiskolát.¹⁾

Hazánkban tehát a mult század *hatvanas* éveiben még az átlagszámok szerint sem jutott *minden községre* egy-egy népiskola, úgyhogy 1869-ben még 1598 (Erdéllyel együtt 1712) olyan községünk volt, ahol *egyáltalán nem volt semmiféle népoktatási intézmény*.

Ha népiskoláink már pusztá számukat tekintve is ily kevésbé feleltek meg a népiskolai kötelezettség törvénybeiktatása idején a legszükségesebb követelményeknek, még kevésbbé mondhatjuk el ezt *a bennük folyó oktatás színvonala és eredményessége, illetőleg az iskolaköteles gyermekek beiskolázása tekintetében*. Az elemi oktatás és az iskolák fenntartása ez időben még szinte kizárólag az egyházak — századok előtt önként vállalt — kötelessége volt²⁾ s így — a felügyelet és magasabb igazgatás hiánya miatt — az ott folyó oktatás eredményessége is legnagyobbbrészt a helyi egyházközségek vezetőinek, a papoknak és lelkészeknek lelkiismeretességétől, ügybuzgóságától, áldozatkészségétől, sokszor műveltségétől függött.

¹⁾ L. Keleti i. m. 372. l.

²⁾ 1869-ben és tíz évvel később, 1880-ban a hazai elemi iskolák fenntartó hatóságok szerint így oszlottak meg: (L. A közoktatás állapotáról szóló X. vallás- és közoktatásügyi miniszteri jelentést.)

	1869-ben		1880-ban	
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban
1. Állami és községi iskola....	479	3·47%	1935	12·22%
2. Római katolikus «	5217	37·79%	5411	34·20%
3. Görög keleti »	1604	11·62%	1809	11·43%
4. Görög katolikus »	2058	14·96%	2220	14·04%
5. Helvét hitv. (ref.) «	2450	17·75%	2322	14·67%
6. Ágostai ev. «	1397	10·12%	1443	9·11%
7. Izraelita »	490	3·55%	449	2·84%
8. Unitárius és magániskola ..	103	0·74%	235	1·49%

Annak ellenére, hogy 90 év telt már el a Mária Terézia által 1776-ban kidolgoztatott »Ratio educationis«¹⁾ életbelépése óta, amely uralkodói jognak deklarálta a közoktatásügy szabályozását s a legalsó fokú falusi iskolától (az úgynevezett »trivialschule«-któl) kezdve az egyetemekig és főiskoláig felölelte és rendezni kívánta az egész magyarországi közoktatásügyet s egyebek között *a községek iskolaállítási és fenntartásai kötelezettségét is kimondotta* és annak ellenére, hogy 80 év mult el II. József bátor és határozott reformkísérletei óta, amelyek kapcsán már a 18. század végén a szülők büntetésének terhe mellett meghagyta ez a kultúra és emberi haladás szükségletei iránt oly fogékony lelkű — másrészt azonban a magyar nemzet politikai érzékenységevel nem sokat törődő — felvilágosodott szellemű uralkodó a 6—12 éves ifjak iskoláztatási kötelezettségét, mégis közoktatási állapottaink a közben eltelt 2—3 emberöltő alatt alig mutattak valami jelentősebb haladást. II. József iskolaügyi reformjai — bár intenciói nem tűntek el nyomtalanul a magyar közoktatás történetében, úgyhogy a közös vallású *községi* iskolák felállítására irányuló törekvéseit még az 1848-i népiskolai törvényjavaslat tárgyalásakor is követendő mintául emlegették a magyar országgyűlésen — a politikai függetlenségét és nemzeti mivoltát aggodalmasan féltő nemzet és az oktatásügyi autonómiájukat féltő protestánsok makacs, sokszor heves ellenállásán sorra hajótörést szenvedtek, de helyettük — több mint félszázadon át — sem jobbat, sem mást nem adott a nemzetnek meddő politikai küzdelmekkel elfoglalt nemzeti törvényhozása, sem az ország belső politikáját azidőszerint legfelső fokon intéző magyar királyi helytartótanács.

Egészen az 1868. évi népoktatási törvény megalkotásáig az állam és a nemzetnek csaknem ezeréves törvényhozása nagyon keveset tett az általános népoktatás előmozdítása, fejlesztése és kiterjesztése érdekében. Nem sokkal többet áldoztak erre a célra a községek és törvényhatóságok sem, amelyek háztartásában csak a 19. század végén kezdtek jelentősebb szerepet játszani a közoktatási kiadások. (L. erre nézve Magyarország városainak háztartása az 1910. évben. Magyar Stat. Közl. Új sor. 58. k.-ben Laky Dezső dr. szöveges jelentésének 7.* és 14.* lapját.

¹⁾ Mária Teréziának a magyar törvényhozás mellőzésével kiadott első országos tanügyi szabályzata ezt a címet viselte: »Ratio Educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas.« Az I. kötet, amely Bécsben (Vindobona) 1777-ben jelent meg, 8 és 496 lapból állott és négy táblát is tartalmazott. A második kötet, amelynek egy év múlva kellett volna megjelenni, elmaradt, de ezt az első is fölöslegessé és elavulttá tette az I. Ferenc által Budán 1806-ban kiadott új »Ratio Educationis publicae«, amelyet 315+8 oldalon 12 táblával quartalakban nyomattak s még ebben az évben eljuttatták az összes birodalmi tanügyi hatóságoknak s valamennyi katolikus iskolára nézve nyomban életbeléptették. (L. Schematismus literarius, Budae. A. 1870. 8., 72. l. Idézi Schwartner, Statistik des Königreichs Ungarn, Ein Versuch. Pest, 1798. 356. lapján.).

Csak a reformáció korában, amikor a katolikus egyház és a protestánsok egymással versenyre kelve igyekeztek a népoktatásügyet felkarolni, jelennek meg törvényeinkben az első intézkedések, amelyek iskolák állítását szorgalmazzák és gondoskodni kívánnak a művelődés előmozdításáról,¹⁾ de egészen a 18. század utolsó negyedéig, Mária Terézia uralkodásáig nem merült fel hazánkban az a gondolat, hogy az oktatásügyet mint politikumot kell kezelni s hogy az államnak, a kormánynak hathatósan bele kell avatkoznia a közoktatásügy fejlesztésébe. Mária Terézia iskolaügyi szervezetének életbelépéséig nem is került arra sor, hogy akár a törvényhozás, akár a kormány legalább irányelveket jelölt volna meg a népoktatás fejlesztése vagy az iskoláztatási kötelezettség kívánalma tekintetében. Arról, hogy az állam vagy a politikai község létesítsen vagy tartson fenn oktatási intézeteket vagy hogy a fennálló iskolákban folyó nevelő, tanító munka fölött ellenőrzést gyakoroljon, nyolcszáz éven keresztül, egészen a 18. század végéig nem volt szó. Felekezeti iskoláink sokáig az ellenreformáció korának és a politikai zűrzavarok üldözéseinek hatása alatt sínylődtek és fejlődésük érdekében úgyszólván semmi jelentősebb anyagi vagy szervezeti reform nem történt. Nem is lehetett abban a korban, amikor az iskolák még a hittérítés legexponáltabb eszközei voltak s e miatt fennállásuk vagy megszüntetésük mindig a politikai vagy vallási helyzet változandóságától függött. Azidőben az iskolák elkobzása, bezárása, visszafoglalása, a tanítók elűzése s a fenntartók vallásváltoztatása napirenden volt és csak lassan érvényesült az a felfogás, hogy az iskola nem lehet a vallásfelekezeti villongások tárgya és eszköze s hogy a tanítás joga egyaránt megilleti bármelyik felekezetet, sőt hogy az oktatásügy nem is elsősorban vallási, hanem államkormányzati, politikai probléma s ezért a legfőbb irányító és ellenőrző szerep nem az egyházat, hanem az államot illeti meg s hogy az iskola az ismeretek általánosítását, a tudományos kutatások eredményeinek minél szélesebb körökben való terjesztését minden mellékes

¹⁾ Így az 1548 : VI. t.-c. 4. §-a utasítja a főpapokat, hogy tehetségükhöz képest iskolákat is állítsanak, amelyekben az istenfélő tudományt és az igaz vallást kell tanítani : az 1548 : XII. és az 1550 : XIX. t.-c.-kek a pusztán maradt egyházi jószágoknak és ezek jövedelmeinek iskolák felállítására és tudós férfiak fenntartására való fordítását rendelik ; az 1598 : IV. t.-c. 2. §-a kimondja, hogy az iskolák után nem kell adót fizetni ; az 1647 : évi X. t.-c. feljogosítja az evangélikusokat, hogy elfoglalt iskoláik helyett újakat építhessenek ; az 1647 : XIV. t.-c. büntetéssel tiltja iskolák elfoglalását ; az 1681 : XXV. t.-c. megengedi, hogy a száműzött vagy reverzális következtében nem működő tanítók visszatérhetnek és taníthatnak ; az 1681 : XXVI. t.-c. a protestáns iskolák helyének kijelöléséről intézkedik, az 1687 : XXI. és az 1715 : XXX. t.-c. az előbbi kettőnek rendelkezéseit újítja meg.

A XVIII. századtól kezdve már a városi szabályrendeletekben is találkozunk oktatásügyi intézkedésekkel, különösen Kassa, Sopron statútumai között. Ezekkel az intézkedésekkel hazánk a nyugati államokat is sok tekintetben megelőzte. (L. Elemi népoktatásunk az 1905—06., 1906/07. tanévben. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sor. 31. kötet.

szemponttól függetlenül, tisztán a nép műveltségének emelése érdekében van hivatva közvetíteni.¹⁾

Nyolcszáz éven keresztül, amíg a közfelfogás és az államkormányzat erre a megismerésre jutott, az alsófokú népoktatás — épúgy, mint Európa többi államaiban, nálunk is — kizárólag az egyház, a papság kezében volt s akkori papi iskoláink semmiben sem különböztek a többi országok kolostori és plébániai iskoláitól.²⁾ Csak a reformáció korában nyert az általános népoktatásügy is *valamivel nagyobb jelentőséget*, amikor európaszerte fokozott gondot kezdtek fordítani a népművelésre, amelyben most már több volt a *világi* elem is, különösen a protestánsoknál, bár ezek az egyházi iskolák elsősorban az új hit terjesztésének szolgálatában állottak és hitoktatással foglalkoztak, a mellett azonban — részben azért is, hogy az egyházak híveiket megtarthassák — a műveltség elemeit is terjesztették és e célra készült ábécés könyvekből olvasni és írni is tanították a híveket. Az ekkor keletkezett protestáns iskolákban gyakran külföldi egyetemet végzett ifjak vállalták a tanítást. Bár a 17. század elején, — amikor a protestánsok térhódítása láttára a katolikus egyházak is egyre több iskolát állítottak — már majdnem minden nagyobb községben volt elemi vagy népiskola, ezek jósága azonban jórészen a lelkész egyéniségétől és jóakaratótól függött. Mélyreható és főleg a *nép nagy tömegeinek* művelődési szükségleteit is kielégítő iskoláztatásra egész a 18. század végéig nem került sor. E századnak is csak a második felében kezdett európaszerte s így hazánkban is *általánosabbá*,

¹⁾ L. Elemi népoktatásunk az 1905/06. tanévben 23. lap.

²⁾ A m. kir. Központi Statisztikai Hivatal »Elemi népoktatásunk az 1905/06—1906/07. tanévben« című kiadványában (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 31. kötet) elemi népoktatásügyünk régebbi multjára nézve Pogány Frigyes tollából nagyon jó áttekintést találunk, akinek munkája később külön kiadásban is megjelent. Ugyanott részletesen fel van sorolva a népoktatás történetére vonatkozó irodalom is. Ezek szerint közoktatásügyünk gyökerei visszanyulnak a királyság megalapításának és a kereszténység felvételének idejéig. Már Szent István elrendelte, hogy 10—10 falu együtt építsen templomot, parókiát és *iskolát*. (L. a vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1895. évi XXV. jelentését.)

A papokat képző székesegyházi (káptalani) és a szerzeteseket képző monostori iskolák mellett már akkor voltak úgynevezett *plébániai iskolák*, ahol a papok a híveket a hit legfőbb tételei mellett imákra, éneklésre és *olvasásra* is tanították (ami akkor még csak a *kézzel* írott imák, hittételek stb. olvasásából állott, hiszen a nyomtatott könyvek elterjedése csak a 17. században vált általánossá.). E plébániai iskolákban később külön iskolamestereket alkalmazott az egyház, aki a plébános felügyelete mellett a nép nyelvén tanított. Békefi Remig dr. kutatásai során 275 ilyen, részben falusi, részben városi plébániai iskola fennállását állapította meg. Már az Árpádok korában is volt sok plébániai székhelyen ilyen iskola, a 14—15. században pedig már általánosan el voltak terjedve a falusi plébániai iskolák. (L. Békefi Remig dr. : »A népoktatás története Magyarországon 1540-ig« és »A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig« c. munkáit.)

elterjedtebbé válni az alsófokú iskoláztatás, miközben a papság kezéből mindinkább a világi tanítók kezébe jutott a tanítás munkája, bár az iskolák fenntartása, belső igazgatása, felügyelete, a tanítók alkalmazása és díjazása stb. továbbra is túlnyomólag az egyházak gondja maradt.

A törvényhozás századokon át nem igen avatkozott bele az oktatásügy irányításába és fejlődésébe. Az iskoláztatást mindenkor az egyház kötelességének tartották s így az a protestánsoknál kizárólag az autonóm egyházi hatóságok vezetése alatt állott, amelyek az 1868. évi törvényhozási szabályozásig, a Mária Terézia kora óta félig-meddig állami jellegű katolikus iskolaügytől függetlenül és eltérően intézték az alsóbb és magasabbfokú iskolák ügyét.

Ez a sajátos történelmi fejlődés okozta, hogy egységes népoktatási rendszer híján más és más volt az ország egyes vidékeinek népoktatási állapota és a népoktatás eredménye is, ami a 19. század második felében a különböző vallásfelekezetű lakosság írni-olvasni tudásának annyira eltérő arányszámaiban is mutatkozott. Mária Terézia kora előtt általában a protestáns egyházak népiskolái feleltek meg jobban a kor színvonalának, bár a katolikusok iskoláztatása sokkal régebbi volt, mikor azonban a 18. század végével kezdődően a katolikus egyházak iskolái a helytartótanáctól függő *országos hatóságok* irányítása és felügyelete alá kerültek, hatalmas lépésekkel igyekeztek ezek is nyomába lépni a kor szükségleteinek. Igaz, hogy a Mária Terézia által kiadott iskolaügyi szervezet előírásai inkább csak *ajánlás* jellegével bírtak, mert sem törvényes szankciójuk, sem kötelező erejük nem volt s így ezek a rendszabályok az életben nem is valósulhattak meg hiánytalanul.¹⁾

Mégis a királyi fennhatóságnak szorosabban alávetett katolikus jellegű népiskolák nagyon sokat köszönhettek ennek a reformnak, — különösen azután, hogy (1806-ban) az eredeti szervezetet átdolgozták — amely ebben a formájában azután egészen 1845-ig az összes katolikus iskolákra nézve érvényben maradt.²⁾

¹⁾ A Mária Terézia-féle Ratio Educationis a népiskoláknak három fajtát szervezte fokozatosan bővülő tanulmányi anyaggal és pedig 1. az egytanítós, egyosztályos falusi, 2. a kéttanítós kisvárosi és 3. a háromosztályú városi iskolákat. Minden tankerületben egy úgynevezett *mintaiskola* (normáliskola) is volt négy osztállyal, ahol a falusi iskolák tanítóit is képezték. Minden iskolában külön hitoktatónak s a városi iskolában német nyelvtanítónak is kellett lenni. A német nyelv kötelező tárgy volt a kisvárosi, sőt a falusi iskolákban is azokra nézve, akik magasabbfokú iskolákban tovább akartak tanulni.

A tankönyveket párhuzamosan német nyelven is szerkesztették. II. József a *német nyelvet* tette az iskolák kötelező tanítási nyelvévé s első sorban e rendelkezésének sikere érdekében mondotta ki a *tankötelezettséget*.

A rendelet az oktatásügy országos igazgatását is szabályozta. A helytartótanács kebelében központi tanügyi bizottságot szervezett, az országot kilenc tankerületre osztotta,

2. A 18. és 19. század népoktatásügyének ismertetése.

Iskolák száma és szervezete.

Már az 1777-ben kiadott, a Felbiger-féle 1774. évi osztrák iskolai szabályzat nyomán készült eredeti rendelet kimondta (a katolikus egyházakhoz tartozó lakosság gyermekeire nézve) a *6 éves korral kezdődő mindennapos (délelőtti, délutáni) iskoláztatást*, amely rendelkezés sikerét II. József később szigorú szankciókkal igyekezett biztosítani, de sem ezt a célt, sem azt a másikat nem sikerült — a törvényes formák mellőzése miatt — elérnie, hogy *a községek állítsanak fel népiskolákat* minden olyan helyen, ahol a vegyesvallású lakosság különfélekezetű iskolák felállítására képtelen és pedig részben a miatt, hogy a Ratio Educationis nem jelölte meg az iskolák fenn tartásának anyagi forrásait. *A vegyesvallású iskolák* (az úgynevezett közös-vallású vagy szimultán iskolák) *terve*, amelyet II. József egy 1785. évi rendeletében adott ki, felébresztette és szította a felekezeti türelmetlenséget, jóllehet II. József nem akarta megszüntetni, sőt államsegélyt akart biztosítani az egyvallású, tehát a protestáns iskoláknak is. A nemzet politikai ellenállásán meghiusult II. Józsefnek a nem katolikus iskolák legfőbb állami felügyeletére vonatkozó terve is, főleg ama szerencsétlen rendelkezés miatt, amellyel követelte, hogy a tanítók — elbocsátás terhe mellett — minden iskolában kötelesek három éven belül a német nyelvet elsajátítani, hogy így az egységes birodalom uniformizált iskolái mindenütt a német nyelv és a német kultúra terjesztőivé váljanak.

Kár, hogy ezeket a sok tekintetben ma is helyes közoktatásügyi reformokat — Mária Teréziánál is, Józsefnél is — az egységes monarchia eszméjének szolgálatában keresztülszötték a magyarság nemzeti érzékenységét súlyosan sértő politikai intenciók s hogy a nemzeti ellenállás ezek miatt elvetette azt is, ami bennük a nemzet jövőendő boldogulására, a nép általános művelődési színvonalának emelésére üdvös lett volna. 1790. január 20-án József kénytelen volt iskolaügyi rendeleteinek legnagyobbbrészét visszavonni s bár

amelyek élére egy-egy királyi igazgatót állított, egy-egy népiskolai felügyelővel. (A külön elemi iskolai tanfelügyelőket a második Ratio Educationis 1806-ban eltörölte.)

Ezek a 18. század végén alkotott rendszabályok azonban nem terjedtek ki a közoktatásügy sok fontos részletkérdésére, de megvalósulásukat is nagymértékben akadályozta a helyi hatóságok közömbössége, az anyagi eszközök hiánya, az újításoktól való idegenkedés és előítélet, főképen pedig a rendelkezések németesítő és centralizáló igyekezetével szemben támadt nemzeti ellenállás. (L. Elemi népoktatásunk az 1905/06. tanévben. Dr. Finánczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, II. kötet, 9. fejezet.)

²⁾ Ezt a második Ratio Educationist, amelyet a protestánsok még mindig nem fogadtak el, az 1790/91. évi országgyűlés tanügyi intézkedéseinek hatása alatt adta ki I. Ferenc. A népiskolák szervezetén alig változtatott, de kihagyta a tanítás anyagából a német nyelvet s külön intézkedett a lányok oktatásáról.

ezek hatása alatt a magyar törvényhozás is ráeszmélt a népoktatásügy fontosságára, 1790-től 1868-ig nem sikerült átfogó rendelkezéseket alkotni a magyar országgyűlésnek az elemi iskoláztatás ügyének előmozdítására és a népműveltség emelésére.

Az 1790/1791-i országgyűlés ugyan elrendelte a magyar nyelv tanítását és elismerte a protestánsok iskolaállítási jogát és egy bizottságot küldött ki, hogy az ország közoktatásügyének rendezésére egy átfogó általános szervezetet dolgozzon ki. Ez a bizottság három év alatt el is készült munkájával, javaslata azonban a politikai viszonyok romlása, főleg az országgyűlés feloszlata következtében sohasem emelkedhetett törvényerőre. 1827-ben újabb bizottságot küldött ki az országgyűlés az iskolaszervezet kidolgozására és a hazai oktatásügy rendezésére, de ennek elaborátuma sem került parlamenti tárgyalásra, mint ahogy báró Eötvösnek a képviselőház által 1848-ban elfogadott, a felsőház által azonban elvetett, mert kellően elő nem készített első népiskolai törvényjavaslatából sem lett soha törvény s a szabadságharc kitörésével bekövetkezett zavaros politikai viszonyok közben nem is tudott többé az első felelős magyar kormány egy átfogó iskolareformot alkotni. Újabb húsz év telt el a kiegyezésig, mialatt a katolikus iskolákra nézve — egészen 1855-ig — a helytartótanács által a Ratio Educationis helyett 1845-ben kiadott új népiskolai szervezet volt érvényben — amely különösen a tanítók anyagi és erkölcsi színvonalának emelésére törekedett a tanítás eredményességének fokozása érdekében — a protestánsokra nézve pedig még az 1795-ből, illetve 1801-ből való iskolaszervezet és tanterv szolgált irányelvül.

Az abszolút kormány 1855-ben (április 25-én) Thun miniszter intézkedésével újabb kormányrendeletet bocsátott ki a római katolikus jellegű népoktatásügy újjászervezésére, amelynek mintájára aztán a protestánsok is igyekeztek iskoláikat átszervezni. Ez az 1855-i szervezet maradt azután érvényben egészen a 13 évvel később megalkotott népoktatási törvényünk megalkotásáig és sok tekintetben ez szolgált mintájául a törvényben kodifikált rendelkezéseknek. Ez a rendelet a birodalom egész területére nézve egységesen rendezte az oktatásügyet s — mint Schwicker megállapítja alább idézett művében — ennek a rendeletnek hatása alatt közelítette meg egyre jobban és jobban Magyarország oktatásügye Európa haladottabb államainak közoktatási intézményeit, bár Magyarország irányában ennek is ugyanolyan — bár rejtettebb — germanizálási célja volt, mint II. József és Mária Terézia rendeleteinek és így *nemzeti jellegű* közoktatásunk szabad fejlődését nagymértékben akadályozta.

Ez a rendelet ismételten kimondotta a *községek iskolaállítási és fenn tartási kötelezettségét*, — de az állam iskolaállítási jogáról még nem volt benne szó, — kimondotta a tanköteles gyermekek iskoláztatási *kényszerét*, a 6—12 évesek iskolakötelezettségét. Az elemi iskolákat felosztotta alsóbb és fő-

népiskolákra, amely utóbbiak négytanítós, négyosztályos (városi) iskolák voltak. Rendelkezett arra nézve is, hogy egy osztályban 100 tanulónál több nem lehet, a tanítás számára tantervet állapított meg és szigorúan előírta a megtanítandó ismereteket, stb.¹⁾

Ilyen előzmények, kísérletek, reformtervek, javaslatok és törvénytelen rendeletek után jutott el hazánk is a népoktatásügy egységes, átfogó törvényhozási szabályozásához, amely végre a korszerű követelményeknek megfelelő intézkedéseket tartalmazott a népesség művelődési színvonalának emelésére.

Népoktatásunk új szervezetét megállapító 1868. évi XXXVIII. t.-c. elvi alapjain későbbi törvényeink úgyszólván semmit sem változtattak, úgyhogy az elemi mindennapos és az ismétlőiskolák, továbbá a polgári iskolák és a tanítóképzők szervezete lényegében ma is az említett törvényen alapul.

Ennek a törvénynek behatóbb tárgyalása nem tartozik szorosan tárgyunkhoz. Népoktatásügyünk 1868 előtti szervezeti kérdéseinél is csak azért időztünk hosszasan, hogy *áttekintsük azokat a nehézségeket, amelyekkel hazánk közoktatásügye — sajátos politikai helyzetünk folytán — kénytelen volt megküzdeni s amelyek miatt* — annak ellenére, hogy az iskoláztatás kezdete hazánkban is visszanyúl a kereszténység kezdetéig s hogy attól kezdve egészen a 18. századig lépést tartott, sőt sok tekintetben előtte is járt oktatásügyünk Nyugat-Európa legtöbb országának — *a 18. század végén és a 19. század elején, amikor egyéb nemzetek simán és akadály nélkül kifejtették népoktatásügyüket, nálunk olyan visszaesés, olyan elmaradás következett be, amelyet — sajnos — azóta sem győztünk pótolni.* Így történt, hogy csak 1868-ban került sor nálunk a népoktatásügy gyökeres újjászervezésére, attól kezdve pedig már egy félszázad sem állott rendelkezésünkre, hogy pótolni tudjuk a megelőző 90 év alatt elmulasztottakat.

3. A fővárosi népoktatásügy állapota a 19. században.

Népoktatásunk eddig ismertetett szervezeti fejlődésének országos keretében meg kell emlékeznünk még *a főváros népiskoláztatásának* régebbi multjáról is, amely nagyjából ugyanazon módon, némely tekintetben azonban eltérően, főleg pedig *kedvezőbben* fejlődött, mint az ország egyéb vidékeinek oktatásügye általában. Budán és Pesten a vegyesvallású, úgynevezett *községi* iskolák állítása a Ratio Educationis elvei szerint már a 18. század végén megkezdődött s a 19. század hatvanas éveiben a népiskolák *községesítése* már be is fejeződött,

¹⁾ L. minderre vonatkozólag Schwicker I. H. munkáját, *Statistik des Königreiches Ungarn. Nach den neuesten Quellen bearbeitet.* Stuttgart, I. G. Cotta, 1877. 606. és köv. l.

bár az alkalmazott tanítók silány díjazása és alacsony szakképzettsége itt is sokáig akadályozta az iskolai munka eredményességét.¹⁾

Budán és Pesten a törökök kiűzése (1686) után nyíltak meg az első *plébániai* iskolák, magyar tanító azonban csak 1700 körül volt először a városban. A németnyelvű iskolamesterek kezén nem sokat fejlődött a két város iskolaügye s csak a *Ratio Educationis* hozott itt is fellendülést az iskoláztatás terén. Ekkor nyíltak meg a magasabbfokú (normális) és az alsóbbfokú (triviális) elemi iskolák, amelyek száma évről-évre nőtt és a felekezetek kezéből fokozatosan községi igazgatás alá kerültek.²⁾ A 19. század első évtizedében legnevezetesebb volt a kegyesrendiek normáliskolája, amely három osztályból állott és amelynek II. osztályából (megfelelhetett a mai IV. elemi osztálynak) a gimnáziumba léptek át a tanulók. Ezenkívül még nyolc elemi (triviális) iskola állott fenn ez időben 17, majd 23 osztállyal, amelyek közül a Kalap-utcai — a mai Lipótvárosban — már a 18. században, a Nagymező-utcai — ma Érsek-utcai — 1791-ben keletkezett. A kegyesrendiek Kötő-utcai iskolája abban az időben három, majd öt osztályból állott s bizonyos mértékig a reáliskolát helyettesítette.

A *felekezetek* által fenntartott iskolák közül legrégibb volt az ágostai evangélikusok iskolája, amely 1796-ban keletkezett s 1810 óta kiváló tantervvel működött és a zsidók iskolája, az Orczi-házban, amelyet 1805 óta sokan látogattak. Az illyr, görög és oláh elemi iskolák tanulóinak száma állandóan fogyott. Budán is minden városrészben volt már a 19. század elején egy-egy elemi iskola két-két, a Várban pedig három osztállyal.

A tanítás *nyelve* az iskolákban egészen 1832-ig *német* volt, mint a városi hatóság hivatalos nyelve is, tanítókul pedig leginkább Cseh- és Morvaországból bevándorolt *zenészeket* alkalmaztak, akik mellékesen — 1846-ig — a kántori teendőket is ellátták. Magyar tanítók csak a Plébánia-úti (úgynevezett *magyar*) iskolában és a kegyesrendiek Kötő-utcai iskolájában működtek.

1832-ben 8 *rendes* és 17 segédtanító működött Pesten és Budán. Ezek közül csak 7 *rendes* tanító kapott a városi házipénztárból 150—150 forintot, míg a nyolcadik csak *kántori* javadalmazásként részesült évi 100 forint fizetésben. A segédtanítók, az úgynevezett diurnisták közül csak 8 kapott a várostól fizetés fejében évi 80—80 forintot, azonban a *rendes* tanítók ezt is maguknak tartották meg (!) s csak 12—16 forintot adtak belőle a segédtanítóknak. A főtanítók jövedelme volt ezenkívül a tanulók által fizetett

¹⁾ L. erre vonatkozólag : Budapest Köznevelésügye az 1905/06. tanévben és a községi iskolák statisztikája 1828—1907-ig című munka 42. s köv. lapjait (írta: Dr. Thirring Gusztáv, Budapest, 1909.), ahol a fővárosi köznevelés multjára vonatkozó irodalom is fel van sorolva.

²⁾ A Stáció- (ma Baross-) utcai iskola 1827-ben, az Ósz- (ma Szentkirályi-) utcai 1835 körül került községi vezetés alá.

tandíj is, amely a külvárosokban havonként 12 krajcár, a belvárosban 24 krajcár volt. A segédtanítók ebből nem részesültek s teljesen magánkeresetükre voltak utalva. Csak az ötvenes években vívta ki Vajdafi József tanácsnok, hogy a segédtanítókat is a város fogadta fel s az fizetett nekik 200 forint évi fizetést. 1844/1845-ben Pest város még csak 2445 forintot fordított a tanítók fizetésére. A szerb iskola tanítója 200, a magyar tanító évi 290 forint fizetést kapott, a szabadságharc alatt azonban ezek a fizetések is a harmadrészükre szállottak alá.

A kilencedik községi iskola 1845-ben nyílt meg a Hajós-utcában, később egymásután nyíltak meg az új iskolák, de csak a belvárosi (akkor Molnár-utcai) iskola tanítási nyelve volt *magyar*, a Kecskeméti-utcaié magyar-német, a többi iskolákban azonban még mindig németül tanítottak.¹⁾

A negyvenes években nem sokat haladt a kettős város népoktatásügye. Új iskolák nem keletkeztek (ekkor vette át a város a Lipót-téri és Cukor-utcai iskolákat), de az osztályok és tanítók száma a tanulók gyarapodásával párhuzamosan állandóan növekedett. A szabadságharc alatt erősen visszahanyatlott a népiskolázás, csökkent az iskolák száma s mintegy ezerrel kevesebb tanuló járt az iskolákba.

Az ötvenes években gyorsabb ütemű fejlődést mutattak a város népiskolái. A régi, sok helyen roskadozó iskolaépületek helyett újakat emeltek (első volt a Bakáts-téri iskolaépület) s az egyes iskolákat felszereléssel is jobban ellátták. A hatvanas években már párhuzamos osztályokat nyitottak a tanulók elhelyezésére, mert addig 200—300 gyermek (!) is volt egy-egy tanító osztályában. A *tanítás módszere* is sokat javult, a régi *verbális* tanítási módot célszerűbb és eredményesebb módszer váltotta fel, 1860-tól pedig minden iskolában a magyar lett a tanítás nyelve.

Az 1868. évi XXXVIII. t.-c. életbelépése a főváros alsófokú közoktatásügyében is sorsdöntő fordulatot jelent. A városi közgyűlés már 1868. december 17-én elhatározta a római katolikus felekezeti jellegű iskolák községezését, új iskolákat nyitottak s új épületeket emeltek, a várost iskolarészekre osztották fel s életbeléptették a népoktatási

¹⁾ L. Budapest közoktatásügye az 1905/1906. tanévben című id. mű 43. lap. Az iskolák épületei az egykori feljegyzések szerint nagyon silányak voltak és a felszerelés sem igen felelt meg az eredményes oktatás feltételeinek. Volt még két magániskola is a Terézvárosban (a Marchand- és a Pitner-féle). E 11 községi (és magán-) iskolában 11 tanító és 23 segédtanító 2850 gyermeket oktatott. Ezeken kívül fennállott még a kegyesrendiek — már említett — négyosztályú normáliskolája négy tanerővel, a görög, oláh és a rác iskola összesen három tanítóval, az ágostai evangélikusok iskolája, gimnáziuma, leányiskolája és tót iskolája, összesen 11 tanítóval és a reformátusok elemi iskolája egy tanítóval. Ekkor keletkeztek az első kisdedóvók is és pedig Budán három, Pesten négy.

törvény intenciói szerint készült új tantervet is. A főváros közoktatás ügyének rohamos fejlődése Pestnek és Budának 1873-ban történt egyesülése után következett be. Az iskolák ez időtől kezdve *egységes szervezetet* nyertek. Az iskolák számának növekedésével párhuzamosan javult az oktatás *eredményessége* is, különösen mióta a tanítók fizetését méltányosabban állapították meg és a községi pénztárból folyósították. A főváros egyesítésével egyidejűleg a tanítók fizetését is véglegesen rendezték, a tandíjakat eltörölték s az elemi iskoláztatás ingyenessé válásával ez az anyagi természetű akadály is elhárult a szegényebb néposztályok iskolázása elől. Mindez a lakosság általános műveltségének fokozatos javulását eredményezte, úgyhogy az 1870-i népszámlálás idején a város 270.456 főnyi lakosságából már 162.090, vagyis 59·9% *tudott írni és olvasni* és pedig a férfiaknak (136.922) 69·7%-a (hét tizedrésze, 95.384 fő), a nőknek (133.554) 50·0%-a, ezenkívül csak olvasni tudott 5·2% nő és 1·30% férfi,¹⁾ holott ebben az időpontban, mint fentebb már említettük, az egész ország lakosságából átlag csak 41·84% volt az írni-olvasni és a csak olvasni tudó s még a szorosabb értelemben vett anyaországban is (Erdély nélkül) csak 49% volt ez az arány (a pestbudai 63·2%-kal szemben).

Az eddig elmondottak számszerű illusztrálására ideiktatjuk még a fővárosi elemi iskolák 1880 előtti fejlődésére vonatkozó statisztikai adatokat, amelyekből megítélhető, milyen arányokban fejlődött 1829/1830-tól kezdve a század nyolcvanas évéig a főváros népoktatásügye:²⁾

	Iskola	Osztály	T a n e r ő		T a n u l ó		együtt
			férfi	nő	fiú	leány	
1829/1830	10	19	12	3	1.168	506	1.674
1834/1835	18	34	21	6	1.890	1.247	3.137
1839/1840	23	46	25	10	2.070	1.532	3.602
1844/1845	23	48	28	11	2.472	1.693	4.165
1849/1850	24	61	34	14	2.398	1.961	4.359
1854/1855	23	66	38	11	2.811	1.864	4.675
1859/1860	29	106	57	26	4.369	2.727	7.096
1864/1865	37	105	76	28	4.851	2.925	7.776
1869/1870	43	129	90	28	5.031	3.286	8.317
1873/1874	54	240	134	80	7.649	6.017	13.666
1874/1875	63	306	157	111	8.405	6.840	15.245
1879/1880	72	395	197	162	10.751	9.262	20.013

¹⁾ L. Pestvárosi Statisztikai Évkönyv, első folyam. Írta: Körösy József, a Pestvárosi Statisztikai Hivatal igazgatója. XI. lap. (Sz. kir. Pestvárosa Statisztikai Hivatalának közleményei. VII. Pest, 1873. Ráth M. bizom.)

²⁾ L. Budapest Közoktatásügye az 1905/06. tanévben című id. mű 46. lapját.

4. Az elemi iskolai tanítás módszerének szerepe az analfabetizmus alakulásában.

A népoktatás eredményességét — közelebbről az írni-olvasni tudás elemeinek minél nagyobb tömegek által való elsajátítását — befolyásoló tényezők közül még kettőről kell röviden megemlékeznünk a hazai népoktatásügy szervezeti fejlődésének áttekintésén kívül: tudniillik a népiskolákban folyó oktatás módszeres kérdéseiről és a beiskoláztatás problémájáról.

Az elemi iskolai oktatás sikere s a nép általános műveltségi színvonalának emelése ugyanis a legszorosabb összefüggésben van e két tényezővel. *Tökéletlen módszer és felszínes iskolai oktatás mellett a jó iskolaszervezet is hatástalan*, de hiába van viszont kellő számú jól felszerelt és kiválóan képzett tanítókkal vezetett iskola is, *ha a tanuló sorba tartozó ifjúságot nem lehet a művelődési lehetőségek igénybevételére szorítani.*

Azok a nagy különbségek, amelyek az ország egyes vidékei lakosságának műveltségi színvonala, különösen írni-olvasni tudása tekintetében a kötelező ingyenes iskolabajárás törvénybeiktatása után évtizedek múlva is mutatkoztak, jórészen ennek a két tényezőnek tulajdoníthatók. Jó módszer mellett rövidebb ideig tartó iskolabajárás is *maradandó* eredményeket mutathat fel a műveltség elemeinek átadása terén, viszont a hosszabb ideig tartó iskoláztatás pótolhatja azokat a hiányokat, amelyeket a tanítási módszer tökéletlensége okozott.

Az elemi iskolákban folyó tanítás módszeres kérdései a körül forognak, hogy *mit* és *hogyan* tanítsunk. Előbbi ugyan inkább tantervi probléma, de erősen befolyásolja a tanítás menetének módszerét is.

Már a népiskolai oktatás multjára vonatkozó legrégibb irodalom is tartalmaz a tanítás módszerére vonatkozó kritikai megjegyzéseket. *Schwartner* 1798-ban megjelent munkájában,¹⁾ beszámolva arról, hogy mennyire elvannak terjedve Magyarországon a népiskolák, elmondja, hogy ezekben az iskolákban az ifjúság a katekizmus oktatása mellett, amelyet mindenütt a papoknak és ezek káplánjainak engednek át, *olvasni, írni, számolni* tanul, a mellett az élet és a tudomány elemi ismereteit is megtanulja *anyanyelvén* s csak a nagyobb városokban járul ehhez a latin grammatika, ahol az oktatás terjedelme és változatossága is nagyobb.

¹⁾ Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch von Martin Schwartner. Pest, 1798. 354. s köv. lap. 50. §. »National- und Normalschulen« c. fejezetét: »Nationalschulen (scholae nationales oder vernaculae) sind allenthalben in Ungern (nicht ebenso in Croatien und Slavonien, wo denn auch das Lesen und Schreiben weniger allgemein ist, als im Mutterlande), wo Catholiken eine Gemeinde ausmachen, vom letzten Dorfe an, das einen Messner (Küster) unterhalten kann, bis hin auf zu Hauptstadt Ofen, nachdem die Gemeinde gross und wohlhabend ist mit 1, 2 und in den grössern Städten und Flecken, mit 3 bis 4 Schullehrern (scholae capitales) versehen eingeführt.«

A módszer, amelyet ezekben a népiskolákban alkalmaznak, a Hähn által Berlinben 1750 körül feltalált módszer volt (Litteral- und Tabellarische Methode), amelyet a Ratio Educationis az ország összes iskoláira nézve előírt. Schwartner szerint ez a módszer egy emberöltő óta szemmel láthatóan jótékonyan hatott Magyarországra és Horvátországra lakosságának kultúrájára, bár a gyermekek ezekben a népiskolákban sok olyat is tanulnak, amiről csak homályos fogalmaik lehetnek. Mégis — mondja Schwartner — jobb egy közepes értékű módszert követni az iskolában, mint semmilyen, habár a szigorúan előírt és megkötött tanítási metódusok és normák, ha a nép már túl van a kultúra lépcsőjének legalsó fokain, sokszor nagyon hátrányosan befolyásolják a tanulók csirázó tehetségeit és a tanító művészetét.¹⁾

Swartner ezzel a bírálatával világosan a Ratio Educationis szigorúan előírt normáira célzott, amelyek dogmatikus merevségénél tökéletesebbet és célravezetőbbet is el tudott képzelni és attól tartott, hogy az abban foglalt megkötöttségek nem szolgálják a népnevelés ügyét azzal a sikerrel, amely szükséges volna a melyet jobb módszer alkalmazása jelentősen előbbrevihetne.

Nem sokkal volt jobb a helyzet azonban ezidőtájt a protestánsoknál sem, akik nem a Ratio Educationis szerint tanítottak. Demian 1805-ben Bécsben megjelent művében²⁾ a reformátusok iskoláiról a következőket írja:

»So wie bei den Evangelisch-Lutherischen, ist auch bei den Reformierten überall eine Trivialschule, wo sich eine Gemeinde dieser Religionsverwandten befindet. Aber die Lehrer in den niedern Schulen der Reformierten sind in der Pädagogik noch viel weiter zurück, als gegenwärtig die Lutherischen; besonders bedürfen ihre Dorfschulen noch überall einer Verbesserung, da hier Jugende fast nur allein zur lateinischen Grammatik angeführt wird, und nichts lernen, was ihnen im künftige Leben nutzen könnte.«

A görögkeleti oláhoknak nem volt egyetlen jól berendezett nemzeti (nép)iskolájuk sem, néhány elmaradt falusi iskolán kívül. Csak a bánáti határörvidéken és a görögkeleti illyreknél és görögöknél voltak rendes trivialiskolák, olyan helyeken, ahol lelkész működött. Ezek a görögkeleti iskolák csak attól kezdve javultak módszeres eljárásaikban, amikor királyi rendelettel ezeket is a katolikus iskolafelügyelők hatásköre alá helyezték. (L. Demjan, 387. l.).

Nem sokat javultak az iskolák módszerét illetően a viszonyok a század első évtizedeiben sem, bár az iskolák számszerű gyarapodása állandó volt. Fényes Elek a negyvenes évek elején vizsgálván a magyarországi iskoláztatás akkori állapotát,³⁾ a következőket írja:

¹⁾ L. ugyanott 356. lap.

²⁾ L. Statistik des Königreiches Ungarn. Landeskunde der Königreiche Ungarn, Slavonien und Kroatien, I. Theil, 383. l.

³⁾ L. Magyarország Statisztikája című művének III. (utolsó) kötetében a 99—101. lapon. Megjelent Pesten, 1843-ban, Trattnernél.

»Egyébiránt a rácokat, oláhokat, oroszokat leszámítván, népiskolánk a legtöbb európai országokhoz hasonlítva *elegendő volna*. Hanem lássuk, már a magyar iskolákban is, hogy *mit, hogy és kik tanítanak?* Ugyanis ezekre nem fordítatik annyi gond, mint a deákiskolákra s az országból semmi fundus rájuk nem lévén, az egész fenntartása a szegény parasztokra nehezül. Mi következik pedig innen? Az, hogy a parasztok különben is meg lévén terhelve, inkább iskolába sem küldik gyermekeiket, minthogy fizessenek s ez okból az iskolamesterek jövedelme is csekély lévén,¹⁾ nem csoda, hogy ezek Rochov, Niemayer, Salzmann, Pestalozzi neveit hírből sem ismerik. *Ezekből magyarázhatni meg azután azon közönséges tapasztalást, hogy ámbár olvasás-írás és vallás mindenik elemi iskolában tanítatik, mégis mily kevesen vannak a felnőtt emberek közt, akik folyvást olvasni, olvashatólag írni tudnának.*»

A negyvenes évek általános iskoláztatási viszonyait az evangélikus luteránusok iskoláinak ismertetésével kapcsolatosan ugyancsak Fényes jellemzi nagyon tömören:²⁾

»A falukon többnyire mind a két nemű gyermekek együtt oktattatnak az iskolamester által. A népesebb gyülekezetekben ellenben a leánykák külön segéd, a praeceptor által tanítatnak. A mesterek egyszersmind orgonisták is, kivévén a városiakat, hol ezek többnyire már külön tartatnak. E falusi iskolák a többi magyar katolikus és református elemi tanítóintézeteknél *sem nem jobbak, sem nem rosszabbak, mert mind e megnevezettek a silányságban tökéletesen egyformák*. Egy kis írás, olvasás, számvetés, vallás; ennyi az egész. Mit a szegény földművesek jövődő hivatásukra használhatnának, az nem tanítatnak; s ha már valamelyik iskolamester ki akarja magát tüntetni, az legfeljebb deák conjugationa s declinationa tanítja azt, ki holnap s meg lehet örökre ekeszarvat fog. *Mind a felvételnek, mind a tanulásnak ideje,*

¹⁾ L. erre nézve Demian id. művének 381. lapját is: »Die Besoldungen der Lehrer in den Schulen der ungarischen Protestanten sind grössten Theils gering und kaum für die ersten Lebensbedürfnisse zureichend, so dass der bey weiten grössere Theil derselben in Armuth und Elend sein Leben verschmachten muss...»

Egyes protestáns iskolákban ugyan a század elején emelték a fizetéseket, de ez sem elegendő arra, hogy a tanítók könyveket és egyéb módszertani segédeszközöket vásárolhassanak belőle maguknak, hiszen ezek a jövedelmek az akkori megélhetési költségek mellett legtöbbször még a pusztá fizikai létet sem biztosították. Ezért pótolták e fix illetményeket a tandíjakkól és egyéb tiszteletdíjakból, ami a protestánsok iskoláztatását megdrágította, miközben az iskolai alapokból és egyházi jövedelmekből fenntartott és támogatott katolikus iskolákban ingyenes volt a tanítás. A protestáns tanítók sokszor a szülők anyagi támogatását is igénybevétték, ami aztán részrehajlásra készítette őket a jobbmódú tanulókkal szemben. (L. u. o. 382. l.) Ugyanezt megerősíti 40 évvel később Fényes is (L. id. mű 76. l.): »Már most tehát a falusi tanítók is lassanként a tanultak közé fognak tartozni s a mesteremberekből lettek mindig ritkábbak lesznek. Azonban, ha ezek külön nem tudnak vagy nem akarnak gazdaságot űzni, még most sem igen boldogulhatnak, sőt gyakran csupa nyomorúsággal kénytelenek küszködni.»

²⁾ L. u. o. 75—76. lap.

mind a tanulás rendje határozatlan. Az első épen nincs meghatározva, a második többnyire télre szorítva,¹⁾ hosszú, gyakran majdnem egész nyáron tartó szünettel; minden épen úgy, mint más magyarországi falusi iskoláknál.

A negyvenes évek végén még külön közjogi egységet alkotó Erdély közoktatási állapotait ugyanígy jellemzi Kőváry László 1847-ben Kolozsvárt kiadott munkájában:²⁾ »Erdélyben, valamint mindenütt, e tárggyal Pestalozzi Henrik fellépése előtt *nem sokat törődtek.* S amint ő megkezdé alapítani a népnevelés ügyét, elveit: Mária Theresia a birodalomba behozott normáliskolákat Erdélyre is kiterjeszté... Azonban, minthogy Erdélyben a nevelés ügye *vallásfelekezethez van kötve*, ezen újítás is csupán a *római egyházak híveinek* hozott örömet.

Ami a nép-, vagyis falusi iskolákat illeti, ott is csak *a falusi énekvezetők kezelése alatt maradtak* s még azon eréllyel sem dicsekedhetnek, mellyel a protestánsoké.

A reformátusok és unitáriusok falusi iskolái egyforma szerkezetűek, mindegyik egy-egy papias iskolamester felügyelése alatt, kiknek *azonban mai napig az a hibájok van, hogy mesterekké, tanítókká sohasem képezték s nem a tanítás, hanem a jó éneklés első erényjök.* Legnagyobb baja a *rendnek az, hogy oly csekély fizetése van, hogy bizonyos szegénység és iskolamesterség elválatatlan társok.* Nem lévén készpénz fizetésök, azon kepe harmadából kell megélniök, mit híveik adnak s melynek kétharmadából a pap maga is teng sok helyeken, s hol a pap is vízzel él, hát a kántor mit remél.

A *lutheránusok* vagy *szászok* e körül legtöbb méltánylatot érdemelnek. Maga az egész nemzet népnemzet lévén, *iskoláikról igen jól gondolkodnak.* Egy meglehetősen fizetett iskolamester mellett néhol egy-két segéd is mesterkedik s a pap a legnagyobb lelkiismerettel lát utána felügyelői kötelességének. *Innen van aztán az, hogy alig van szász, ki írni-olvasni ne tudna...*

Azonban igen szomorú ellentétül szolgálnak az oláhok s főleg a nemegyesült görögök iskolái. *Iszonyú a setétség, mely e nép lelkén fekszik.*

... mégis oly kevésbe vesszük a népnevelés ügyét kivált az oláhság egy milliónál többől álló népessége között. Úgyhogy bátran elmondhatni, hogy *a századik sem tud köztük olvasni s a tizedik faluban sincs csak árnyéka is az iskolának.* Holott Amerika a közmondás szerint, ha két házat letett az újdun falu helyére, a harmadikat már bizonyára iskolának emeli. S Dánia két milliót haladó népességének szintén 3000 lancasteri iskolája, nekünk pedig csak annak a fele s az is milyen iskola, *hol télben alig valamit, nyáron pedig semmit sem tanulnak, mert a tanulóknak szántóban vagy pásztorságra kell menniök.*»

¹⁾ Hasonlóan írt Demian már 1805-ben: »In der Dorfschulen ist ausser dem Cantor höchstens noch ein Lehrer, welcher die Jugend vorzüglich den Winter über, — in dem im Sommer die grössere Zahl der Zöglinge ihren Eltern in dem Feldbau Hülfe leistet — im Lesen, Schreiben und Rechnen, dann im Christenthume und an einigen Orten auch im Latein unterrichtet. (Id. mű 373—374. lap.)

²⁾ Kőváry László: Erdélyország Statisztikája. Második könyv 290—295. l. 78. §.

A protestánsok a mellett már a harmincas-negyvenes években arra törekedtek, hogy tanítóik szakképzettségét fokozzák s ezáltal is eredményesebbé tegyék iskoláik munkáját. Kőváry említi például, hogy 1845-ben tizenöt régi református iskolamester »mulata Kolozsvárott 8 pengő havi segedelem mellett«, akiket a protestáns egyházi főhatóságok hívtak össze, hogy a kollégium professzorai által vezetett pedagógiai tanfolyamon elsajátítsák a haladó világ követelményeinek megfelelő módszeres ismereteket.¹⁾

A magyarországi elemi iskolai oktatás ilyen fogyatékos, tökéletlen módszereinek javítása érdekében évtizedeken keresztül úgyszólván mi sem történt. Egészen jelentéktelen — s inkább csak a tanügyi közigazgatásra vonatkozó — változtatásokkal egészen 1845-ig, a m. kir. helytartótanács által kidolgozott új szervezet és tanterv²⁾ életbelépéséig, a Mária Terézia-féle — I. Ferenc által megreformált — ú. n. »normálmódszer« maradt érvényben a katolikus és a gölög iskolákra nézve; ezt tanították az akkori tanítóképzőkben is, amelyet a protestánsok részben eme hiányosságai miatt sem fogadtak el, hanem ragaszkodtak az egyházi főhatóságaik által megállapított tanterv és utasításokhoz, amelyeket a luteránusok harmincas-negyvenes években a németországi pedagógiai irodalom útmutatásai nyomán még tovább fejlesztettek s ily módon iskoláik munkájának eredményességét jelentékenyen növelték, miközben a katolikus iskolák módszeres eljárásaik tekintetében — s ezáltal az eredményekben is — elmaradtak a protestánsok mögött.

Csak az 1855-i új szervezeti szabályozás hozott jelentősebb javulást ezen a téren is, amelyet aztán a protestánsok is hajlandók voltak követendő irányelvül elfogadni. Ezen az alapon haladt az *iskolák módszeres eljárásának lassú tökéletesedése* egészen az 1868. évi népoktatási törvénycikk nyomán kiadott tanterv és utasítások életbelépéséig, amelyek ettől kezdve egységes elvek és módszerek szerint rendezték a hazai népiskolai oktatás tantervi és módszeres kérdéseit. *Az előző évtizedekben előállott különbségeket azonban ez a szabályozás már nem szüntethette meg a népiskoláztatásnak jelekezetek szerint különböző eredményessége tekintetében s így történt, hogy — mint alább látni fogjuk — már az első népszámlálás idején olyan jelentős különbségek mutatkoztak az eltérő vallásjelekezetekhez tartozó lakosság írni-olvasni tudása tekintetében.*

5. A tanköteles gyermekek beiskolázási viszonyai a 19. században.

Ezeket a különbségeket méginkább növelte a *tanköteles korban levő gyermekek beiskolázásának különböző mértéke* az egyes hitfelekezetekhez tartozó lakosság sorában.

A *gyermekek kötelező iskolabajárását*, mint említettük, *II. József rendelte első ízben el* (bár nem általános népoktatási szempontokból, hanem első-sorban a német nyelv eredményesebb terjesztése érdekében), ezt megelőzőleg

¹⁾ L. id. mű. 294. lap.

²⁾ Magyarországi elemi tanodáinak szabályai.

azonban nem voltak hazánkban az *iskoláztatási kötelezettségre* vonatkozó kormányzati intézkedések. A 17. századi egyházi rendelkezések és zsinati határozatok még nem kötelezték a szülőket gyermekeik taníttatására. Az 1611. évi zsinat például csak annyit rendelt el, hogy minden plébánosnak legyen jegyzéke az iskolaképes gyermekekről s több mint száz évvel később, az 1723. évi CV. t.-c. is csak annyit mondott ki, hogyha a szülők vagy a gyámok a gyermekek s a gyámgyermekek nevelésében hanyagok lennének s a megyék erről nem gondoskodnának, a királyi tanácsnak meg kell őket intenie.¹⁾

A II. József-féle szigorú rendelkezést az 1806. évi új Ratio Educationis, majd az 1855. évi szervezeti szabályzat is megismételte, de még az 1868. évi népoktatási törvénynek a 6—12 éves (illetőleg a 6—15 éves) gyermekek tankötelezettségét kimondó rendelkezése sem volt mindaddig hatályos, amíg új törvénnyel (az 1876. évi XXVIII. t.-c.-kel) el nem rendelték a tanköteles korú gyermekek *névszerinti összeírását* és állandó nyilvántartását, miáltal lehetővé vált a tankötelezettség teljesítésének egyénenkénti ellenőrzése is. Az 1876. évi VI. t.-c. a törvényhatósági közigazgatási bizottság feladatává tette a tankötelesek iskolába járásának ellenőrzését. Csak mióta ezek az évenkénti személyszerinti összeírások számontartják az iskolaköteleseket, azóta lehetett hatályos beiskoláztatási rendelkezéseket életbe léptetni s ezzel népoktatásügyünket arra a színvonalra emelni, ahol már valóban meg tud felelni a nép általános műveltségének emelését célzó törekvéseknek. Ezek az összeírások, ha egybevetjük azok eredményeit az iskolabjárók adataival, annak ellenére, hogy sohasem voltak teljesek, — mert a népszámlálások mindig több tanköteleskorú gyermeket találtak, mint a tankötelesek összeírása,²⁾ — mégis megmutatták a hiányokat akár az iskolák száma, akár azok befogadóképessége, illetőleg az iskolakötelesek beiskolázása tekintetében állottak fenn, de *sok tekintetben magyarázatát nyújtják annak is, miért vannak még újabban is olyan nagy különbségek egyes vidékek, vallásfelekezetek és nemzetiségek szerint az iskoláztatás eredményei, különösen az olvasni-írni tudás tekintetében.*

Arra nézve, hogy milyen nehézségekkel kellett küzdeni még az ország fővárosában is — a törvényes szabályozás előtt — a tanköteles gyermekek számbavétele során, jellemző az a jelentés, amelyet 1873. április hó 21-én Kőrös József, a fővárosi statisztikai hivatal akkori igazgatója terjesztett a tanács elé.³⁾ Kőrös felterjesztésére ugyanis a főváros tanácsa 1872. év

¹⁾ L. Elemi népoktatásunk az 1905/06. tanévben című kiadvány 4. lapját.

²⁾ Az 1880. évi összeírásból kimaradt például a mindennapi tankötelesek 10·9%-a, az ismétlődő tankötelesek 31·8%-a, 1890-ben 12·01, illetőleg 26·7%, 1900-ban pedig 7·2, illetőleg 18·6% volt ez a hiány, ugyanekkor (1900) az óvókötelesek összeírása 17·1%-kal kevesebb 3—5 éves gyermeket mutatott ki, mint a népszámlálás. (L. Elemi népoktatásunk az 1905/06., 1906/07. tanévben, 5. lap.)

³⁾ L. Pestvárosi Statisztikai Évkönyv első folyam, 209. s köv. 1. (Pest, 1873.)

végén elrendelte — ezúttal először — a tanköteles korban levő gyermekek összeírását s ennek végrehajtásával a statisztikai hivatalt bízta meg. A hivatal az összeírást végre is hajtotta, az eredménnyel azonban maga a hivatal volt legkevésbé megelégedve. Az adatgyűjtés felvételi lapokkal történt, amelyeket a szülők, gyámok, mesteremberek maguk töltöttek ki, a kitöltés helyességét azonban senki sem ellenőrizte. Így történt, hogy a beírandó gyermekeknek majd felerésze kimaradt az összeírásból. Kőrös számításai szerint mintegy 34—35.000 iskolaköteles (6—14 éves) gyermek lakhatott akkor a városban (1872. december havában) s a felvétel alig 19.000-t mutatott ki, tehát a valószínűleg létező gyermekeknek csak 56%-át. Még a tényleg iskolába járó gyermekek egyharmadrészét is elhallgatták a szülők, az iskolakerülőknél pedig legalább felét szándékosan hagyták ki azok a szülők, akik ellenszegültek a népoktatási törvény intencióinak. 3646 iskolaköteles (6—14 éves) gyermekről maguk a szülők bevallották, hogy sem iskolába nem járnak, sem otthon nem tanulnak. Ezeknek 53%-a volt leány. Ezen az alapon mintegy 7000-re tette Kőrös azoknak a tanköteles korban álló gyermekeknek számát, akik — a törvény szigorú rendelkezései ellenére — nem jártak iskolába a főváros területén, ami az összes gyermekeknek körülbelül egyötödrésze (20%-a) volt.¹⁾

Ebből mintegy 4000 volt mindennapi iskolaköteles, akiknek beiskolázására még 40 új osztály felállítása lett volna szükséges. *Legcsekélyebb arányú volt az iskolakerülés a Belvárosban*, ahol az összeírt gyermekek 9%-áról vallották be a szülők, hogy nem járnak iskolába, a Lipótvárosban 13%, a József- és Ferencvárosban 24—24% s legkedvezőtlenebb volt a beiskolázási arány Kőbányán, ahol 531 tanköteleskorban álló gyermek közül 187 (körülbelül 35%) kerülte el az iskolát.²⁾

Ezeknek a szomorú eredményeknek láttára Kőrös azt az indítványt terjesztette a tanács elé, hogy a tankötelesek olyan nagyfontosságú összeírását a jövőben ne a véletlennek tegyék ki, hanem a legcélszerűbbnek látszanék, ha az ilyen összeírásokra nagyobb súlyt fektetnének s egy állandó

¹⁾ A szülők leginkább a 6—7 éves korban levő gyermekeket hallgatták el, amit a legkönnyebben is tehettek még ellenőrzés esetén is, mert ezeket a fiatalabbaknak, tehát nem tanköteleseknek tüntették fel, amit legjobban bizonyít az összeírtak korszerinti tagozódása. Ez ugyanis a természetes kormegoszlással szemben kevesebb hat éves gyermeket (2062) mutatott ki, mint 11 évest (2094), kevesebb hét évest (2167) mint 10 évest (2446) s még az így megcsappant létszámú legfiatalabb korosztályokban is sokkal magasabb volt a (bevallottan) iskolába nem járók száma, mint az idősebbek között. Így a hat évesek közül 24% volt iskolakerülő, a 10—11 évesek között csak 11, a hét évesek között 16, a 9—10 évesek között szintén 11% s csak a hatodik osztályos (11—12 éves) gyermekeknél volt az arány jelentősen kedvezőbb (17%).

²⁾ Kőrös tévesen a Terézvárost említi, mint ahol 35%-os volt a mulasztók aránya, de a jelentéshez csatolt részletes tábla ezt nem erősíti meg. A 35%-os arány a Józsefváros 4. iskolaszéki kerületében (Kőbányán) jön ki.

közgyűlési bizottság foglalkozni a afelvétel keresztülvitelével és ellenőrzésével. Rámutatott arra, hogy az összeírásnak ez az erélytelen módja lehetetlenné teszi az iskolakényszer üdvös rendszabályának olyan alkalmazását, mint Berlinben történik, ahol az 1870. évben a hatóság 18.799 büntetést szabott ki és 12.490 tallér 10 garasnyi bírságra és 1928 esetben fogságra ítélte a gyermekek (tanulók) iskolakerülésében vétkes szülőket vagy mesterembereket miközben a magyar fővárosban az iskolakerülő gyermekek felerészét eltitkolják a hatóságok elől.¹⁾

Íme, ez volt a helyzet az ország fővárosában az iskolaköteles gyermekek beiskolázása tekintetében a népoktatási törvény életbelépése idején. El lehet képzelni, hogy a szülők hanyagsága, közönye, rosszindulata vagy gazdasági helyzete milyen akadályokat jelenthetett a népiskolai kényszer érvényrejutásával szemben a vidéken, különösen a kisebb falvakban vagy méginkább az elszórt településeken (tanyákon, külvárosokban, írtványokon, bányatelepeken stb.). Főleg ez okozta, hogy a *beiskolázás aránya* az általános tankötelezettséget kimondó népoktatási törvény után sem lett egyenlő a lakosság különböző (vallási, nemzetiségi) csoportjainál.

6. Magyarország lakosságának írni-olvasni tudása a 19. század második felében és a 20. század első évtizedeiben.

Az eddig elmondottak a következőkben szinte fölöslegessé teszik azoknak a különbségeknek bővebb kommentálását, amelyeket hazánk lakossága kor, nem, vallás, anyanyelv, földrajzi megoszlás stb. szerint különböző csoportjainak írni-olvasni tudása tekintetében a népszámlálási eredmények mutatnak. Ezért az alábbiakban az országos eredményeket az áttekintés kedvéért csak röviden foglaljuk össze, hogy annál bővebben foglalkozhassunk Budapest székesfőváros lakosságának írni-olvasni tudására vonatkozó statisztikai eredményekkel. Csak az országos eredmények és a fővárosi régebbi adatok tanulságai alapján lehet ugyanis módunk annak a részletes, reprezentatív felvételnek eredményeit kellően mérlegelni, amelyet a főváros statisztikai hivatala a budapesti analfabéták demografiai és szociális viszonyairól 1929-ben gyűjtött s amely felvétel minden eddigi adatgyűjtésnél mélyebb bepillantást enged az analfabetizmus szövevényes társadalmi okainak vizsgálatába.

A tanulmányunk tulajdonképeni anyagául szolgáló adatgyűjtés eredményeiben azonban hiven vissza fog tükröződni a régebbi felvételek tanulsága is, s márcsak ezért sem hagyhatjuk figyelmen kívül mérlegelésük közben az egész ország lakosságának legelemibb műveltségi viszonyairól szinte két emberöltőn keresztül nyert gazdag és tanulságos adatokat.

¹⁾ Pestvárosi Statisztikai Évkönyv. Első folyam, 211. lap.

A részletes tárgyalás során még látni fogjuk, *hogy a fővárosi analfabetizmus milyen szoros okozati összefüggésben volt mindenkor s van még ma is az ország többi részének művelődési viszonyaival*, amelynek elválaszthatatlan függvénye. Olyannyira az, hogy szinte azt mondhatnók, nem is önálló életet él, hanem majdnem kizárólag csak a vidék analfabetizmusát tükrözi vissza, annak a nagyarányú — s különösen a múlt század utolsó évtizedeiben óriási tömegeket mozgató — bevándorlásnak következtében, amely a vidék elmaradott művelődési viszonyai közül olyan nagy számmal sodort ide hiányos műveltségű, munkátkereső tömegeket.

A főváros közoktatásiügyének hatalmas fejlődése s különösen az iskolaköteles gyermekek szinte hiánytalan beiskolázása mellett csak így magyarázható meg, hogy még a legutolsó, 1920-i népszámlálás is 104.338 analfabétát talált a fővárosban, tehát az összlakosságnak 11·2, a hat éven felüli lakosságnak még mindig 4·8%-a nem tudott írni-olvasni s még csaknem 5000 olyan ember lakott Budapesten, aki csak olvasni tudott. *Csak a vidéken uralkodó művelődési viszonyokkal magyarázható, hogy mialatt az ország minden községében és legtöbb törvényhatóságban állandóan csökkent az analfabéták száma, addig a fővárosban 1869-től egészen 1910-ig évtizedről-évtizedre több analfabétát irtak össze*, mert itt vették számba azokat is, akiknek alacsony műveltségéért, írni-olvasni nem tudásáért tulajdonképpen származáshelyük, szülőfalujuk művelődési állapota a felelős, ahonnan ez az írástudatlan tömeg a fővárosba vándorolt.

A főváros lakosságának rohamos fejlődése mellett ugyan állandóan csökken az írástudatlanok arányszáma (1869-től az összlakosság 36·8, a hat éven felüli lakosság 27·8%-áról 1920-ig 11·2, illetőleg 4·8%-ra), de abszolút számuk csak a múlt század utolsó évtizedeiben történő bevándorlás erejének csökkenése után, 1910-zel kezdődően kezdett hanyatlani, bár még 1920-ban is magasabban állott mint egy félszázaddal előbb, 1870 elején (99.573).¹⁾

Az országos áttekintés céljából a Függelékben közzétett táblákon feltüntetjük törvényhatósági részletezés szerint a szorosabban vett Magyarország lakosságának írni-olvasni tudásáról a népszámlálások alkalmával nyert adatokat. Egyes törvényhatóságokra nézve az összehasonlítás az 1869-i állapotokkal — különösen az erdélyi részekben — az 1773. évi törvényhatósági átcsoportosítások, területváltozások stb. miatt igen nagy nehézségekbe ütközik. A teljesség kedvéért még sem hagytuk ki a táblázatból ennek az első felvételnek eredményeit sem, hogy végre egymás mellett legyen — legalább főeredményekben — az a statisztikai anyag, amelyet az 1869. óta megejtett népszámlálások az ország lakosságának alsófokú művelődési viszonyaira nézve találtak.

¹⁾ 1869 december 31-én ugyanis 39.684, 1920 december 31-én 45.004 analfabéta férfit s ugyanakkor 59.889, illetve 59.334 analfabéta nőt számoltak össze a főváros területén. Tehát csak a nők száma csökkent 555-tel.

Tábláink, amelyek az eredeti források alapján törvényhatósági részletezésben mutatják az elemi népműveltség terjedését a kiegyezés óta eltelt évtizedek során, statisztikai szakirodalmunkban először foglalják egybe ezeket a népműveltségre vonatkozó adatokat s minthogy jelen tanulmányunk nem öleli fel az egész ország népességének az elemi műveltség szempontjából való beható vizsgálatát, tábláinknak is csak az a célja és értelme, hogy egységes alapon számszerű áttekintését nyújtsák a népműveltség terjedésének úgy az integer, mint a megcsonkított Magyarország népességében. Ezek a táblák megrajzolják azt a hátteret, amely perspektívát nyújt a főváros népességének művelődési állapotában a legutolsó félszázad folyamán bekövetkezett változások kellő megítéléséhez.

Az első táblán az írni-olvasni tudó férfiak és nők abszolút számát és a hat éven felüliek között az arányszámokat tekintjük át törvényhatósági részletezés szerint, országrészenként összefoglalva az adatokat. A törvényhatósági beosztásra meg kell jegyeznünk, hogy az 1869. évi állapotot a későbbi területváltozások miatt, különösen Erdélyben, nehéz összehasonlítási alapul elfogadni. Ez tette szükségessé, hogy külön összefoglaljuk a beolvasztott, kisebb törvényhatóságokat. (Az ezekre vonatkozó adatokat a táblákon jegyzetben »megszűnt törvényhatóságok« címen adtuk meg.) E táblák szerint az írni-olvasni tudó férfiak és nők abszolút száma és a hat éven felüliek között az arányszám, alig egy-két kivételes esettől eltekintve, évtizedről-évtizedre emelkedett. A népoktatás fejlődése nyomán egyre nagyobb tömegek sajátították el a további művelődés alapját, az írni-olvasni tudást. 1869-ben a magyar országban még csak 3-6 millió egyén tudott írni-olvasni, 1910-ben az írni-olvasni tudó férfiak száma már 5,596.336, a nőké 4,988.725, az összes egyéneké tehát 10,585.061 volt, vagyis kevés híján háromszor annyi mint 40 év előtt. Alig egy emberöltő alatt megháromszorozódott tehát hazánkban az írni-olvasni tudók száma és ezzel párhuzamosan esett vissza az analfabétáké, különösen a hat éven felüli népességben. 1869-ben még 1-3 millió volt hazánkban a csak olvasni tudók száma, azoké, akik az írást vagy meg sem tanulták, vagy a gyakorlás hiánya miatt korán elfelejtették. 1910-ig 397.192-re, vagyis az 1869. évi számnak 45%-ára esett vissza a csak olvasni tudók száma, annak ellenére, hogy 1869 után sem szűnt meg a csak olvasni tudók számának szaporodása azok révén, akik 1869-ben még írni is tudtak, vagy ezután nőttek fel és tanultak meg írni-olvasni, de később az írást elfelejtették.

Ezért nem hanyatlik következetesen tábláinkban a csak olvasni tudók abszolút száma egyik népszámlálástól a másikig, sőt gyakran megtörténik, hogy egyes törvényhatóságokban emelkedik a számuk, különösen az ország keleti felében, főleg Erdélyben, ahol még 1910-ben is több olvasni tudó férfit és csaknem annyi olvasni tudó nőt találtak, mint 10 évvel előbb.

Főleg az alacsonyabb népműveltséget mutató vidékeken, Máramarosban, Szilágy és Ugocsa megyében figyelhattuk meg azt a jelenséget, hogy gyakorlás híján igen sokan elfelejtik még a legutolsó évtizedekben is az egyszer már elsajátított írástudományt. Érdekes megfigyelni egyébként, hogy a csak olvasni tudók arányszáma az összes népességhez viszonyítva leginkább az északnyugati, jelentős részben tót lakosságú vármegyékben volt mindenkor a legmagasabb. Árva, Nógrád, Hont, Liptó, Nyitra és Trencsén, továbbá a Tisza jobbpartján Sáros és Szepes megyében, legalacsonyabb viszont az erdélyi részeken és a Tisza-Maros szögén, ahol általában is alacsonyabb volt mindenkor a népműveltség. A városok közül is az északnyugati fel-földön fekvő Selmechányán talált 1910-ben is a legtöbb olvasni tudó egyént a népszámlálás.

Az analfabéták abszolút száma az egyes törvényhatóságok területén egyik népszámlálástól a másikig általában mindenütt csökkent. Az analfabéták száma azonban nemcsak a természetes népszaporodás révén gyarapodhatik olyan módon, hogy a hat éven felüli felserdülő gyermekek elkerülik az iskolát, illetőleg nemcsak az analfabéták elhalálózása révén fogyhat, hanem a belső vándorlási mozgalom is befolyásolja abszolút számuk alakulását. Kettős irányban is: pozitív irányban az analfabéták bevándorlása és negatív irányban az analfabéták elvándorlása következtében, mint ezt gyakran megfigyelhetjük, különösen egyes városi törvényhatóságoknál, amelyek felé a belső vándorlási mozgalom legnagyobb mértékben irányul és amelyekben az analfabéták abszolút száma egyik népszámlálástól a másikig növekedik. De megfigyelhetjük ezt a jelenséget némelyik vármegyében is, ahol a népesség tényleges szaporodása gyorsabb ütemű volt, mint a népiskolázás fejlődése, úgyhogy a gyorsan szaporodó népesség beiskolázása csak hiányosan történhetett meg. Különösen a Tisza balpartján, főleg Máramarosban, Biharban, Szilágyban és néhány erdélyrészi megyében (Beszterce-Naszód, Hunyad, Szeben, Szolnok-Doboka) nőtt erősen a legutolsó évtizedekben az analfabéták abszolút száma, részben talán a népesség s ezzel együtt az írni-olvasni nem tudók pontosabb számbavétele, de feltehetően méginkább az iskoláztatás erőtlen fejlődése miatt. De a vándor-mozgalom is sok analfabétát telepíthetett le egyes vármegyékben, amire példát Bereg, Máramaros és Komárom megyében, de különösen Pest-Pilis-Solt-Kiskún megyében találunk, ahol az analfabéták száma az 1869. évi 238.552-ről 1910-ig — következetes és állandó emelkedéssel — 331.496 főre emelkedett.

A törvényhatósági jogú városoknak legnagyobb része szintén olyan, amelyekben az analfabéták száma a városokba irányuló belső vándorlás nyomán egyik népszámlálástól a másikig vagy stagnál, mint például Kassán, vagy épen következetesen emelkedett. Ez az emelkedés azonban sehol sem olyan jelentős arányú, mint épen a fővárosban.

Legfontosabb emlitenivalónk e táblázatokkal kapcsolatosan épen az, hogy — mint a részletes adatok mutatják — mialatt egyik népszámlálástól a másikig (egy-két egészen kivételes és közelebbi magyarázatot igénylő esettől eltekintve) az ország minden törvényhatóságában emelkedett az írni-olvasni tudó egyének száma és csökkent a csak olvasni tudóké, illetőleg a sem olvasni, sem írni nem tudóké — néhány városi törvényhatósághoz hasonlóan, de eltérően az egész ország általános viszonyaitól — a fővárosban az írni-olvasni tudók számának emelkedésével párhuzamosan *állandóan emelkedett az analfabéták száma is* (sőt a csak olvasni tudók száma is növekedett). Ennek következtében az a sajátságos fejlődés figyelhető meg táblázataink alapján, hogy az ország összes analfabétáiból évtizedről-évtizedre haladóan egyre több jutott a fővárosra.

7. Az analfabéták száma Budapest székesfővárosban. 1869—1920.

Budapesten a férfi analfabéták abszolút száma 1869-től — amikor 39.684 volt a számuk — 1900-ig állandóan emelkedett (63.401-re). Ugyanígy növekedett a nőké is 59.889-ről 88.015-re s úgy a férfiaknál, mint a nőknél csak 1910-zel kezdett az abszolútszám esni. Mégis a nők között 1920-ban mindössze pár százal kevesebb (59.334) analfabéta volt a fővárosban, mint 50 év előtt 1869-ben, a férfi analfabéták száma pedig (45.004) körülbelül a 40 év előtti számmal (44.598) volt egyenlő.

Az analfabétáknak az összlakosságban elfoglalt arányszáma természetesen a fővárosban is visszaszorult és pedig a férfiaknál 29.0%-ról 10.4%-ra — mintegy harmadára —, a nőknél 44.8%-ról — évtizedről évtizedre haladó következetes hanyatlással — 11.9%-ra (mintegy negyedére), ami azonban nem sokat változtat azon a szomorú tényen, hogy 1920-ban abszolútszámban még mindig százezernél több analfabéta élt a fővárosban (104.338), tehát alig kevesebb, mint 40 év előtt, az 1880-as népszámlálás idején (115.090) és mintegy ötezerrel több, mint az 1869. évi (talán hiányos) összeíráskor és e 104.338 analfabéta közül 28.599 volt 12 évnél idősebb.

A főváros közoktatásügyi politikájának félszázados erőfeszítése tehát szinte teljesen erőtlennek bizonyult azzal a felnőtt korában ideözönlő írástudatlan tömeggel szemben, amely a vidék alacsonyabb művelődési viszonyaiból a fővárosba özönlött munkát, megélhetést keresni.

A főváros felé özönlő belső vándorlás nyomán évtizedről-évtizedre így nőtt a főváros analfabétáinak száma:

Az analfabéták száma és számuk növekedése Budapesten nemek szerint 1869—1920.

Év	Analfabéta férfiak száma	Növekedés (+), illetve fogyás (—) egyik népszámlálástól a másikig	
		a) abszolút számban	b) százalékban
1869	39.684		
1880	44.598	+ 4.914	+ 12.38
1890	50.829	+ 6.231	+ 13.97
1900	63.401	+ 12.572	+ 24.73
1910	58.034	— 5.367	— 8.46
1920	45.004	— 13.030	— 22.45

Év	Analfabéta nők száma	Növekedés (+), illetve fogyás (—) egyik népszámlálástól a másikig	
		a) abszolút számban	b) százalékban
1869	59.889		
1880	70.492	+ 10.603	+ 17.70
1890	77.934	+ 7.442	+ 10.56
1900	88.015	+ 10.081	+ 13.06
1910	75.354	— 12.661	— 14.38
1920	59.334	— 16.020	— 21.26

Év	Összes analfabéták száma	Növekedés (+), illetve fogyás (—) egyik népszámlálástól a másikig	
		a) abszolút számban	b) százalékban
1869	99.573		
1880	115.090	+ 15.517	+ 15.58
1890	128.763	+ 13.673	+ 11.88
1900	151.416	+ 22.653	+ 17.59
1910	133.388	— 18.028	— 11.90
1920	104.338	— 29.050	— 21.78

Az írástudatlan férfiak abszolút száma tehát különösen a millenium évtizedében, 1890—1900-ig emelkedett erősen (12.572-vel, 24.73%-kal), de az analfabéta nők számának növekedése sem volt ekkor sokkal kevesebb (10.081). Mégis ezek száma inkább 1869-től 1880-ig mutatott nagyobb emelkedést (10.603 főt), ami megfelel 1869. évi számuk 17.70%-ának. A két nem együttesen az 1869-től 1880-ig eltelt 11 év alatt évente átlag 1410-zel, 1890-ig 1367-tel és 1890-től 1900-ig 2265-tel növelte a főváros analfabétáinak számát s csak a két utolsó évtizedben csökkent — különösen a nőknél — az analfabéták abszolút száma. 1900-hoz képest az analfabéta nők száma 28.681-gyel, a férfi analfabéták száma 18.397-tel volt alacsonyabb, míg 1869-től 1900-ig a nők száma 28.126-tal, a férfiaké 23.717-tel emelkedett.

Ezt a 28.126 nő, illetve 23.717 férfi analfabétát a század utolsó évtizedeiben a 80-as, 90-es években a vidékről a főváros felé özönlő néptömeg hozta magával, olyan kultúrterületekről, amelyek abban az időben az általános elemi népműveltség tekintetében még messze mögötte maradtak a fővárosnak. A félszázadot átfogó számok jól mutatják, hogy csak az utolsó két évtizedben sikerült a főváros kultúrközigazgatási erőfeszítéseinek gátat vetni az analfabéták számában mutatkozó további rohamos emelkedésnek, azokban az évtizedekben, amikor egyrészt már jelentősen meglassult és erejétvesztette az a népvándorlásszerű mozgalom,¹⁾ amely a múlt század utolsó évtizedeiben évtizedről-évtizedre növekvő tömegekben hozta a főváros felé a vidék alacsonyabb kultúrájú vagy teljesen kulturálatlan tömegeit, másrészt pedig az idevándorló friss tömegek is magasabb arányokban bírták már az írni-olvasni tudás elemi ismereteit, hiszen ekkor már egy emberöltő telt el a mindennapi iskolakötelezettséget kimondó 1868. évi 38. t.-c. életbelépésétől, amelynek hatása alatt az ország egész lakosságában is 63.1%-ról (1869) 31.3%-ra hanyatlott az analfabéták aránya.

¹⁾ L. Laky Dezső dr.: Budapest népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig különös tekintettel a fejlődés gazdasági rúgóira. c. id. mű.

Mégis ha azt vizsgáljuk, hogy az ország valamennyi analfabétájából mennyi lakott arányszám szerint Budapesten, úgy azt látjuk, hogy a főváros felé irányuló nagyarányú vándormozgalom következtében évtizedről-évtizedre haladva egyre több esett az ország analfabétáiból Budapestre.

Az analfabéták országos és fővárosi száma a hat éven felüli népességben ugyanis 1869. óta a következőképen alakult.

Az analfabéták száma Magyarországon és Budapesten 1869—1920.

Év	Magyarországon	Budapesten	A budapesti analfabéták az ország analfabétáinak %-ában
<i>a) Integer Magyarország :</i>			
1869	8,343.116	99.573	1.2%
1880	7,844.861	115.090	1.4%
1890	7,865.604	128.763	1.7%
1900	8,141.923	151.416	1.9%
1910	7,643.113	133.388	1.7%
<i>b) Csonka-Magyarország :</i>			
1910	2,413.491	133.388	5.5%
1920	1,881.586	104.338	5.5%

Az 1869. évi népszámlálás idején tízezer magyarországi analfabétából csak 124 lakott a fővárosban. Minden következő népszámlálás egyre több analfabétát talált Budapesten. 1880-ban tízezer — a polgári népességhez tartozó — analfabéta közül már 140, 1890-ben 165 és 1900-ban 186 a fővárosban lakott s csak az 1910. évi népszámlálás idején mutat ez az arányszám némi hanyatlást (174).

1910-zel kezdődően már a csonkaország területérszámított adatok is rendelkezésünkre állanak, amelyek az analfabéták Budapestre eső arányszámának természetszerűleg erős megduzzadását mutatják. Ezek szerint ekkor 10.000 magyarországi analfabétából már 552 lakott a fővárosban (a polgári és katonai népességre számítva). Ez az arányszám a következő (1920. évi) népszámlálás idején is megmaradt, bizonyítva, hogy a háborús évtizedben — az ország egész népességének nyugalmit megbolygató viszonyok hatása alatt — ismét jelentős tömegek telepedtek meg a főváros falai között. Maga a fővárosi iskoláztatás is a háborús viszonyok nehézségeivel küzdött, úgy hogy a főváros ezidőben megint kevésbé tudott megküzdeni az analfabetizmus leküzdésének súlyos gondjával.

A fővároson kívül még csak Debrecen, Győr, Temesvár, Szatmárnémeti olyan törvényhatósági város, amelynek népessége igen jelentős arányban növekedett, a szomszédos községekből és lakóhelyekről induló bevándorlás révén tehát kicsinyben ugyanazt a városi fejlődést mutatja, mint a messze vidékek elvándorló lakosságával gyarapodó főváros. (Debrecenben s — feltehetően más városokban is — a fejlődés részben területi változásokkal is össze függhet).

Ezzel kapcsolatban kell rámutatnunk arra, hogy az analfabéták abszolút száma valamely zárt területen az általános népiskoláztatás törvénybeiktatása és e törvény gyakorlati végrehajtása után csak egy módon növekedhetik: nevezetesen a külső országokból beözönlő analfabéták révén (mint ez a Németországba vándorló lengyel mezőgazdasági

munkások eseténél előfordult), ha t. i. csak a felnőttkorú lakosságot tartjuk szem előtt (mert ez esetben a hatéven aluli gyermek számának növekedéséből folyó analfabéta gyarapodást figyelmen kívül hagyjuk). Kisebb zárt területen, mint amilyen egy-egy vármegye vagy város területe az analfabéták számának a bevándorlók által való növelésén kívül az írni-olvasni még nem tudó gyermekek feltűnő erős, hirtelen növekedése is okozhatja az analfabéták számának növekedését. Ez az eset különösen ott következik be, ahol az erős bevándorlás folyamán a felnőttekkel együtt sok olyan gyermek is kerül az illető területre, akik még iskolakötelesek ugyan, de beiskoláztatásukra már nincs mód, mert mire nyilvántartásba kerülnek, akkorra iskolaköteles korukon túlhaladnak. Ez az eset nagyon gyakori az erős vándormozgalom célpontjában álló városoknál, ahová a városok felé özönlő vándorlás sok ilyen fiatalokút sodor, akiket már nem lehet beiskolázni.

Ezzel szemben a felnőtt analfabéták száma egy zárt — kisebb — területen (mint egy vármegye, egy város) kétféle módon csökkenhet: elvándorlás és elhalálozás révén. Az elhalálozás általában minden törvényhatóság területén egyenlő arányú (legalább is nem nagy szélsőségek között mozog), ellenben az elvándorlás — mint később még látni fogjuk — épen azokból a vármegyéből a legnagyobb arányú, ahol az analfabetizmus is legnagyobb. Nem azért, mintha az analfabetizmus direkt oka volna a nagyobbarányú kivándorlásnak, hanem — mint ezt még látni fogjuk — azért, mert csaknem ugyanazokra az okokra vezethető vissza, mint amelyek kivándorlásra készítetik a népességet. A legkedvezőtlenebb műveltségi viszonyokkal bíró törvényhatóságok analfabéta arányszámai tehát nem azért csökkennek sokkal rohamosabban, mint a kedvezőbb műveltségi viszonyokkal bíróké, mert ott az iskoláztatás hatása jobban érvényesül — mint ezt, különösen a régebbi idevonatkozó irodalom ismételten leszögezte — mert ezt lehetetlen elképzelni, hanem azért, mert az illető területeken a felnőttkorú analfabéták száma sokkal rohamosabban fogyott (és pedig nemcsak az erős elvándorlás, hanem az analfabetizmus nyomában járó nagyobb fokú halálozás következtében is), mint a bevándorló, erősen gyarapodó lakosságú területeken (mint amilyen pl. Pest vármegye is), ahol kisebb halandóság mellett nemhogy csökkentené az elvándorlás az analfabéták számát, hanem a vándormozgalom méginkább növeli. Hiszen nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az analfabéták arányszámai (nálunk) a hat éven felüli korban levő népességre vonatkoznak, tulajdonképpen tehát a nagyobbik tömeget alkotó iskolaköteles koron túl levő lakosságra. A vándormozgalom pedig főleg ezeket az elemeket viszi magával egyik helyről a másikra, amelyek beiskolázására már nincs lehetőség. Ahol aránylag több a felnőttkorú analfabéta, ott egyik népszámlálástól a másikig az elvándorlás révén is sokkal inkább csökken a számuk, mint ahol kevesebben vannak, mert ott a vándorlás inkább *növeli* a számukat és ilyen módon mér-

sékli azt a kedvező hatást, amelyet az idősebbkorú analfabéták elhalálózása a műveltségi arányszámokra egyébként gyakorolna.

A törvényhatósági adatok összefoglalásával kapcsolatban erre kívánunk nyomatékosan rámutatni, hogy nemcsak az iskoláztatási viszonyok kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb volta befolyásolja, illetőleg enyhíti tehát a népesség műveltségi viszonyainak alakulását, hanem az illető terület vándormozgalmi viszonyai is. Ha népszámlálásról népszámlálásra törvényhatósági részletezésben megfigyeljük az analfabéták kor szerinti tagozódását, ez azt mutatja, hogy az analfabéták abszolút száma egy-egy törvényhatóság területén nem a legnagyobb halandóságú idősebb korosztályokban fogyott leginkább, hanem a kisebb halandóságú, produktívkorú, legmozgékonyabb korcsoportokban, bizonyítva azt, milyen erős befolyást gyakorol, az analfabéták arányszámainak alakulására a vándormozgalom. E mellett szinte erejét veszti a másik két tényezőnek, tudniillik az elhalálózásnak és a javuló iskoláztatásnak hatása, mint ezt legjellemzőbben épen a fővárosi analfabetizmusra vonatkozó statisztikai eredmények bizonyítják, amelyek részletes ismertetésére következő fejezetünkben térünk rá.

III. Budapest írástudatlanjainak demográfiai, társadalmi és gazdasági viszonyai.

1. A fővárosi analfabéták 1929. évi összeírása.

A tanulmányunk anyagát szolgáltató adatfelvétel 9630 fővárosi analfabéta legkülönbözőbb viszonyait tárta fel: megtelepedés (kerületi eloszlás), életkor, vallás, anyanyelv, családi állapot, lakásbérleti viszony, a fővárosban való tartózkodás időtartama, születési hely és végül foglalkozás szerint s valamennyi felsorolt kategóriában még hét főfoglalkozási csoport szerint — mintegy keresztmetszetben is — feltárja az analfabéták társadalmi képét, külön ismertetve a férfiak és a nők egymástól annyira eltérő viszonyait.

Ez a páratlanul sokoldalú részletezés a fővárosi analfabéták társadalmi viszonyainak feltárásához olyan sok szempontot nyújt, amelyhez hasonló részletességűt hiába keresünk az analfabetizmus egész irodalmi anyagában.

A 12 évnél idősebb írni-olvasni nem tudók (analfabéták) összeírását 33.309/IX—1928. számú határozatával rendelte el a főváros területére a székesfőváros tanácsa. E rendelkezés alapján készült az analfabéták mellékelten közölt összeíró lapja, amely 12 kérdéssel igyekezett a fővárosban lakó írni-olvasni nem tudók demográfiai viszonyait felderíteni. Az összeírás 1929 tavaszán történt, amelynek végrehajtásával a szellemi szükségmunkások voltak megbízva, akik az összeírtak családtagjai helyett rendszerint maguk töltötték ki az összeírólapokat.¹⁾

Az összeírólap kérdései a legáltalánosabb demográfiai viszonyokon kívül (az írni-olvasni nem tudó neve, neme, lakása, születési éve, születési helye, vallása, anyanyelve, családi állapota) kérték a foglalkozás tüzetes megjelölését, az írni-olvasni nem tudó munkaadójának megnevezését, továbbá, hogy az összeírt egyén mi címen lakik a lakásban és mióta él Budapesten. Ezzel a 12 kérdéssel nemcsak a statisztikai megismerés célját akarta

¹⁾ Itt jegyezzük meg, hogy ennek az 1929. évi fővárosi analfabéta összeírásnak eredményét a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal csak »Tíz év Budapest székesfőváros életéből a világháború után« című kiadványában tette közzé.

Közigazgatási kerület :

Számlálójárás száma :

**Tizenkét évnél idősebb
írni-olvasni nemtudók (analfabéták) összeírólapja.**

Elrendelte Budapest Székesfőváros Tanácsa 33.309/IX—1928. számú határozatával.

K é r d é s		F e l e l e t
Az írni-olvasni nemtudó	1. Vezeték- és keresztnéve :	
	2. Neme :	<i>fi — nő</i>
	3. Lakása :	ker.,..... utcasz.....em.....ajtó út tér
	4. Születési éve :	
	5. Születési helye :	 városmegye.....ország község
	6. Vallása :	
	7. Anyanyelve :	
	8. Családi állapota :	<i>nőtlen — hajadon — nős — férjezett — özvegy — törvényesen elvált</i>
	9. Foglalkozásának tüzetes megjelölése :	
	10. Munkaadójának megnevezése :	
	11. Mi címen lakik a lakásban :	<i>főbérlet — albérlet — ágybérlet — alkalmazott — vendég — egyéb címen és pedig :</i>
	12. Mióta lakik Budapesten?	év.....hó.....nap

Budapest, 1929.

.....
a számlálólap kitöltőjének aláírása.

szolgálni a felvétel, hanem közigazgatási célból is tudakolta a munkaadó nevét, hogy ilyenmódon az analfabéták nyilvántartása könnyebb legyen és az analfabétatanfolyamok benépesítése alkalmával ez az adat is útmutatással szolgáljon.

A feldolgozás során csak ez a munkaadóra vonatkozó válasz nem került összeállítás alá, a többi 11 adatot olyan módon csoportosította a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal, hogy az összeírtakat legelőször hét foglalkozású főosztályba rendezte, minden főcsoporton belül külön választva és összegezve a férfi- és a nőanalfabéták adatait. Az így nyert összefoglaló táblázatok szolgáltak alábbi tanulmányunk alapanyagául, amelyet minden vonatkozásban kiegészítettünk a népszámlálásoknak a fővárosi analfabéták demográfiai viszonyairól 1869 óta összegyűjtött adataival.

Arra nézve, hogy a számbavett 9630 analfabéta adatai mennyiben jellemzőek a fővárosban lakó valamennyi analfabéta viszonyaira, hogy tehát ez a felvétel mennyiben tekinthető reprezentatívnak a fővárosi analfabétizmus általános helyzetképe tekintetében, össze kell hasonlítanunk mindenekelőtt e felvétel főbb eredményeit a legutolsó 1920. évi népszámlálás alkalmával talált állapottal.

A budapesti analfabéták száma az 1920. évi népszámlálás és az 1929. évi összeírás szerint.

	A meg számlált analfabéta egyének összes száma volt Budapesten	férfiak	nők
Az 1920. népszámláláskor	104.338	45.004	59.334
Az 1929. felvételnélkor	9.630	1.916	7.714
Az 1929. évi felvétel hány %-át vette számba az 1920. évi eredménynek ...	9-23	4-26	13-00

Feltéve tehát, hogy a fővárosi analfabéták összes száma 1920 óta nem változott jelentősen, a mostani reprezentatív adatgyűjtés átlag minden tizenegyedik írástudatlant számba vette a fővárosban és pedig nemek szerint megkülönböztetve minden hetedik-nyolcadik analfabéta nőt és huszonnégy analfabéta férfi közül egyet.

Az arányszámok azonban sokkal kedvezőbbek, ha tekintetbe vesszük, hogy az 1929. évi felvétel túlnyomórésztben csak 15 éven felüli analfabétákat vett számba (15 éven aluli mindössze 19 szerepel a felvételnél, vagyis 0-2%) s így, ha az összehasonlítást a 15 éven felüliekre korlátozzuk, azt találjuk, hogy

	egyént	15 éven felüli analfabéta férfit talált Budapesten	nőt
az 1920. évi népszámlálás	28.166	6.478	21.688
az 1929. évi adatgyűjtés	9.611	1.919	7.702
Az 1929. évi felvétel tehát számbavette az 1920. évi eredménynek	34-12	29-62	35-51

százalékát.

Felvételünk tehát a felnőtt (15 éven felüli) fővárosi analfabéták jó harmadrészét számbavette s részletes vizsgálat tárgyává tette, úgyhogy elég megnyugtató alapot nyújtanak a felvétellel nyert adatok az összes 15 éven felüli fővárosi analfabéták viszonyainak vizsgálatára és általános érvényű eredmények megállapítására.

2. A budapesti analfabéták foglalkozása.

Mielőtt a fővárosi analfabéták demográfiai viszonyainak részletes ismertetésére térnénk, szükségesnek tartjuk bemutatni felvételünknek az analfabéták foglalkozási megoszlására vonatkozó adatait. A demográfiai viszonyok ismertetésénél minduntalan hivatkoznunk kell ugyanis az analfabéták foglalkozására (társadalmi állására), mert — mint említettük — az 1929. évi felvétel a megfigyelt analfabéta tömegnek különböző demográfiai és szociális viszonyait foglalkozási főcsoportok szerint is részletezi. Tudnunk kell tehát előre, milyen foglalkozási ágakat sorozott a feldolgozás abba a hét főcsoportba, amelyekbe az analfabéták tartoznak, hogy a demográfiai viszonyok tárgyalása során ne kelljen ismételtten visszatérni az írni-olvasni nem tudók foglalkozási viszonyainak részletes ismertetésére.

Az egyes foglalkozási főosztályokba sorozott analfabéták száma (nemek szerint is megkülönböztetve) a következő volt.

A fővárosi analfabéták foglalkozás szerint. — 1929.

Foglalkozási főcsoport	Fi	Nő	Összesen	Az összes analfabéták százalékában		
	a n a l f a b é t a			fi	nő	összesen
Ipar körében foglalkozó	507	308	815	5·26	3·20	8·46
Kereskedelemnél alkalmazott...	72	131	203	0·75	1·36	2·11
Közlekedésügyi foglalkozású ...	221	7	228	2·30	0·07	2·37
Különféle napszámos	678	1.173	1.851	7·04	12·18	19·22
Háztartási alkalmazott	17	603	620	0·18	6·26	6·44
Egyéb és ismeretlen szakmában alkalmazott	295	1.285	1.580	3·06	13·34	16·40
Foglalkozás nélküli	126	4.207	4.333	1·31	43·69	45·00
Mindössze	1.916	7.714	9.630	19·90	80·10	100·00

A foglalkozás nélküli analfabéták az egyéb és ismeretlen szakmában alkalmazottakkal együtt 61·40%-át teszik a számbavett 9630 fővárosi analfabétának. A fennmaradó jó harmadrésznyi analfabéta tömegnek (abszolút számban 3717) pontosan a fele (19·22%) a különféle napszámosok csoportjára esik s a megmaradó részen osztozik az ipari foglalkozásúak, a háztartási alkalmazottak népesebb és a közlekedéssel, valamint a — legkisebb csoportot alkotó — kereskedelemmel foglalkozók kevésbé népes csoportja.

Az analfabéták részletes foglalkozási adataiból kiderül, hogy az egyéb és ismeretlen foglalkozású analfabéták közül (számszerint 1580) csak 57·34%-nak (906-nak) ismeretlen valóban a foglalkozása, illetőleg nincs részletezve, a 42·66%-ról azonban vannak foglalkozási adataink, sőt az idesorolt férfiak 68·85%-ának részletezve van a foglalkozási viszonya, mint ezt következő táblánk mutatja:

Az egyéb és ismeretlen szakmában alkalmazott analfabéták részletezése.

Foglalkozás	a) Abszolút számban			b) Százalékban		
	fi	nő	összesen	fi	nő	összesen
Albérő tartó	—	13	13	—	1·01	0·82
Altiszt k. m. n.	5	—	5	1·69	—	0·32
Éjjeliőr	12	—	12	4·07	—	0·76
Földműves	23	—	23	7·80	—	1·46
Házfelügyelő	10	114	124	3·39	8·87	7·85
Kertész k. m. n.	12	3	15	4·07	0·23	0·95
Kéjő	—	15	15	—	1·17	0·95
Raktári munkás	3	—	3	1·02	—	0·19
Segédházfelügyelő	34	311	345	11·53	24·20	21·83
Ujságárus	6	14	20	2·03	1·09	1·27
Zenész	98	1	99	33·25	0·08	6·26
Egyéb és ismeretlen.....	92	814	906	31·15	63·35	57·34
Összesen	295	1.285	1.580	100·00	100·00	100·00

Ez adatok szerint az egyéb és ismeretlen szakmában alkalmazott férfi analfabéták közül kereken egyharmadrész *zenész* (cigányzenész), a következő legnépesebb foglalkozású csoport a segédházfelügyelők és a földművesek csoportja. A segédházfelügyelők a házfelügyelőkkel együtt 14·92%-ot tesznek. Az egyéb és ismeretlen szakmában alkalmazott analfabéta nők 33·07%-a a házfelügyelő és segédházfelügyelő s ezenkívül csak 3·58%-uknak van megjelölt foglalkozása, a túlnyomó többség nem részletezett, illetőleg ismeretlen foglalkozású. Ez a többség nem tartozik azonban az úgynevezett háztartásbeliek csoportjába, mert ezek a foglalkozás nélküliek között vannak kimutatva.

A legnépesebb csoportot alkotó 4333 *foglalkozás nélküli* analfabéta között csak 126 férfi, az idetartozó 4207 nő között 3939 (93·63%) volt háztartásbeli, olyan háztartásvezető, a kereső munkából részben már kiöregedett nő, akit az összeírók leginkább odahaza találtak a felvétel során, mint ezt ennek a csoportnak kormegoszlása is bizonyítja.

A budapesti analfabéták fentebb összefoglalt hét foglalkozási főcsoportja közül az *ipar* körében foglalkozó analfabétákat a következő táblázat részletezi foglalkozási ágak szerint:

Az ipari szakmák körében alkalmazott analfabéták megoszlása nemek szerint.

Foglalkozási ág	a) abszolút számban			b) százalékban		
	fi	nő	összes	fi	nő	összes
Asztalosmester.....	5	1	6	0.99	0.32	0.74
Asztalossegéd.....	7	—	7	1.38	—	0.86
Ácsmester.....	5	—	5	0.99	—	0.61
Ácssegéd.....	6	—	6	1.18	—	0.74
Állványozó.....	15	—	15	2.96	—	1.84
Bádgos.....	5	—	5	0.99	—	0.61
Betonmunkás.....	8	—	8	1.58	—	0.98
Cipésmester.....	9	—	9	1.78	—	1.10
Cipészsegéd.....	7	—	7	1.38	—	0.86
Éjjeliőr.....	3	—	3	0.59	—	0.37
Fűtő.....	6	—	6	1.18	—	0.74
Géplakatos.....	18	—	18	3.55	—	2.21
Gyári munkás.....	222	229	451	43.79	74.38	55.33
Kazántisztító.....	5	—	5	0.99	—	0.61
Kocsis.....	6	—	6	1.18	—	0.74
Kovács.....	8	—	8	1.58	—	0.98
Kőműves.....	26	—	26	5.13	—	3.19
Malommunkás.....	19	1	20	3.75	0.32	2.45
Mázoló.....	6	—	6	1.18	—	0.74
Napszámos k. m. n.....	93	36	129	18.34	11.69	15.84
Péksegéd.....	6	—	6	1.18	—	0.74
Raktári munkás.....	2	—	2	0.39	—	0.25
Segédmunkás.....	9	—	9	1.77	—	1.10
Szabó k. m. n.....	10	3	13	1.97	0.97	1.59
Vendéglős.....	1	4	5	0.20	1.29	0.61
Szővmunkás.....	—	5	5	—	1.60	0.61
Varrónő.....	—	20	20	—	6.50	2.45
Takarítónő.....	—	2	2	—	0.65	0.25
Kávémérő.....	—	7	7	—	2.28	0.86
Összesen.....	507	308	815	100.00	100.00	100.00

Az ipari foglalkozású analfabéták között a legtöbb gyári munkás volt (55.33%). Az idetartozó nőanalfabétáknak 74.38%-a, a férfiaknak 43.79%-a volt gyári munkás. A következő legnépesebb csoport a külön megnevezés nélküli napszámosoké, akikre az összes ipari foglalkozású analfabétáknak 15.84%-a, a férfiaknak 18.34, a nőknek 11.69%-a esik. E két csoportra tehát az összes ipari foglalkozású analfabétáknak közel $\frac{3}{4}$ része (71.17%-a), a nőknek 86.07%-a, a többi ipari foglalkozásokra tehát csak 28.83%, a férfiaknál 37.87%, a nőknél csak 13.93% esik az ipari foglalkozású analfabétákból.

Az ipari foglalkozást űző férfiak között a már említett napszámosokon és gyári munkásokon kívül legtöbb van kőműves és malommunkás, továbbá géplakatos és állványozó munkás. Körülbelül egy százaléknyi még köztük

a szabók, cipésmesterek és cipészsegédek, a betonmunkások, az asztalos-mesterek és segédek, az ácsmesterek és ácssegédek, a bádgosok, fűtők és kazántisztítók, kocsisok, kovácsok, mázoló, péksegédek és segédmunkások száma. *Képesítéshez kötött iparágakat űző tehát csak etenyésző számban akad az ipari foglalkozású analfabéta férfiak között.* Még leginkább az olyan kisiparos szakmában akad egy-kettő, amelyeket főleg a vidékről bevándorló iparosok űznek, mint a szabó-, cipész-, asztalos-, ácsipar és kovácsipar. Az analfabéta férfiak túlnyomó része azonban csak mint tanulatlan, napszámos-munkát végző gyári munkás, illetőleg napszámos, vagy pedig mint betanított ipari munkás (fűtő, kazántisztító, malommunkás, állványozó munkás stb.) tud elhelyezkedni az ipari termelés munkamegosztásában.

Az ipar körében foglalkozó analfabéta nők közül a napszámosokon és a gyári munkásokon kívül csak a ruházati, illetőleg textilipar körében találunk néhány írni olvasni nem tudó szabó-, varró- és szövőnőt, ezenkívül csak a háztartási munkákat ellátó, illetőleg azzal rokon munkakörű kávémérők, kifőzőnők és bejárónők között talált felvételünk néhány analfabétát, de tulajdonképeni iparos úgyszólván egy sincs közöttük.

Ugyanezt mondhatjuk a *kereskedelmi* foglalkozású 131 analfabéta nőről is, akik között hasonlóan nem találunk egyet sem, aki tulajdonképen kereskedő volna. Ezeknek 74·05%-a, tehát majdnem háromnegyedrésze csarnoki, utcai és piaci árus, 5·34%-a elárusító (ezek is tulajdonképen az előbbiekhöz tartoznak), 19·08%-uk pedig házaló és ószeres. Ezeken kívül még csak két háziszolga (üzleti szolgál) van közöttük.

A kereskedelem körében foglalkozó analfabéták részletezése.

Foglalkozás	a) Abszolút számban			b) Százalékban		
	fi	nő	összes	fi	nő	összes
a n a l f a b é t á k						
Csarnoki, utcai, piaci árus	18	97	115	25·00	74·05	56·65
Éjjeliőr	1	—	1	1·39	—	0·49
Elárusító	—	7	7	—	5·34	3·45
Fuvaros	4	—	4	5·56	—	1·97
Házaló, ószeres	14	25	39	19·45	19·08	19·21
Háziszolga	10	2	12	13·89	1·53	5·91
Kocsis	3	—	3	4·17	—	1·48
Napszámos	20	—	20	27·76	—	9·85
Raktári munkás	2	—	2	2·78	—	0·99
Összesen	72	131	203	100·00	100·00	100·00

Az összes (férfi és nő) kereskedelmi foglalkozású analfabéták között a csarnoki árusokon és ószereken kívül csak a kereskedelem körében foglalkozó férfinapszámosok alkotnak jelentősebb csoportot, az összesnek 9·85%-át. A kereskedelem körében foglalkozó férfianalfabétáknak 27·76%-a

napszámos, 25-00%-a csarnoki vagy piaci árus, 19-45%-a házaló és ószeres. Itt sem találunk tehát egyetlen egy tulajdonképeni kereskedőt sem, csak a kereskedelmi áruszállítás alsóbbrendű (napszámos) munkáját végző, illetőleg üzleti helyiség nélkül élelmiszereket árusító, vagy ószerrel kereskedő egyéneket.

A közlekedési szakma munkásai közé mindössze hét nőt sorolt felvételünk. Az idetartozó férfiak között a kocsisok és fuvarosok, a köztisztasági munkások és napszámosok csoportja jelentősebb. A többi bérkocsis és bérkocsissegéd, pályamunkás, fűtő, géplakatos, hajógyári munkás, kazántisztító és raktári munkás, mint ezt következő táblánk mutatja.

Közlekedési szakmában alkalmazott analfabéták részletezése.

Foglalkozás	a) Abszolút számban			b) Százalékban		
	fi	nő	összes	fi	nő	összes
Takarítónő	—	1	1	—	14.28	0.44
Bérkocsis	6	—	6	2.71	—	2.63
Bérkocsissegéd	5	—	5	2.26	—	2.19
Fuvaros	2	1	3	0.90	14.28	1.32
Fűtő	3	—	3	1.36	—	1.32
Géplakatos	1	—	1	0.45	—	0.44
Hajógyári munkás	7	—	7	3.17	—	3.07
Hordár	6	—	6	2.71	—	2.63
Kazántisztító	2	—	2	0.90	—	0.88
Kocsis	96	—	96	43.46	—	42.10
Köztisztasági munkás	50	—	50	22.63	—	21.93
Napszámos k. m. n.	33	2	35	14.93	28.58	15.35
Pályamunkás	8	3	11	3.62	42.86	4.82
Raktári munkás	2	—	2	0.90	—	0.88
Összesen	221	7	228	100.00	100.00	100.00

A különféle napszámosok között — akik az összes analfabétáknak 19.22%-át alkotják — legnépesebb a külön megnevezés nélküli napszámosok csoportja (erre esik 55.54%). Az ebben a szakmában dolgozó férfianalfabétáknak 85.09%-a külön megnevezés nélküli napszámos, 9.44%-a pedig gyári munkás. Felvételünk ide sorozott 14 köztisztasági munkást is, ezenkívül még 9 mezőgazdasági munkás és kertész napszámos és ugyanannyi segédmunkás tartozik ide.

A különféle női napszámosoknak 54.90%-a bejárónő, mosónő, takarítónő, 6.22%-a gyári munkás és 38.45%-a külön megnevezés nélküli napszámos.

Különféle napszámos-analfabéták.

Foglalkozás	a) Abszolút számban			b) Százalékban		
	fi	nő	összes	fi	nő	összes
Bejárónő, takarítónő	—	644	644	—	54.90	34.79
Földműves	4	—	4	0.59	—	0.22
Gyári munkás	64	73	137	9.44	6.22	7.40
Kertész k. m. n.	5	3	8	0.74	0.26	0.43
Kocsis	1	—	1	0.15	—	0.06
Kőműves	2	—	2	0.29	—	0.11
Köztisztasági munkás	14	—	14	2.07	—	0.76
Malommunkás	1	—	1	0.15	—	0.05
Napszámos k. m. n.	577	451	1.028	85.09	38.45	55.54
Pályamunkás	1	—	1	0.15	—	0.05
Segédmunkás	9	2	11	1.33	0.17	0.59
Összesen	678	1.173	1.851	100.00	100.00	100.00

A háztartási alkalmazottak között csak 17 férfi van, ebből 5 lovász (29.43%), míg a nők csak háztartási munkát végeznek (házcselédek).

Háztartási alkalmazott analfabéták

	a) Abszolút számban			b) Százalékban		
	fi	nő	összesen	fi	nő	összesen
Háztartási alkalmazott	12	603	615	70.57	100.00	99.20
Lovász	5	—	5	29.43	—	0.80
Összesen ...	17	603	620	100.00	100.00%	100.00

A fővárosi analfabéták foglalkozását részletező fenti tábláink alapján megállapíthatjuk, hogy az írni-olvasni nem tudók társadalmában a legnépesebb csoportokat a következő foglalkozások alkotják:

Az analfabéták száma a legnépesebb foglalkozási ágakban.

1. Háztartásbeliek	3.939	40.90%
2. Napszámosok	1.212	12.59%
3. Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak	906	9.41%
4. Takarítónők, bejárónők	647	6.71%
5. Háztartási alkalmazottak	615	6.39%
6. Gyári munkások	588	6.11%
7. Foglalkozás nélküliek	394	4.09%
8. Segédházfelügyelők	345	3.58%
9. Házfelügyelők	124	1.29%
10. Csarnoki, utcai, piaci árusok	115	1.19%
11. Kocsisok	106	1.10%
12. Zenészek	99	1.03%
Összesen	9.090	94.39%

Táblázatunk ezenkívül még 42 foglalkozást sorol fel, amelyekhez abszolút számban egyénenként száznál kevesebb analfabéta tartozik. Legtöbb ezek között a köztisztasági munkás (64), a házaló ószeres (39), kőműves (28), földműves (27), kertész (23), malommunkás (21), segédmunkás, ujságárus és varrónő (20—20), géplakatos (19), éjjeliőr (16), állványozó munkás (15), kéjő (15), szabó (13), albérlőtartó (13), házi szolgálga (12) és pályamunkás (12), míg a többi 25 foglalkozáshoz egyénenként tíznél kevesebb analfabéta tartozik.

A 12 legnépesebb csoportban a férfiak és nők aránya a következőképpen alakul:

Férfi- és nőanalfabéták száma a legnépesebb foglalkozási ágakban.

	a) Abszolút számban		b) Százalékban	
	fi	nő	fi	nő
1. Háztartásbeliek	—	3.939	—	100-00
2. Napszámosok	723	489	59-65	40-35
3. Egyéb és ismeretlen fogl. .	92	814	10-15	89-85
4. Takarítónők, bejárónők ...	—	647	—	100-00
5. Háztartási alkalmazottak .	12	603	1-95	98-05
6. Gyári munkások	286	302	48-64	51-36
7. Foglalkozás nélküliek	126	268	31-98	68-02
8. Segédházfelügyelők	34	311	9-85	90-15
9. Házfelügyelők	10	114	8-06	91-94
10. Csarnoki, piaci, utcai árusok	18	97	15-65	84-35
11. Kocsisok	106	—	100-00	—
12. Zenészek	98	1	98-99	1-01
Összesen	1.505	7.585	16-56	83-44

A foglalkozások másik két csoportjában: 1. amelyekben 10-nél több és 100-nál kevesebb és 2. amelyekben 10-nél kevesebb analfabéta van, a két nem abszolút száma és százaléka a következő:

	a) Abszolút szám			b) Százalék	
	fi	nő	összes	fi	nő
1.	273	104	377	72-41	27-59
2.	138	25	163	84-66	15-34

A nemek aránya tehát nagyon különböző a három csoportban. Az elsőben, ahová azokat a foglalkozási ágakat soroztuk, amelyekben legalább száz analfabéta van s amelyek az összes analfabétáknak 94-39%-át ölelik fel, a nők aránya 83-44%, a férfiaké csak 16-56%. A 10—100 analfabétát számláló foglalkozások között már csak 27-59% a nők és 72-41% a férfiak aránya, végül azokban a foglalkozási ágakban, amelyekben tíznél kevesebb analfabéta dolgozik általában még kisebb (15-34%) a nők s még nagyobb (84-66%) a férfiak aránya.

Az első csoportban a *háztartásbeli analfabéták*, akik az összes analfabétáknak 40-90%-át teszik ki, csak nők. Ugyanígy 100%-os a nők aránya

a takarítónők, bejárónők között s mindössze 10-15% a férfiak százaléka az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak csoportjában is, akik 9-41%-át alkotják az összes analfabétáknak. Ennél is túlnyomóbb a nők aránya az ötödik helyen sorakozó háztartási alkalmazottak között (98-05%). A napszámosok között már több a férfiak aránya (59-65%), mint a nőké és a hatodik helyen álló gyári munkások között se marad el sokkal a férfiak aránya (48-64%) a nőké mögött. A kocsisok között egyáltalában nincs nőanalfabéta, a cigányzenészek között is csak egy van. Ezzel szemben az analfabéta segédházfelügyelőknek és házfelügyelőknek több, mint kilencziedrészre nő. A foglalkozás nélküliek és a piaci árusok között is abszolút többséget alkotnak a nők.

Ha abból a szempontból vizsgáljuk meg adatainkat, hogy az összes nő- és az összes férfianalfabéták közül hányan tartoztak egyik vagy másik foglalkozási ághoz, eredményeink a következők:

A férfi- és nőanalfabéták eloszlása a legnépesebb foglalkozási ágakban.

Foglalkozás	Fi analfabéták közül az oldalt megjelölt foglalkozási ághoz tartozott (százalékban)	Nő	Az összes
1. Háztartásbeliek	—	51-06	40-90
2. Napszámosok	37-74	6-34	12-59
3. Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak....	4-80	10-55	9-41
4. Takarítónők, bejárónők	—	8-39	6-71
5. Háztartási alkalmazottak	0-62	7-82	6-39
6. Gyári munkások	14-94	3-91	6-11
7. Foglalkozás nélküliek	6-58	3-48	4-09
8. Segédházfelügyelők	1-77	4-03	3-58
9. Házfelügyelők	0-52	1-48	1-29
10. Csarnoki, utcai, piaci árusok	0-94	1-26	1-19
11. Kocsisok	5-53	—	1-10
12. Zenészek	5-11	0-01	1-03
Összesen	78-55	98-33	94-39
13. Egyéb foglalkozás	21-45	1-67	5-61

A nőanalfabétáknak tehát több mint a fele (51-06%) nem végez kereső munkát, hanem férjük vagy gyermekeik háztartását vezetik s mint ilyenek »háztartásbelieknek« jelentették magukat. Ezek alkotják tehát az összes fővárosi analfabéták zömét: az idősebb korú, a fővárosba már régebben bevándorolt háztartásbeli nők. Itt is rá kell azonban mutatnunk, hogy ezek nagy számát az okozza, hogy valamennyi analfabéta között ezeket találták leginkább otthon az összeíró biztosok. Valószínűen idetartozik az »egyéb és ismeretlen szakmában alkalmazott« és a »foglalkozás nélküli« nőanalfabéták egy jórésze is, akik a felvételkor nem mondták be háztartásbeli voltukat, hanem a kérdést felelet nélkül hagyták vagy — ami szintén gyakran előfordul — »semmi« foglalkozást nem üzőnek vallották magukat. A takarítónők és

bejárónők alkotják a harmadik legnépesebb csoportot a nőanalfabéták között. A háztartási alkalmazottakra az összes nőanalfabétáknak 7·82%-a jut, a külön megnevezés nélküli napszámosokra pedig 6·34%. A következő legnépesebb csoport a segédházfelügyelőnőké, majd a gyári munkásnők és a foglalkozás nélküliek következnek az arányszámok sorrendjében. A házfelügyelőkre, csarnoki és piaci árusokra és a fel nem sorolt foglalkozásokra egy—egy és fél százaléknyi nőanalfabéta sem jut.

A fővárosban élő nőanalfabéták tehát — a nem kereső háztartásbeliiken kívül — legnagyobbbrészt az idősebb korú takarító- és bejárónők, a fiatalabb háztartási alkalmazottak, a különféle napszámosok és gyári munkások, valamint a segédházfelügyelőnők között találhatók.

A férfianalfabéták közül 78·55% jut a felsorolt 12 foglalkozási ágra és 21·45% a többi foglalkozásokra. Teljesen hiányoznak közülük a háztartásbeliek és a takarítónők, de alig félszázalék jut a férfianalfabéták közül a háztartási alkalmazottakra és a házfelügyelőkre is. Legnagyobb részük napszámos és gyári munkás.

E két foglalkozási ágra esik az összes férfianalfabétáknak 52·68%-a, tehát valamivel nagyobb részük, mint amennyi a nők közül a háztartásbeliekre jut (51·06%). Ezenkívül csak a kocsisok és cigányzenészek alkotnak jelentősebb csoportot, ha figyelmen kívül hagyjuk a közelebből meg nem határozható »egyéb és ismeretlen foglalkozásúak« és a foglalkozás nélküliek csoportját.

Nem szerepelnek a felsorolt — népesebb — foglalkozási ágak között a földművesek, a köztisztasági munkások, kőművesek és malommunkások, amely foglalkozások mindenikére 1%-nál több jut a férfianalfabéták közül (a köztisztasági munkásokra például 3·34%).

A férfianalfabéták tehát heterogénebb tömeget alkotnak a foglalkozási megoszlás tekintetében, mint a dolgozó, kereső analfabéta nők, annál fogva, hogy csaknem kivétel nélkül keresőmunkát végeznek, tehát megnevezett foglalkozásuk van, míg a nőanalfabétáknak több mint fele a saját háztartása körében foglalatoskodik. A részletes foglalkozási adatoknál felsorolt 54 féle foglalkozás közül 26-ban egyáltalában nincs nő, tehát csaknem a felében, míg a férfianalfabéták csak nyolc foglalkozási ágban hiányoznak. A fővárosi analfabéta nők tehát csak 28 féle foglalkozási körre oszlanak meg, vagyis jobban tömörülnek az egyes foglalkozási ágakban, mint a férfiak, akik 46 féle foglalkozást űznek. Ez természetes is, hiszen a kereső férfiak munkaköre általában sokkal differenciáltabb, mint a nőké, akik a háztartási munkákon és a házkörüli teendőkön kívül (háztartási alkalmazottak, házmesterek, takarítónők, bejárónők) legfeljebb a külön megnevezés nélküli napszámos munkában és a gyáripari munkások között találnak alkalmaztatást, de a mesterségbeli előképzettséget és gyakorlatot kívánó iparágakban már nem igen jutnak érvényesüléshez.

3. A fővárosi analfabéták lakóhely szerinti eloszlása.

Az 1929. évi felvétellel összeírt 9630 budapesti analfabéta lakóhely (megtelepedés) szerint a főváros egyes kerületeiben a következőképpen oszlott meg:

A fővárosi analfabéták megoszlása lakóhely szerint.

a) Abszolút számokban.

	Fi	Nő	Összesen
I. kerület	138	483	621
II. „	48	249	297
III. „	260	807	1.067
Dunajobbpart összesen	446	1.539	1.985
IV. kerület	12	256	268
V. „	107	464	571
VI. „	339	1.336	1.675
VII. „	199	1.038	1.237
VIII. „	283	1.427	1.710
IX. „	247	946	1.193
X. „	283	708	991
Dunabалpart összesen	1.470	6.175	7.645
Budapest	1.916	7.714	9.630

b) Százalékszámokban.

	Fi	Nő	Összesen
I. kerület	7.21	6.26	6.45
II. „	2.50	3.23	3.08
III. „	13.57	10.46	11.08
Dunajobbpart összesen	23.28	19.95	20.61
IV. kerület	0.63	3.32	2.78
V. „	5.58	6.02	5.93
VI. „	17.69	17.32	17.39
VII. „	10.39	13.45	12.85
VIII. „	14.77	18.50	17.76
IX. „	12.89	12.26	12.39
X. „	14.77	9.18	10.29
Dunabалpart összesen	76.72	80.05	79.39

Ez adatok mérlegelésénél legelsősorban tisztáznunk kell, hogy az egyes kerületek és városrészek összes analfabétaiból körülbelül milyen hányadot ölelt fel az 1929. évi felvétel. Ha az 1920. évi népszámlálási adatokkal való egybevetés nem is nyújthat pontosan tájékoztató arányokat, mégis ebből az összehasonlításból kell kiindulnunk, mert ha 1920. óta változtak is az összehasonlítás alapjául szolgáló állapotok, az azóta beálló

változás — tudniillik az analfabéták összes számának valószínű csökkenése — feltehetően egyforma arányú volt a város minden részében s nem is lehetett olyan jelentős, hogy ez zavarná az összehasonlítás eredményének megbízhatóságát.

A fővárosi analfabéták kerületi eloszlása, összehasonlítva az 1920. évi népszámlálási állapotokkal.

Kerület	Az összeírt						Az 1929. évi összeírás alkalmával számbavett		
	fi		nő		összes				
	analfabéták abszolút száma volt az								
	1920.	1929.	1920.	1929.	1920.	1929.	fi	nő	összes
	évi összeírás (népszámlálás) idején						analfabéták százalékban		
I.	4.516	138	5.395	483	9.911	621	3-05	8-95	6-26
II.	1.944	48	2.660	249	4.604	297	2-46	9-36	6-45
III.	3.298	260	4.398	807	7.696	1.067	7-88	18-34	13-86
Dunajobbpart	9.758	446	12.453	1.539	22.211	1.985	4-57	12-36	8-94
IV.	912	12	1.218	256	2.130	268	1-31	21-01	12-58
V.	3.114	107	4.116	464	7.230	571	3-43	11-27	7-90
VI.	7.913	339	10.291	1.336	18.204	1.675	4-28	12-98	9-20
VII.	7.739	199	10.877	1.038	18.616	1.237	2-57	9-54	6-64
VIII.	6.895	283	9.820	1.427	16.715	1.710	4-10	14-53	10-23
IX.	4.700	247	5.927	946	10.627	1.193	5-26	15-96	11-23
X.	3.973	283	4.632	708	8.605	991	7-12	15-28	11-51
Dunabalszár ...	35.246	1.470	46.881	6.175	82.127	7.645	4-17	13-17	9-31
Budapest ...	45.004	1.916	59.334	7.714	104.338	9.630	4-26	13-00	9-23

Ez az érdekes összehasonlítás világosan mutatja, hogy a legmagasabb arányszámot a IV. kerületi (belvárosi) női analfabéták számbavételénél találjuk, ahol több mint ötödrészt (21-01%-ot) felkutatta felvételünk annak a számnak, mint ahány nőanalfabétát az 1920. évi népszámlálás abban a kerületben talált.

Nem sokkal kisebb mértékben sikerült a felvétel kiszélesítése Óbudán sem, ahol a nőanalfabéták 18-34%-ának különböző viszonyait sikerült a felvétel által a statisztikai megfigyelés körébe vonni.

A fővárosi átlagon (13-00%) felüli arányban kutatta fel a vizsgálat még a VIII., IX. és X. kerület női analfabétáit is. A pesti oldalon általában a női, a budai oldalon viszont a férfi analfabéták számbavétele sikerült jobban, különösen Óbudán, a III. kerületben, ahol a megszámlált férfianalfabéták arányszáma (7-88%-a az 1920. évi számnak) kétszer magasabb a fővárosi (férfiarányszám) átlagnál (4-26%). A legkevesebb férfianalfabétát viszont éppen a IV. kerületben sikerült a felvételnek

megtalálnia, ahol, mint említettük, a nők számbavétele a legjobban sikerült. Nem lehetetlen azonban, hogy 1920 óta itt jelentékenyen visszahanyatlott a férfianalfabéták abszolút száma is, az 1920 óta tartó elvándorlás következtében, ezt azonban csak az 1930-as népszámlálás fogja teljes bizonyossággal kideríteni.

A nemek szerint összesített adatok is mutatják, hogy legteljesebb volt a felvétel a főváros szélső kerületeit alkotó III., IX. és X. kerületben s leghiányosabb az I., II., V. és VII. kerületben.

Az összeírt analfabéták számából legnagyobb rész (1710) a VIII. és a VI. kerületre jut (1675). E két kerületből került ki az összeírtak 35·15%-a, míg az 1237 analfabétával képviselt VII. kerületből az összeírtak 12·85%-a, a negyedik helyre kerülő IX. kerületből 12·39%-a. Ha csupán az analfabéták 1920. évi számával vetjük egybe az 1929-es felvétel eredményeit, megállapíthatjuk, hogy az 1929. évi összeírás nem ott találta — abszolút számokban — a legtöbb írástudatlant, ahol az 1920. évi népszámlálás, amely a VII. kerületben mutatott ki legtöbb analfabétát, hanem a VIII. kerületben, míg a VII. kerület csak a harmadik helyre kerül felvételünk szerint az analfabéták abszolút számának sorrendjében.

Úgy a legutolsó népszámlálás, mint a legújabb 1929. évi analfabéta-összeírás eredményei alapján meg lehet állapítani tehát, hogy a legtöbb analfabéta — abszolút számban — a főváros VI., VII., VIII., IX. és III. kerületében él s a legkevesebb a II., IV. és V. kerületben.

Az 1929. évi felvétellel nyert számokból, amelyek az egyes kerületek analfabétáinak csak kisebb töredékét ölelik fel, természetesen nem lehet megállapítani az analfabetizmusnak kerületenként változó *elterjedtségét*, intenzitását, amit az analfabéták számának a kerületek összes, illetőleg a hat (vagy tíz-tizenöt) éven felüli korban levő lakosságának számához való viszonyításból állapíthatunk meg.

Az 1929-i népességi állapothoz azonban nem lehet az analfabéták számát viszonyítani, mert csak 1925-ből vannak az össznépesség kerületenként való megoszlásáról adataink. De azért sem lehetne, mert az 1929. évi felvétel az egyes kerületekben lakó analfabétáknak csak egy részét vette számba, mégpedig, mint előbb megállapítottuk, nem is egyenlő mértékben s azért ezek az adatok nem is alkalmasak ennek a viszonynak (tudniillik az analfabetizmus kerületek szerint változó mértékének) megállapítására.

Célszerűbb ezért, ha az erre vonatkozó 1920. évi népszámlálási adatokat vesszük figyelembe, amelyek szerint akkor az egyes kerületekben lakó összes analfabéták aránya az összlakossághoz, valamint a hat éven felüli korban levő analfabéták arányszáma a hat éven felüli korban levő lakossághoz viszonyítva a következő volt. (Az összehasonlítás és a fejlődés arányának feltüntetése érdekében közöljük az 1910. évi népszámlálás alkalmával nyert arányszámokat is.)

Az analfabéták százalékaránya a főváros egyes kerületeiben az 1910. és 1920. évi népszámlálás szerint.

Kerület	A n a l f a b é t a v o l t a k e r ü l e t											
	összes						hat éven felüli					
	l a k o s s á g á b ó l											
	fi		nő		együtt		fi		nő		együtt	
	1910	1920	1910	1920	1910	1920	1910	1920	1910	1920	1910	1920
	s z á z a l é k b a n											
I. kerület	14·6	10·0	15·3	10·5	15·0	10·3	4·5	2·7	6·5	4·4	5·6	3·6
II. «	12·9	8·8	13·2	10·0	13·1	9·5	4·0	2·2	6·1	4·5	5·1	3·5
III. «	19·2	13·6	23·7	16·3	21·5	15·0	6·9	5·3	12·7	8·9	9·8	7·2
Jobbpart	15·6	10·7	17·3	11·9	16·5	11·3	5·1	3·3	8·2	5·6	6·7	4·5
IV. kerület	7·6	7·3	9·7	7·7	8·8	7·5	1·7	1·8	4·8	3·9	3·4	3·0
V. «	12·6	9·8	15·1	10·2	13·9	10·0	4·0	2·8	7·8	5·0	6·0	4·0
VI. «	12·6	10·7	16·3	12·0	14·5	11·4	3·7	3·4	8·3	5·9	6·1	4·7
VII. «	11·4	9·6	15·7	11·3	13·6	10·6	2·9	2·8	8·1	6·1	5·6	4·6
VIII. «	12·7	10·3	17·2	12·5	15·0	11·5	4·5	3·3	9·6	6·8	7·1	5·2
IX. «	13·7	10·8	18·3	12·5	16·0	11·7	5·1	3·4	9·5	6·3	7·2	4·9
X. «	19·8	13·2	25·3	16·2	22·3	14·6	8·1	4·8	12·2	8·3	9·9	6·5
Balpart	12·9	10·4	16·8	11·9	14·9	11·2	4·1	3·2	8·7	6·2	6·5	4·8
Budapest	13·4	10·4	16·9	11·9	15·1	11·2	4·3	3·3	8·6	6·0	6·5	4·8
A csak olvasni tudókkal együtt	13·8	10·7	18·2	21·6	16·0	11·7	·	3·	·	6·8	·	5·3

Ez adatok szerint a hat éven felüli korban levő lakosságban az írástudatlanok arányszáma az 1920. évi népszámlálás idején 3·0—7·2% között változott a főváros különböző kerületeiben. *A legkisebb arányszámot a főváros IV. kerületében, a Belvárosban találjuk, a maximumot pedig Óbudán, a III. kerületben.* A Belváros mellett a II. kerületben és az I. kerületben legkisebb az analfabéták arányszáma (3·5, illetve 3·6%), de az V., VI., VII. kerület arányszámai is alatta vannak a fővárosi 4·8%-os átlagnak. Ezzel szemben Óbuda mellett a X. kerület (Kőbánya) mutatja fel a legkedvezőtlenebb arányszámot, 6·5%-ot, ezt követi a VIII. kerület 5·2%-kal és a IX. kerület a fővárosi átlagnál szintén magasabb (4·9%-os) arányával. A pesti oldal arányszáma egyébként pontosan egyezik a fővárosi átlaggal, míg a budai részek arányát — Óbuda magas százaléka ellenére is — a fővárosi átlag *alá* szorítja a két első kerület kedvező arányszáma. Az egyes fővárosi kerületek sorrendje ezek szerint a hat éven felüli analfabéták arányszámának nagyságát tekintve, így alakul:

A főváros közigazgatási kerületeinek sorrendje az analfabéták százaléka szerint 1920-ban.

		Az analfabéták arányszáma volt az 1920. évi népszámláláskor a 6 éven felüli		
		összes	férfi	női
		lakosságban		
1.	IV. kerület	3·0%	1·8%	3·9%
2.	II. «	3·5%	2·2%	4·5%
3.	I. «	3·6%	2·7%	4·4%
4.	V. «	4·0%	2·8%	5·0%
5.	VII. «	4·6%	2·8%	6·1%
6.	VI. «	4·7%	3·4%	5·9%
	A fővárosi átlag	4·8%	3·2%	6·0%
7.	IX. kerület	4·9%	3·4%	6·3%
8.	VIII. «	5·2%	3·3%	6·8%
9.	X. «	6·5%	4·8%	8·3%
10.	III. «	7·2%	5·3%	8·9%

Nemek szerint külön vizsgálva a kerületek sorrendjét annyi eltérés mutatkozik csak az egyesített arányszámok alapján előálló sorrenddel szemben, hogy a VIII. kerületben a férfianalfabéták arányszáma valamivel kedvezőbb (3·3%), mint a VI. és IX. kerületben s így a sorrendben eléjük kerül, a nőknél pedig a II. és a VII. kerületben magasabb az analfabéták arányszáma valamivel, mint a kerületek általános sorrendje szerint lenni kellene s e miatt a nőknél kedvezőbb arányszámával az I. kerület megelőzi a II. kerületet, a VII. kerületnek pedig a VI. kerület kerül elébe a kedvezőbb arányszámmal.

A nők fővárosi arányszáma általában csaknem kétszer olyan magas (6·0%), mint a férfiaké (3·3%), akiknek kerületenkinti arányszáma viszont nagyobb szélsőségek között mozog, mint a nőké. A férfiak III. kerületben talált maximális arányszáma (5·3%) csaknem háromszor (2·94-szer) oly magas, mint a IV. kerületi minimális (1·8%) arány, míg a nőknél csak 2·28-szoros ez a különbség. *Az analfabéta férfiak tehát jobban koncentrálnak — foglalkozási viszonyaiknál fogva — néhány kerületben, mint az analfabéta nők,* akiknek megoszlása sokkal egyenletesebb az egyes kerületek között.

Az összes lakossághoz viszonyított arányszámok (1920-ban) általában kétszer-háromszor nagyobbak voltak a fentiekénél, amelyek csak a hat éven felüli lakosságra vonatkoznak. Az összes lakosság analfabetizmusára vonatkozó adatok tudvalevően azt jelentik, hogy száz lakos közül általában hány írástudatlan, míg a hat éven felüli lakosságra vonatkozó arányszámot úgy nyerjük, ha a hat éven aluli lakosságot, mint amely még írni természet-szerűleg nem tudhat, teljesen figyelmen kívül hagyjuk s csak azt vizsgáljuk meg, hogy a hat éven felüli korban levő lakosok közül hány % az analfabéta. Utóbbi esetben tehát az összes analfabéták számából le kell vonni a hat éven aluli korban levőket, de az összes lakosságból hasonlóan el kell hagyni a hat éven aluli gyermekeket s az így nyert maradékszámokat kell egymáshoz viszonyítani.

Ha ezt a redukálást nem végezzük el, természetesen kedvezőtlenebb arányszámokat kapunk, amely a férfiaknál (az 1920. évi népszámlálási adatok szerint) 3·25-szorosan rosszabbá teszi az analfabetizmusra vonatkozó arányszámokat. Az az adat, hogy a nőknél a rosszabbodás jelentékenyen alacsonyabb, mint a férfiaknál, ha az összes lakosságra számítjuk ki az adatokat, arra enged következtetni, hogy a nőknél a hat éven aluli gyermekek beszámítása nem rontja olyan erősen a női népesség műveltségi viszonyaira vonatkozó arányszámokat, mint a férfiaknál, ami főleg annak tulajdonítható, hogy a női népesség műveltségi viszonyaira a hat éven felüli — főleg az idősebb — egyének általában kedvezőtlenebb befolyást gyakorolnak.

Az összes lakosság analfabetizmusára vonatkozó 1869-ig visszanyúló adatok kerületek szerint a következő arányszámokat mutatják:

Az analfabéták százalékszámá Budapest székesfővárosban az összes lakossághoz viszonyítva kerületek szerint. — 1869—1920.

Kerület	1869	1880	1890	1900	1910	1920
	december 31-én analfabéta volt az összes lakosság között					
I.	38·4	34·3	27·4	22·7	15·0	10·3
II.	33·6	30·8	26·1	19·0	13·1	9·5
III.	48·7	43·4	35·3	28·3	21·5	15·0
Jobbpart	40·1	36·1	29·5	23·4	16·5	11·3
IV.	18·8	17·5	14·3	11·9	8·8	7·5
V.	24·3	25·6	22·4	20·7	13·9	10·0
VI.	35·6	32·1	24·2	19·3	14·5	11·4
VII.		33·2	25·5	20·7	13·6	10·6
VIII.	41·8	34·1	28·1	22·3	15·0	11·5
IX.	43·2	35·1	30·3	23·6	16·0	11·7
X.	50·5	47·9	35·9	28·6	22·3	14·6
Balpart	35·7	31·4	25·8	21·3	14·9	11·2
Budapest	36·8	32·4	26·4	21·5	15·1	11·2

Ezek az adatok az egyes kerületek műveltségi sorrendjének csak jelentéktelen eltolódását mutatják az 1869 óta eltelt fél évszázad távlatában. A IV. kerület a legújabb időkig megtartotta kezdettől fogva legkedvezőbb arányszámát. A fővárosnak ez a legrégebb, központi része már a legelső népszámlálás idején is a legműveltebb polgári lakosságot számlálta s mint az imént láttuk, 1920-ban száz hat éven felüli lakosából már csak három (1·8% fi és 3·9% nő) analfabéta volt. Mellette három évtizeden át az V. kerület lakosságának műveltsége volt a legkedvezőbb, mint ahol a polgári kultúra terjedése hasonlóképen évszázados multra tekinthet vissza. 1900-tól kezdve azonban a II. kerület nyomult fel a második helyre igen kedvezően alakuló arányszámaival. Az 1920. évi népszámlálás idején az V. kerület

ismét visszaszerezte kedvezőbb helyzetét s ezidőszelint a II. és IV. kerület mellett ismét a legkedvezőbb népművelődési viszonyokat mutató része a fővárosnak. A VI. kerületben 1910-ig kedvezőbbek voltak az analfabetizmusra vonatkozó arányszámok, mint azóta, hogy a szomszédos V. és VII. kerülettel szemben visszahanyatlott a sorban, előbb az ötödik, majd — 1920-ban — a hetedik helyre. Az I. kerület sokáig a hatodik-hetedik volt a rangsorban s csak a legutolsó évtizedekben nyomult fel erősen javuló arányszámaival a negyedik helyre.

A város középpontjához legközelebb fekvő négy kerület (tudniillik az I., II., IV. és V.) lakosságának művelődési viszonyai tehát a legkedvezőbbek. Legkedvezőbb volt már akkor is, amikor a népiskoláztatási kötelezettség törvényes szabályozása még hiányzott s a város egyik részének lakosságát sem kötelezte jobban a gyermekek iskoláztatására felsőbb tényező, mint a másikat. Azonban a régebbi multa visszatekintő polgári kultúra itt már a múlt század közepén is mélyebb nyomokat hagyott a lakosság műveltségi színvonalában. Az első iskolák is ezekben a legrégebben települt, sűrű lakosságú — általában jobb módú lakossággal bíró — kerületekben keletkeztek s a mellett ezeknek a zárt, erősen beépített belső kerületeknek lakossága kisebb mértékben táplálkozott a külső bevándorlásból is, mint a többiek, amely bevándorlások a szélekre eső kerületekbe igen nagy tömegekben sodorták a vidékről felözönlő tanulatlan tömegeket. Az analfabéta tömegek bevándorlása elől jobban elzárt *belső* kerületek művelődési viszonyai ilyenmódon sokkal kedvezőbben alakultak, mert a bennszülött lakosság írni-olvasni tudásáról állandóan javuló mértékben gondoskodott az egyre hézagtalanebbá váló iskoláztatás. De a belső kerületek lakosságának foglalkozási viszonyai, az itt megtelepülő, ide koncentrálódó üzleti forgalom, a közhivatalok növekvő sűrűsége, a lakások drágulása is mind hozzájárultak ahhoz, hogy az átmenetileg itt megtelepedő műveletlen, írástudatlan tömegek lassan kifelé húzódnak a város szélső periferiái felé, mert a belső részek társadalomgazdasági viszonyai egyre csökkenő életlehetőségeket nyújtottak ennek az elemi műveltségben is elmaradt rétegnek az ittmaradáshoz. Ezzel szemben a periferiák gazdasági viszonyai, az egyre terjedő gyári vállalatok révén rengeteg tanulatlan munkaerőt szívtak fel napszámosmunkára. A századvégi nagyarányú építkezések az írástudatlan (felvidéki) építőipari munkások, téglavetők, kőművesek, napszámosmunkások és gyárimunkásnők ezreit vonzották a fővárosba. Ez a vidékről beözönlő tömeg legnagyobb részét a gyéren lakott külső kerületekben telepedett meg s nagy mozgékonyasága, állhatatlansága miatt csak nehezen volt az iskoláztatási törvények hatáskörébe vonható. A belső kerületekbe csak annyi jutott ebből az írástudatlan bevándorló tömegeből, amennyit közülük a családi háztartások és az üzletek közül teljesítendő alsóbbrendű munkák ellátása (a lakóházak és üzletek felügyelete) igényelt és foglalkoztatni tudott.

Ezért nem változtatott jelentős mértékben az egyes kerületek műveltségi sorrendjén évtizedeken át úgyszólván semmit az a nagyarányú vidéki bevándorlás, amely a fővárosi analfabetizmusnak tulajdonképeni táplálója volt.

A hat éven felüli lakosság analfabetizmusára vonatkozó adatok — amelyeket mellékelt táblázatunk tartalmaz — nagyjából ugyanazt a képet mutatják, mint az összes lakosság arányszámai. A hat éven felüli korban levő lakosság is a IV. kerületben mutatja 1869 óta a legkedvezőbb műveltségi viszonyokat. 1880-ban ugyan visszaesés mutatkozik itt, de attól kezdve évtizedről-évtizedre erőteljesen hanyatlak a Belvárosban a hat éven felüli írni-olvasni nem tudók százaléka, amely 1920-ban már csak a 27.78%-a volt az ötven év előttinek.

Az analfabeták arányszáma a hat éven felüli népességben kerületek szerint. — 1869—1920.

Kerület	A hat éven felüli népességből analfabéta volt a főváros egyes kerületeiben					
	1869	1880	1890	1900	1910	1920
	százalékban					
I.	30.7	24.8	16.7	11.5	5.6	3.6
II.	35.7	20.6	15.6	8.5	5.1	3.5
III.	31.8	34.0	23.6	15.8	9.8	7.2
Jobbpart	10.8	26.4	18.5	11.9	6.7	4.5
IV.	14.7	13.5	7.9	5.2	3.4	3.0
V.	25.7	16.8	14.0	10.6	6.0	4.0
VI.	23.9	22.3	14.8	8.7	6.1	4.7
VII.	33.2	23.9	15.5	9.9	5.6	4.6
VIII.	34.6	24.4	18.3	11.5	7.1	5.2
IX.	41.9	25.4	20.2	12.1	7.2	4.9
X.	26.8	38.8	24.0	14.9	9.9	6.5
Balpart	27.8	21.1	16.2	10.3	6.5	4.8
Budapest	23.1	16.6	10.7	6.5	4.8	

A IV. kerület mellett az V. és — az akkor még egy kerületet alkotó — VI—VII. kerületben volt a hat éven felüli lakosság arányszáma a legkedvezőbb, míg a legrosszabb viszonyokat a hat éves koron felüli lakosság soraiban is a III., továbbá a VIII., IX. és X. kerület lakossága mutatta. *Budán ötven év előtt általában kedvezőtlenebb volt a lakosság műveltségi színvonala*, mint Pesten, úgy a hat éves koron felüli, mint az összes lakosság analfabetizmusa tekintetében. Ötven év alatt a hat éven felüli népességben sikerült a budai részeknek kedvezőbb arányszámokat elérni, mint a pesti kerületeknek, ahol viszont az analfabétáknak az összes lakossághoz viszonyított arányszáma volt valamivel kedvezőbb a budai részekben megfigyelhető arányszámoknál, ami azt mutatja, hogy a népműveltségi viszonyok az elmúlt ötven év alatt

¹⁾ 1869-ből a koreloszlás nem áll rendelkezésre a mai jobbparti közigazgatási kerületeknek megfelelő beosztás szerint; az itt kimutatott arányszámok egyrészt a régi Budára (I. és II. kerület, Újlakkal együtt), másrészt a régi Óbudára vonatkoznak.

a budai részeken általában rohamosabban javultak a hat éven felüli népességben, mint Pesten, ami legelsősorban a pesti oldalra áramló bevándorlásban leli magyarázatát. Budán az 1869-i 31·8%-ról 1920-ban 4·5%-ra, Pesten az akkori 26·8%-ról 4·8%-ra hanyatlott vissza a hat éven felüli népességben az analfabéták arányszáma s bár a főváros legműveletlenebb lakosságú kerülete még 1920-ban is a budai oldalra esett, a fővárosi analfabetizmus súlypontja ma már inkább a pesti oldalon fekvő kerületekben keresendő. Ötven év előtt még a balpart, a pesti kerületek viszonyai voltak kedvezőbbek, de félszázadon át, mialatt a pesti kerületek népessége rohamosan növekedett a vidékről kiinduló bevándorlás következtében, az analfabetizmus térvesztése és az írás-olvasás ismeretének terjedése sokkal lassúbb ütemű volt itt, mint a bevándorlási hullámtól jobban elzárt budai részeken, ahol az iskoláztatás munkájának sikerült a hat éven felüli analfabéta lakosság arányszámát 31·8%-ról 4·5%-ra, tehát az ötven év előtti arányszám hetedrészére lecsorítani.

A X. kerület egészen 1920-ig a legutolsó helyen állt lakossága műveltségi színvonala tekintetében s csak ekkor vette át tőle ezt a nem épen örvendetes vezetőszerepet a III. kerület, amelynek gyér lakottsága, óriási területen terjeszkedő települtsége és gazdasági viszonyai mind hozzájárultak az analfabetizmus itteni nagyarányú elterjedéséhez. Az *óbudai részek összes lakosságából 1920-ban közel annyi (15·0%) volt aránylag írástudatlan, mint a IV. kerületben 50 évvel ezelőtt*, az 1869-iki népszámlálás idején (18·8%). Ilyen óriási, *félszázados különbségek* mutatkoznak tehát a főváros egyes kerületei lakosságának műveltségi színvonala tekintetében, amely különbségek — ha enyhülnek is idővel — belátható ideig még aligha fognak teljesen eltűnni. A hat éven felüli analfabéták arányszáma még az 1920. évi népszámlálás idején is több mint a kétszerese volt a III. kerületben a legkedvezőbb műveltségű IV. kerület arányszámának, az összes lakoságnál pedig épen kétszer olyan magas még ma is Óbudán az analfabéták aránya, mint a Belvárosban.

Óbuda és Kőbánya mellett a IX. kerület s mellette a VIII. kerület küzd legjobban az analfabetizmus súlyos gondjával. A félszázad előtti arányszámok ugyan erősen leapadtak 1920-ra ezekben a kedvezőtlen műveltségi viszonyokkal bíró kerületekben is, de sorrendjük a régi maradt s a III. és X. kerülettel együtt alkotják a fővárosi analfabetizmus legsűrűbb telephelyeit. A VI. és VII. kerület általában a középső helyet foglalta el a szélsőségeket képviselő kerületek között s körülbelül a fővárosi átlagnak megfelelő színvonalat reprezentálták mindenkor az írni-olvasni nem tudók arányszámával.

Az írni-olvasnitudás terjedésének intenzitását a főváros egyes kerületeiben úgy ítélték meg a legjobban, ha az 1869. és 1920. évi arányszámokat szembeállítjuk egymással. Az 1869-i (a VI—VII. kerületnél, amelynek 1869. évből nincs adata, 1880-i) arányszámokat százzal egyenlősítve, az 1920. évi arányszámok (nagyságrendbe sorozva) a következők:

A fővárosi analfabéták 1869. és 1920. évi arányszámainak összehasonlítása kerületek szerint.

		Az analfabéták az összlakosság százalékában		Arányszám-index (1869 = 100)
		1869	1920	
1.	I. kerület	38.4	10.3	26.82
2.	IX. „	43.2	11.7	27.08
3.	VIII. „	41.8	11.5	27.51
4.	VI. „	32.1	11.4	28.16
5.	II. „	33.6	9.5	28.27
6.	X. „	50.5	14.6	28.91
7.	III. „	48.7	15.0	30.80
8.	VII. „	33.2	10.6	31.92
9.	IV. „	18.8	7.5	39.89
10.	V. „	24.3	10.0	41.15
Budapest átlag		36.8	11.2	30.43
A jobbparti részek		40.1	11.3	28.17
A balparti részek		35.7	11.2	31.37

Az összeállítás utolsó hasábjából megállapítható, hogy a fejlődés aránya leglassúbb volt a IV., V. és VII. kerületben, ahol az 1869. évi népszámlálás aránylag a legkevesebb írástudatlant talált s legerősebb csökkenést mutatnak az arányszámok, tehát a művelődési viszonyok aránylag leggyorsabb ütemben javultak az I., VIII. és IX. kerületben, amelyek 1869-ben a hatodik, hetedik és nyolcadik helyen voltak a műveltségi rangsorban. A legerősebb analfabetizmust képviselő III. és X. kerületben az arányszámok javulása nem volt olyan rohamos, mint az előbb említett (I., VIII. és X.) kerületekben. A budai részek általában a fővárosi átlagnál jobb fejlődést mutatnak a félszázados időszakon át, a pesti részek művelődési viszonyainak javulása azonban lassúbb volt, mint a főváros valamennyi kerületéé általában, ami a pesti részek lakosságát aránylag jobban növelő vándorlás természetes következménye.

Ahol már a hetvenes években is jobbak voltak az írni-olvasni tudó lakosság arányszámai, ott a későbbi évtizedek közművelődési politikája már kevesebb érvényesülési térrénumot talált, ahol viszont a viszonyok már 1870-ben a legkedvezőtlenebbek voltak, ott azóta is a leglassabban haladt a nép általános műveltségi színvonalának fokozatos javulása.

Mindez azt mutatja, hogy a főváros egyes kerületei lakosságának eltérő művelődési viszonyai, az analfabetizmus különböző foka sokkal mélyebbreható okok és sokkal messzebből kiinduló társadalmi fejlődés eredményei, semhogy ezeken az adottságokon egy félszázad iskoláztatási munkája sokat tudott volna változtatni. *Az analfabetizmus fészkei mai nap is ott vannak*, — a főváros legszélső III. és X., továbbá a VIII. és IX. kerületében — ahol ötven év előtt is voltak s a legkedvezőbb és a legkedvezőtlenebb viszonyokat mutató kerületek analfabéta arányszámai között csak enyhült, de nem tűnt el teljesen s még sokáig nem is fog teljesen eltűnni a már félszázad előtt is megvolt különbség, bár a főváros közoktatásügyi politikája évtizedek óta mindent elkövet, hogy egy színvonalra emelje a főváros valamennyi kerületének művelődési viszonyait és eltüntesse egyes kerületeknek

még mindig nagymértékű analfabetizmusát. Nagy számmal épített iskolákat a fokozatosan benépesülő külső területeken. Ez a törekvés azonban csak a tanköteles korú gyermekek kedvezőbb arányú beiskolázásával javíthat egyes kerületek lakosságának különösen kedvezőtlen műveltségi viszonyain, de nem sokat tud változtatni — bár számos analfabétatanfolyam rendezésével törekszik erre — azokon a gazdasági és társadalmi okokon, amelyek a *felőtt lakosság analfabetizmusát tenyésztik* a széleken. E területek annyira kedvezőtlen művelődési viszonyai jórésztben a fővárosba felnőtt korban bevándorló, munkát kereső vidéki tömegek analfabetizmusából származnak. Ezért nem bír megküzdenni a fővárosi iskolák népművelő munkája e kerületek népességének hiányos műveltségi színvonalával, amelyekbe legnagyobb arányú a vidéki munkakereső napszámos tömegek bevándorlása s amelyekben az időszakos gyári munka nagy tömegekbe von össze olyan elemeket, amelyek a legelemibb műveltségnek is híjával vannak, de amelyeket már nem lehet az iskoláztatási kényszer hatáskörébe vonni, a népszámlálás viszont nem kerülheti el számbavételüket.

Férfiak és nők szerint különválasztva a népműveltség félszázados fejlődésére vonatkozó adatokat, ezeket a számokat nyerjük:

Az analfabéták arányszáma a 6 éven felüli népességben. — 1869—1920.

Kerület	A hat éven felüli férfilakosságban analfabéta volt a főváros egyes kerületeiben					
	1869	1880	1890	1900	1910	1920
s z á z a l é k						
a) Férfianalfabéták						
I.	23·7	18·0	10·7	7·8	4·5	2·7
II.		15·7	10·3	5·4	4·0	2·7
III.	25·6	25·1	17·4	12·2	6·9	5·3
IV.	6·3	5·9	3·6	1·6	1·7	1·8
V.	7·6	11·5	9·5	7·2	4·0	2·9
VI.	15·8	13·5	8·3	4·7	3·7	3·4
VII.		14·8	8·6	5·4	2·9	2·7
VIII.	23·3	15·1	11·6	7·2	4·5	3·2
IX.	21·6	17·8	13·3	8·7	5·1	3·4
X.	34·2	29·7	19·3	11·8	8·1	4·8
Budapest	18·9	15·5	10·6	6·9	4·3	3·3
Jobbpart	24·1	19·6	13·0	8·5	5·1	3·3
Balpart	17·8	14·1	10·1	6·4	4·1	3·2
b) Nőanalfabéták						
I.	37·1	30·9	21·4	14·7	6·5	4·4
II.		25·1	20·1	11·1	6·1	4·5
III.	46·5	42·9	29·8	19·2	12·7	8·9
IV.	16·8	13·9	11·4	8·0	4·8	3·9
V.	21·8	21·4	18·1	13·6	7·8	5·0
VI.	38·0	30·5	20·7	12·1	8·3	5·9
VII.		32·3	22·2	7·3	8·1	6·1
VIII.	43·9	33·0	24·9	15·7	9·6	6·9
IX.	48·7	32·8	26·8	15·3	9·5	6·3
X.	52·4	48·9	29·1	18·4	12·2	8·2
Budapest	36·8	30·2	22·3	14·3	8·6	6·1
Jobbpart	39·1	32·7	23·4	14·9	8·2	5·1
Balpart	36·4	29·3	22·1	13·6	8·7	6·2

A hat éven felüli analfabéta férfiak 1869-i arányszáma (18·9%) mintegy harmadrésszel volt alacsonyabb az összlakosságra nézve talált arányszámnál. Ez az arány ötven év alatt pontosan a hatodrésszére hanyatlott az 1869. évinek. A nőknél egy árnyalattal még kedvezőbb volt e félszázad alatt a művelődési színvonal javulása, különösen a budai kerületekben, ahol 39·1%-ról 5·1%-ra esett alá a női analfabéták arányszáma. Itt is különösen az I. és II. kerület arányszámai mutatnak igen kedvező alakulást. A javulás minden egyes kerületben évtizedről-évtizedre állandó és következetes volt a nőknél, a férfiaknál is csak a IV. kerületben rosszabbodott valamivel az arányszám a két utolsó (1910. és 1920. évi) népszámlálás adatai szerint. Az összes lakosság átlagos műveltségi színvonalához, főleg pedig a férfiak kedvezőbb arányszámaihoz képest a *nők nagyobbjokú analfabetiz-musa* 1869-ben is épúgy mutatkozott, mint az 1920-as népszámlálás-kor, bár az akkori (1869-i) nagy különbségek a két nem arányszámai között jórészt elmosódtak az elmúlt évtizedek során. A férfiak arányszáma 1869-ben és 1920-ban az analfabéta nők arányszámaihoz képest (= 100) a főváros egyes kerületeiben ugyanis a következő volt:

A hat éven felüli férfianalfabéták arányszáma a női analfabéták arányszámához (= 100) viszonyítva 1869-ben és 1920-ban.

Kerület	1869	1920
I.	63·9	{ 61·3
II.		{ 60·0
III.	55·0	59·5
IV.	37·5	46·1
V.	34·8	58·0
VI.	41·5	{ 57·6
VII.		{ 44·2
VIII.	53·0	46·3
IX.	44·3	54·0
X.	65·2	58·5
Budapest	51·3	54·1
Jobbpart	61·6	64·7
Balpart	48·8	51·6

1869-ben a hat éven felüli női analfabéták arányszáma úgy viszonylott a férfiakéhoz, mint 100 : 51·3-hoz, 1920-ban a különbség már nem oly éles a két nem írni-olvasnitudására vonatkozó arányszámok között (100 : 54·1), bár a nők analfabetizmusának arányszáma még mindig csaknem kétszer olyan magas, mint a férfiaké, különösen a pesti kerületekben.

A női és férfianalfabéta arányszámok közötti különbség ötven év alatt tehát általában enyhült. Ma már nem maradnak el a nők az írni-olvasni tudás tekintetében annyira a férfiak mögött, mint ötven év előtt. A javulás azonban nem nagyon jelentős, sőt a főváros egyes kerületeiben még rosszabbodott is a helyzet. Így visszaesést mutat a nők kulturális színvonala a férfiakéhoz képest különösen a VII. és X. kerületben, továbbá az I. és II. kerületben, ahol ma nagyobb a különbség a férfiak és nők műveltségi színvonala tekintetében, mint ötven év előtt volt és pedig a férfiak

javára s a nők hátrányára. Akár az a körülmény az oka ennek, hogy e kerületekben a férfiak művelődési viszonyai sokkal gyorsabb ütemben javultak, mint a nőké, akár az, hogy a női analfabetizmus e városrészekben újabb forrásokat kapott, kétségtelenül megállapítható, hogy azokat a különbségeket, amelyek a férfiak és nők elemi műveltségi színvonala tekintetében évtizedek előtt megvoltak, az újabb társadalmi fejlődés sem tudja egészen kiküszöbölni, sőt egy-egy elkülönített területen újabb okai támadnak a régebben is megvolt különbségek szélesítésének.

4. A fővárosi analfabéták nem szerinti megoszlása.

Az 1929. évi összeírással számbavett 9630 analfabéta között 80-10% volt nő és 19-90% férfi. A nemeknek ez a kedvezőtlen aránya némileg egyoldalúvá teszi a fővárosi analfabéták demográfiai és társadalmi viszonyairól megállapítandó eredményeinket s ezek az adatok nem is lehetnek irányadók arra nézve, hogy a főváros analfabétái között általában hány százalék a nő és hány százalék a férfiak aránya. Erre nézve is csak az 1920. évi népszámlálás nyújthat kielégítő adatokat, amelynek a fővárosi analfabéták nemek szerinti megoszlására vonatkozó arányszámait — kerületenkint és városrészenként is részletezve — a következők:

Az analfabéták megoszlása nemek szerint a főváros egyes kerületeiben. — 1920.

		Száz analfabétából az 1920. évi népszámláláskor	
		fi	nő
		volt	
I. kerület		45-57	54-43
II. „		42-22	57-78
III. „		42-85	57-15
Jobbpart		43-93	56-07
IV. „		42-82	57-18
V. „		43-07	56-93
VI. „		43-47	56-53
VII. „		41-57	58-43
VIII. „		41-25	58-75
IX. „		44-23	55-77
X. „		46-17	53-83
Balpart		42-92	57-08
Budapest		43-17	56-83
100 lakosból volt általában:			
1920-ban		46-42	53-58
1925-ben		45-63	54-37

A fővárosi analfabéták nemek szerinti megoszlása tehát az 1920. évi népszámláláskor nagyjából ugyanúgy alakult, mint az összes lakossagé, azzal a különbséggel mégis, hogy az analfabéták között a férfiak kisebb arányban szerepelnek 1920-ban (43-17%), mint az összlakosságban (46-42%, 1925-ben 45-63%), ami a nők nagyobb fokú analfabetizmusának természetes következménye. A budai oldalon — az 1920. évi népszámláláskor — alacsonyabb volt a férfianalfabéták aránya, mint Pesten, bár a legkisebb

arányszámokat a pesti oldalon fekvő VII. és VIII. kerületek mutatták, ahol tehát a nők arányszáma volt magasabb a fővárosi átlagnál. A legtöbb férfi a X. és az I. kerületben volt az analfabéták között, nő viszont a II., III. és IV. kerületben. Az 1929. évi felvétel is elég jól érzékelteti ezeket az aránykülönbségeket, azzal, hogy e szerint is a IV., VII., VIII. és II. kerületben legerősebb a számbavettek között a nők képviselete s a X., IX., I. és VI. kerületben legerősebb a férfianalfabéták megtelepedése. Nagy foltokban tehát felvételünk is jellemző képet ad — aránytalan egyoldalúsága mellett is — arról, hogy melyik kerületben erősebb az analfabéták között a nők s melyikben magasabb a férfiak aránya. A foglalkozási viszonyok ismeretetésénél már volt alkalmunk rámutatni, hogy felvételünk szerint az egyes foglalkozási csoportokban és foglalkozási ágban mint alakult a férfi- és nő-analfabéták aránya.

Ezek a különbségek részben a foglalkozások jellegével függenek össze (pl. háztartási alkalmazottak, közlekedési alkalmazottak), részben azonban pusztán felvételi esetlegességek, amelyeknek kisebb a jellemző ereje, mert az összes népesség foglalkozás szerinti megoszlásánál nincsenek ilyen nagy különbségek a nemek aránya között.

Csak az 1929. évi felvétel technikájával magyarázható a nők aránytalanul magas részesedése a számbavett fővárosi analfabéták között. A felvétellel megbízott adatgyűjtő személyek házról-házra járva leginkább az otthon dolgozó, háztartással foglalkozó nőket tudták számbavenni, amit eléggé jellemez az az egyetlen adat, hogy ezeknek az analfabétáknak 43-7%-a, számszerint 4207 személy foglalkozás nélküli (helyesebben háztartásvezető) nő volt.

A népszámlálási adatok is megerősítik azonban az 1929. évi felvételnek azt a megállapítását, hogy a fővárosi analfabéták zöme a nőkből, illetőleg főleg a 40 éven felüli női lakosságból kerül ki, akiknek 20-4%-a volt analfabéta az 1920. évi népszámlálás szerint, míg a férfiaknál csak 8-5% volt az idősebb korosztályokban is az analfabéták aránya.

A főváros nagyobb tömegű női analfabétái közül tehát a felvétel aránytalanul nagyobb tömeget figyelt meg, mint a kisebb résszel képviselt férfianalfabétákból s minthogy megfigyelésünk általában csak a 15 éven felüli analfabétákat ölelte fel, érthető, hogy ebből a korosztályból — ahol a nők sokkal többen vannak, mint a férfiak, — sokkal több nő is került megfigyelés alá.

5. A fővárosi analfabéták kor szerinti tagozódása.

Az írni-olvasni nem tudó lakosság demográfiai viszonyainak vizsgálatánál különös jelentősége van a kor szerinti megoszlásnak. A népiskolai oktatás terjedése a fiatalabb korosztályok műveltségi viszonyait természetesen kedvezőbbé teszi, az idősebb korúak műveltségi viszonyain viszont életük fogytáig megérzik gyermekkoruk hiányosabb iskoláztatása.

Tudjuk, hogy az általános népiskolai kötelezettség törvénybeiktatása hazánkban még mindössze 60 éves multra tekint vissza s így a most élő lakosság legidősebb korosztályaiban még igen sokan vannak, akik gyermekkorukban még nem voltak törvényesen kötelezve iskolabajárára, de az iskolák akkori ritkasága mellett nem is igen volt módjuk a műveltség elemeinek elsajátítására. Későbbi korban pedig tapasztalás szerint aránylag ritkán sajátítja el valaki az írás-olvasást, sőt azok közül is sokan elfelejtik — a gyakorlás hiánya miatt — akik fiatalabb korukban megtanultak írni-olvasni. Ez a másik oka annak, hogy az idősebb korosztályokban sokkal nagyobbfokú az analfabetizmus aránya, mint a fiatalabbak között, eltekintve természetesen a hat éven aluli korosztályoktól. A művelődés terjedésével, az iskolaköteles ifjúság felserdülésével párhuzamosan egyre feljebb tolódik a korosztályokban a nagyobbfokú analfabetizmus határa. Elméletileg az általános népiskoláztatási kötelezettség bevezetése után egy generáció kihalásával kellene megszűnnie teljesen — az iskolaköteles koron túllevő korosztályokban — az analfabetizmusnak. Az idősebb korban fellépő feledés és az írástudatlan elemek bevándorlása miatt azonban még az esetben sem lehetne teljesíteni ezt a követelményt, ha a népiskoláztatási törvényt százszázalékosan sikerülne végrehajtani s minden hat éven felüli gyermeket sikerülne beiskolázni. Tudjuk azonban, hogy ez nincs így s azt is, hogy e miatt egy olyan élénk vándormozgalomnak kitett területen, mint amilyen a főváros is, talán még évtizedek múltán sem lehet teljesen kiirtani a felnőttek sorai közül az analfabetizmust.

Hogy az idősebb korosztályokban mennyivel erősebb az írni-olvasni nem tudók aránya, arra nézve nagyon értékes bizonyosságot szolgáltat felvételünk is, amely a megvizsgált 9630 fővárosi analfabéta korszerinti tagozódásáról a következő adatokkal számol be:

A fővárosi analfabéták korszerinti tagozódása az 1929. évi felvétel szerint.

K o r	I. Abszolút számokban			II. Százalékban		
	fi	nő	összesen	fi	nő	összesen
6—15 éves	7	12	19	0.37	0.16	0.20
15—20 „	49	125	174	2.56	1.62	1.81
20—25 „	69	195	264	3.60	2.53	2.74
25—30 „	83	205	288	4.33	2.66	2.99
30—35 „	108	461	569	5.64	5.98	5.91
35—40 „	108	512	620	5.64	6.64	6.44
40—45 „	204	726	930	10.65	9.41	9.66
45—50 „	133	720	853	6.94	9.33	8.86
50—55 „	261	1.016	1.277	13.62	13.17	13.25
55—60 „	244	922	1.166	12.73	11.95	12.11
60—65 „	260	989	1.249	13.57	12.82	12.97
65—70 „	148	719	867	7.72	9.32	9.00
70 — „	222	1.051	1.273	11.59	13.62	13.22
Ismeretlen	20	61	81	1.04	0.79	0.84
Összesen	1.916	7.714	9.630	100.0	100.0	100.0

Ez adatok reprezentáló erejét is csak a népszámláláskor nyert eredményekkel való összevetésből állapíthatjuk meg. Az 1920-ban talált 45.004 férfi és 59.334 nő analfabéta a két fő korcsoport (15 éven aluliak és felüliek) szerint abszolút számokban és arányszámokban így oszlott meg:

A fővárosi analfabéták korszerinti megoszlása az 1920. évi népszámlálás adatai szerint.

A) Abszolút számokban.

Korcsofály	Fi	Nő	Összesen
0— 6 éves	32.021	31.110	63.131
6—12 «	6.288	6.320	12.608
12—15 «	217	216	433
15 éven aluli összesen	38.526	37.646	76.172
15 éven felüli	6.464	21.628	28.092
Ismeretlen korú	14	60	74
Mindössze	45.004	59.334	104.338

b) Százalékban.

0— 6 éves	71.14	52.43	60.51
6—12 «	13.97	10.65	12.08
12—15 «	0.53	0.36	0.51
15 éven aluli összesen	85.64	63.44	73.10
15 éven felüli	14.33	36.46	26.83
Ismeretlen	0.03	0.10	0.07
Mindössze	100.00	100.00	100.00

A népszámláláskor talált analfabétáknak csaknem háromnegyedrésze (73.10%-a) és pedig a férfi analfabéták 85.64%-a, a nőknek 63.44%-a még alatta volt a tanköteles kor felső határának, illetőleg még nem érte el a tankötelezettség alsó határát sem, a hat évet. Ezek tehát nem is tekinthetők tulajdonképeni értelemben vett analfabétáknak, mivel legnagyobbbrésük a tanköteles kor felső határának elérése előtt még elsajátítja az írás-olvasást. (A 12—15 éves korú lakosság között általában mindössze 1.0% nem tudott írni-olvasni, a 15—20 éves férfiak között 0.7%, a nők között is csak 1% volt analfabéta.)

Ebben a tanköteles korcsoportban csaknem egyforma a két nemhez tartozó »analfabéta«, írni-olvasni még nem tudó gyermekek abszolút száma (38.526 fi és 37.646 nő), de annál nagyobb a különbség a 15 éven felüli korban, mert itt a nők száma (21.628) több, mint háromszorosa (335 százaléka) a férfiakénak s emiatt az egyes korcsoportok arányszámai nemek szerint nagyon eltérőek. A férfiak között csak 14.33% volt a tanköteles koron túl levő, míg az analfabéta nőknek 36.46%-a tartozott az idősebb korosztályokhoz.

A 15 éven felüli analfabéták megoszlása korosztályok szerint az 1920. évi népszámlálás és az 1929. évi felvétel alapján (százalékban).

Korcsop ort	100 tizenöt éven felüli					
	fi		n ő		összes	
	analfabéta közül az oldalt megnevezett korcsoportba tartozott					
	1920	1929	1920	1929	1920	1929
15—20 éves	4.60	1) 2.93	2.74	1) 1.78	3.17	1) 2.01
20—25 ^a) «	6.81	3.60	4.12	2.53	4.74	2.74
25 ^a)—30 «	7.70	4.33	8.92	2.66	8.66	2.99
30—35 «	7.10	5.64	8.35	5.98	8.06	5.91
35—40 «	7.98	5.64	8.40	6.64	8.30	6.44
40—60 «	42.70	43.94	39.76	43.86	40.43	43.88
60 éven túl	22.89	32.88	27.43	35.76	26.38	35.19
Ismeretlen korú	0.22	1.04	0.28	0.79	0.26	0.84
Összesen	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
40 éven aluli	34.19	1) 22.14	32.53	1) 29.51	32.93	1) 20.09
40 éven felüli	65.59	76.82	67.19	79.70	66.81	79.07
Ismeretlen korú	0.22	1.04	0.28	0.79	0.26	0.84
Összesen	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

A 15 éven felüli, tehát iskolaköteles koron túl levő analfabéták zöme a 40 éves kort már meghaladta. Az analfabéta nőknek több, mint kétharmada (67·19%) a népszámlálás adatai szerint is felül volt a 40 éven s a férfiaknak is csak 34·2%-a volt ennél fiatalabb. Ez is mutatja, hogy a fővárosi analfabetizmus mindjobban az idősebb korosztályok körére korlátozódik, mert az újabban felerősülő korosztályok már alig visznek magukkal analfabetizmust a jövőbeli idősebb korosztályokba. A párhuzamos összeállítás adatai szerint a legidősebb korosztály felé haladva következetesen növekszik az analfabéták abszolút száma, merő ellentétben a népesség korszerinti tagozódásával, amely a 30 éves korig bezárólag ugyan minden egymást követő öt éves korcsoportban több és több egyént mutat,³⁾ de azontúl minden korcsoportban fogy — természetesen — az egyének

¹⁾ A 15 éven aluliak (jelentéktelen) arányszámával együtt.

²⁾ Az 1920. évi népszámlálásnál e két korcsoport a 20—24 és 24—30 évekre terjed.

³⁾ A népesség korszerinti megoszlása volt Budapesten

	1920-ban	1925-ben		1920-ban	1925-ben
0—5 éves	5·7	5·6	45—50 «	5·9	6·4
5—10 «	7·0	5·0	50—55 «	4·9	5·4
10—15 «	7·8	7·2	55—60 «	3·7	4·1
15—20 «	9·6	9·8	60—65 «	2·9	3·0
20—25 «	12·4	11·0	65—70 «	1·9	2·1
25—30 «	11·0	11·5	70—75 «	1·1	1·3
30—35 «	9·6	9·7	75—80 «	0·5	0·7
35—40 «	8·4	8·6	80— «	0·3	0·4
40—45 «	7·2	7·4	Ismeretlen	0·1	0·8

száma. Ezzel szemben az analfabéták társadalmában az idősebb korosztályoknak növekvő szerepe van, ami azt jelenti, hogy *e korosztályok fokozatos kihálásával szinte magától meg fog szűnni a fővárosban is a számottevő arányú analfabetizmus*, hiszen már ma is főleg csak ezekből a 40 éven túli (és az iskolába még nem járó gyermekek seregéből) rekrutálódik a fővárosi analfabéták százezres tömege.

Felvételünk a népszámlálási adatoknál is erősebben érezteti az idősebb korosztályok nagyobb fokú analfabetizmusát. A női analfabétáknak csaknem nyolctized része (79·70%), a férfiaknak 77%-a volt adataink szerint 40 éven felüli s az összes analfabétáknak majdnem 36%-a 60 éven felüli korú. A nőknél ennek a legidősebb korosztálynak arányszáma is magasabb (35·80%), mint a férfiaknál (32·88%), ami mind megerősíti azt a megállapításunkat, hogy *a fővárosi analfabetizmus ma már túlnyomórészt csak a legidősebb korosztályú női lakosság között található*. Ezzel szemben a legfiatalabb korosztályokban — úgy a népszámlálási eredmények, mint a mi felvételünk adatai szerint — *kisebb a női analfabéták arányszáma a férfiakénál*. A férfiak 15—20 éves korcsoportjára pl. az összes 15 éven felüli férfi-analfabétáknak a népszámlálás szerint 4·60, az 1929. évi felvételünk szerint 2·93%-a esett, míg a nőknél csak 2·74, illetőleg 1·78% a megfelelő arányszám. Ugyanúgy a 20—24 éves korcsoportra a 15 éven felüli analfabétákból a férfiaknál 6·81, a nőknél 4·12% esett, a mi felvételünk adatai szerint — amelyek azonban a 20—25 éves korcsoportot foglalják össze — a férfiaknál 3·60, a nőknél csak 2·53%. A népszámlálási adatok szerint a 24—30 éves korcsoportra már kevesebb férfianalfabéta esik (7·70%), mint női (8·92), akik tehát ebben a korcsoportban már nagyobb arányban tömörülnek, mint a férfiak, de a mi felvételünk csak a 30—35 éves korcsoportban mutatja a nők nagyobb arányát a férfiakéval szemben.

Mindkét adatgyűjtésből világosan látszik, hogy a kisebb számú *férfi-analfabéták közül aránylag kevesebb jut az idősebb korosztályokra*, mint a női analfabéták közül, hogy tehát a férfiak között a fiatalabb korosztályokban viszonylag gyakoribb az analfabéta, mint a nők között. Ez azonban nem jelenti azt, mintha a nőanalfabéták *arányszáma* a fiatalabb korosztályokban kedvezőbb volna a férfiakénál, mert a népesség valamennyi korosztályában nagyobb a női, mint a férfianalfabéták aránya.

Csak a 12—15 éves korcsoportban szállt az 1920. évi népszámlálás idején a női analfabéták arányszáma a férfiakéval (1·0%) egy szintre, amely adat már bizonyosság arra nézve, hogy a két nem eddigi műveltségi viszonya, amely kezdettől fogva a nők alacsonyabb műveltségi színvonalát mutatta, a legfiatalabb nemzedéknél meg fog változni s ha nem is sikerül a női nemnek elsőbbséget szerezni, hovatovább el fognak tűnni — legalább Budapesten — azok a nagy műveltségbeli különbségek, amelyek a férfiak és a nők írni-olvasni tudása tekintetében eddig fennállottak.

Arra nézve, hogy a népesség egyes korosztályaiban milyen tempóban szorult vissza az analfabéták arányszáma az elmúlt félszázad folyamán, jellemzőnek tartjuk megemlíteni, hogy míg 1869-ben a 15—20 éves korú fővárosi lakosságnak még csak $\frac{4}{5}$ része (80·1%) tudott írni-olvasni, 1920-ban már 99% volt e korosztályban írástudó. A 60 éven felüli öregeknek több, mint fele (51·2%) nem tudott írni-olvasni ötven év előtt, 1920-ban már csak 11·9%-uk volt írástudatlan (és pedig a férfiak 5·6, a nők 16·4%-a). A fővárosi népesség műveltségi színvonalának félszázadon át folyó javulását legjobban jellemzi az az összehasonlítás, hogy 1920-ban a 60 éven felüli nők között — tehát a legműveletlenebb népességi csoportban is — kevesebb analfabéta találtatott (16·4%), mint 1869-ben a legkedvezőbb műveltségi színvonalat reprezentáló 20—24 éves lakosság között, amelyben akkor még 16·7% volt az analfabéták arányszáma.

Az 1920. évi népszámláláskor a legkedvezőbb arányszámot (0·7%) a 15—20 éves korcsoportba tartozó férfi lakosnál találjuk. Ezek arányszámát, a 12—15 éves nők szintén igen kedvező arányszáma (1·0%) csak kevéssel múlja felül. A 12—20 éves korcsoportban legkedvezőbb a fővárosi lakosság műveltségi állapota. Ebben a korcsoportban — amely legközelebb esik az iskolaköteles korhoz — úgyszólván teljesen eltűnt már Budapesten az analfabetizmus, hiszen száz ilyen elemi iskolaköteles koron felüli, de 20 évnél fiatalabb fővárosi lakos között már 1920-ban is legfeljebb egy analfabétát lehetett találni. A 6—12 éves, még iskolába járó, illetőleg beiskolázható gyermekek között természetesen még sok van, aki írni-olvasni nem tanult meg, hiszen ide tartoznak azok a 6 éves gyermekek is, akik a népszámlálás időpontjában (dec. 31.) még mindössze 1—2 hónapja jártak iskolába, sőt sok van közöttük, aki egyáltalában csak később iratkozik be az elemi iskolába s így a népszámlálás időpontjáig még nem tanulhatott meg írni-olvasni. Ha azonban egyes korévek szerint ismernők a lakosság írni-olvasni tudását, bizonyára még alacsonyabb arányszámokat találnánk a 10, 11, 12 éves gyermekekre nézve, akik között ma már valóban keresve kell keresni írástudatlant.

Ez az eredmény pedig igazán óriási haladás az elmúlt évtizedek viszonyaihoz képest, amikor az iskolaköteles korú gyermekek között — mint az előzőekben láttuk — még igen elterjedt volt az analfabetizmus.

Ha felvételünk alapján azt vizsgáljuk meg, hogy az egyes korcsoportokba tartozó analfabétákból hány százalék a nő és hány a férfi, meglehetősen nagy különbségeket találunk. Legtöbb férfit aránylag a jelentéktelen 15 éven aluli korcsoportban talált a felvétel (36·89%), legkevesebbet (15·59%-ot) a 45—50 évesek csoportjában. Az ismeretlen korukat nem tekintve, általában a legfiatalabb korcsoportokban magasabb felvételünk szerint a férfiak száma az átlagos (19·90%-os) aránynál, a nők viszont a 30—50 éves középkorú csoportban és a 65 éven felüli korcsoportokban vannak aránylag többen, mint az összes analfabéták között általában.

6. A korviszonyok változása foglalkozási főcsoportok szerint.

Az 1929-ben számbavett analfabéták társadalmi viszonyaira legjellemzőbbek a foglalkozásról szóló adatok, amelyeket a korviszonyokkal azért célszerű egybevetni, mert tudvalevően az életkor az egyik legfontosabb befolyásolója, meghatározója a foglalkozásnak.

Mint az analfabéták foglalkozásáról szóló fejezetben láttuk, legnépesebb a számbavett budapesti analfabéták között a »foglalkozásnélküliek« csoportja.

A foglalkozásnélküli (háztartásbeli stb.) női analfabéták kormegoszlása 1929-ben.

Korcsoport	Abszolút számban	Százalékban
—15 éves	6	0·14
15—20 «	28	0·67
20—25 «	58	1·38
25—30 «	86	2·04
30—35 «	206	4·90
35—40 «	217	5·16
40—45 «	345	8·20
45—50 «	362	8·60
50—55 «	577	13·72
55—60 «	526	12·50
60—65 «	590	14·02
65—70 «	432	10·27
70 éven felüli	759	18·04
Ismeretlen	15	0·36
Összesen	4.207	100·00

E »foglalkozásnélküli« női analfabétáknál — akiknek legtöbbje háztartást-vezető asszony — a 70 éven felüliek korcsoportja tehát a legnépesebb. Egészen elenyésző ezzel szemben arányszámuk a legfiatalabb korosztályokban. Az idősebb korosztályok felé haladva egészen a legfelső (70 éven felüli) korosztályokig következetesen népesebbek és népesebbek a korcsoportok.

A kevésszámú (126) »foglalkozásnélküli« férfianalfabétának jóval több mint a fele (54·97%-a) szintén felül van a 60 éves korhatáron s a produktív korú, 20—60 éves korcsoportban található közülük a legkevesebb.

A legnépesebb korosztályok — mind a férfiaknál, mind a nőknél — itt is a 70 éven felüliek és az 50—65 év közöttiek. Ennél a csoportnál is megfigyelhetjük, hogy a férfiak a fiatalabb korosztályokban általában többen vannak, mint a nők, akik az idősebb korcsoportokban tömörülnek jobban.

A »különféle napszamosok« csoportjánál a kormegoszlásra vonatkozó adatok jellegzetesen igazolják a kornak a foglalkozással való összefüggését. A legnépesebb korcsoportok ennél a foglalkozásnál általában a 35-től 60-ig terjedők, a nőknél egy korcsoporttal alacsonyabban a 30-tól 55-ig, férfiaknál pedig inkább feljebb az 50-től 70-ig, sőt 70 éven felüli korcsoportok, mint ezt a következő adatok mutatják:

A budapesti analfabéta napszamosok kor szerinti megoszlása. — 1929.

Korcsopott	Az oldalt nevezett korcsopottokba tartozott					
	a fi	a nő	az összes	a fi	a nő	az összes
	napszamos analfabétákból					
	a) abszolút számokban			b) százalékban		
—15 éves	—	1	1	—	0·09	0·05
15—20 „	20	18	38	2·95	1·53	2·05
20—25 „	17	31	48	2·51	2·64	2·59
25—30 „	29	28	57	4·28	2·39	3·08
30—35 „	42	71	113	6·19	6·05	6·11
35—40 „	38	108	146	5·61	9·21	7·89
40—45 „	72	164	236	10·62	13·98	12·75
45—50 „	42	138	180	6·19	11·77	9·73
50—55 „	92	172	264	13·57	14·66	14·26
55—60 „	95	162	257	14·01	13·81	13·88
60—65 „	104	132	236	15·34	11·25	12·75
65—70 „	55	87	142	8·11	7·42	7·67
70 éven felül	69	57	126	10·18	4·86	6·81
Ismeretlen	3	4	7	0·44	0·34	0·38
Összesen	678	1.173	1.851	100·00	100·00	100·00

A legfiatalabb korcsopottokban sem a férfiaknál, sem a nőknél nem jelentős a napszamos foglalkozásúak aránya, akik általában csak az idősebb korosztályokban jutnak jelentős szerephez. Az analfabéta férfinapszamosoknak több mint 10%-a még 70 évesnél is idősebb volt. Legmagasabb a férfinapszamosok száma 60—65 éves és az 55—60 éves korcsopottokban.

A napszamosnők legtöbbször az 50—55, 40—45 és 55—60 éves korcsopottban vannak. A legidősebb korosztályokban már csökken a számuk. Ebben a korban az analfabéta nők — mint háztartásvezető családtagok — már inkább a férfiak keresetére támaszkodnak s kevesebben vállalkoznak közülük a nehéz kereső munkára. A legfiatalabb 15—35 éves korcsopottban is kevesebben vannak aránylag, mint a férfianalfabéták, mert ebben a korban viszont inkább háztartási munkára vállalkoznak s ott növelik — mint látni fogjuk — a női analfabéták arányszámát.

Az analfabéta férfinapszamosok azokban a korosztályokban vannak legkevesebben, — a 35—55 évesek között — ahol a legtöbb nő napszamos analfabéta tömörül.

Az egyéb és ismeretlen szakmában alkalmazott analfabétáknál általában ugyanazt figyelhetjük meg, hogy az idősebb korosztályok felé haladva növekszik az egyes korosztályok népessége, különösen a nőknél, akik közül csak elenyésző kevésszámú analfabéta jutott e foglalkozási csopottban a 30 éven aluliakra.

Az egyéb és ismeretlen szakmában alkalmazott analfabéták kor szerinti megoszlása. — 1929.

Korosztály	Száz egyéb és ismeretlen szakmában alkalmazott férfi analfabéta közül	nő az oldalt nevezett korosztályokhoz tartozott	összes
—15 éves	0·33	0·23	0·25
15—20 «	4·41	0·39	1·14
20—25 «	4·41	0·54	1·27
25—30 «	4·74	2·96	3·29
30—35 «	5·08	4·82	4·87
35—40 «	6·44	7·55	7·34
40—45 «	8·47	8·87	8·80
45—50 «	6·44	9·81	9·18
50—55 «	11·18	12·30	12·08
55—60 «	11·86	10·43	10·70
60—65 «	10·51	13·31	12·78
65—70 «	6·10	11·36	10·38
70 éven felüli	15·59	14·24	14·50
Ismeretlen	4·44	3·19	3·42
Mindössze	100·00	100·00	100·00

Az összes analfabéták kormegoszlásához viszonyítva itt is ugyanazt látjuk, hogy a férfiaknál a fiatalabb, a nőknél általában az idősebb és a középkorú korosztályok telítettsége erősebb.

A háztartási alkalmazottak között az analfabéta férfiak egészen elenyésző számmal szerepelnek (17). A 603 női háztartási alkalmazott korviszonyait a következő tábla ismerteti.

Az analfabéta háztartási alkalmazottak korviszonyai. — 1929.

Korcsoport	Az oldalt jelzett korcsoportokhoz tartozott	
	a) abszolút számban	b) százalékban
—15 éves	2	0·33
15—20 «	57	9·45
20—25 «	77	12·77
25—30 «	38	6·30
30—35 «	92	15·26
35—40 «	49	8·13
40—45 «	50	8·29
45—50 «	53	8·79
50—55 «	43	7·13
55—60 «	50	8·29
60—65 «	39	6·47
65—70 «	21	3·48
70 éven felül	32	5·31
Ismeretlen korú	—	—
Összesen	603	100·00

Az összes analfabéták korszerinti megoszlásához hasonlítva a női háztartási alkalmazottakét, *feltűnően nagy arányszámokkal szerepelnek az utóbbiak a fiatalabb korosztályokban* egészen a 35—40 éves korcsoportig

bezárólag. A 40—45 és 45—50 éves korcsoportban nagyjában egyezik arányszámuk az összes analfabétákéval, ezen túl azonban arányszámuk az összes analfabéták kormegoszlásával szemben, amely a legfelsőbb korosztályokban mutatja a legerősebb telítettséget, állandóan csökken.

Az ipari szakmák körében foglalkozó analfabéták korszerinti tagozódását következő táblázatunk mutatja:

Az ipari szakmákban alkalmazott analfabéták korszerinti megoszlása. — 1929.

Korcsoport	Fi	Nő	Együtt	Fi	Nő	Együtt
	a) abszolút számban			b) százalékban		
—15 éves	2	—	2	0.39	—	0.24
15—20 «	4	17	21	0.79	5.52	2.58
20—25 «	24	22	46	4.73	7.17	5.64
25—30 «	22	15	37	4.34	4.87	4.54
30—35 «	29	29	58	5.72	9.42	7.12
35—40 «	27	33	60	5.33	10.71	7.36
40—45 «	58	38	96	11.44	12.34	11.78
45—50 «	35	25	60	6.90	8.12	7.36
50—55 «	86	38	124	16.97	12.34	15.21
55—60 «	70	30	100	13.82	9.74	12.28
60—65 «	79	34	113	15.59	11.04	13.86
65—70 «	41	18	59	8.09	5.81	7.24
70 éven felüli	28	8	36	5.52	2.60	4.42
Ismeretlen	2	1	3	0.39	0.32	0.37
Összesen	507	308	815	100.00	100.00	100.00

A 815 ipari foglalkozású analfabéta közül 62.2% férfi és 37.8% nő, úgyhogy ebben a foglalkozási főcsoportban a férfiak kormegoszlása üti rá a bélyegét az egész csoport kormegoszlására. Így a legnépesebb korcsoportok az 50—55, 55—60 és 60—65 évesek, amelyekben a legtöbb analfabéta ipari munkás férfi van s a legkevesebbé népesek a legfiatalabb korosztályok, ahol a férfiak száma aránylag kisebb. Az alsó korosztályoktól a magasabbak felé haladva minden korcsoportban nő az analfabéta ipari munkások száma egészen az 50—55 éves korcsoportig, amelyben 15.21%-kal maximális arányt érnek el, innen kezdve csökken arányszámuk a legöregebb korosztályokig. Nem valószínű azonban, hogy az iparos foglalkozású férfiak között a legidősebb korcsoportokban kevesebb az analfabéták aránya, mint a fiatalabb korosztályokban. Inkább azt sejtetik adataink, hogy abszolút számuk kisebb abban a rétegben, amely az ipari foglalkozású analfabéták szempontjából leginkább jöhet számba, tudniillik a gyári munkások és betanult napszámosok csoportjában. Ilyen idős korban már rendszerint kiüregszenek az ipari foglalkozású munkások a szakmai munkából s ha egyáltalán kapnak még valami alkalmazást az iparban, csak a különböző napszámosmunkára vállalkozhatnak, amely munkakörben még a 65—70, sőt 70 éven felüli korban is jelentékeny a férfi analfabéták száma.

Az iparral foglalkozók csoportjában általában a fiatalabb korosztályok népesebbek, szemben a napszámosmunkát végzők kortagozódásával. Különösen megfigyelhetjük ezt az ipari szakmák körében alkalmazott nőknél, akiknek 50·03%-a 45 évnél fiatalabb volt, holott a napszámosnőknél ez az arányszám csak 35·89%. Ha pedig csak a 35 éven aluliakat foglaljuk össze: az iparral foglalkozó analfabéta nőkre 26·98%, a napszámosmunkát végzőkre pedig mindössze 12·70% esik. A legfiatalabb korcsoportban tehát az analfabéta férfiak és nők még a meghatározott jellegű ipari munka körébe helyezkednek el, ott nyernek alkalmaztatást. Később fokozatosan kiszorulnak a nagyobb értelmi színvonalat kívánó ipari munkából és a különböző napszámosmunkához húzódnak át.

Nemek szerint összehasonlítva ezeket az arányszámokat, megállapíthatjuk, hogy az iparral foglalkozó női analfabéták arányszáma egészen a 45—50 éves korcsoportig bezárólag magasabb, mint a férfiaké, akik között viszont az idősebb korosztályok mutatnak nagyobb telítettséget, jelezve, hogy az írástudatlan ipari foglalkozású férfiakat a jobb előképzettségű fiatalabb generáció lassan felszorítja a legidősebb korosztályokba. Az analfabéta női ipari munkások viszont mint fiatal munkaerők jutnak inkább szerephez. Idősebb korukban már nem igen tudnak alkalmazást találni az ipari munkában, ahol mint fiatal munkások kezűgyességük révén s kisebb igényükkel elhelyezkedtek és sokkal korábban kénytelenek a háztartási munkákkal kapcsolatos napszámosmunkára állani, mint az iparban foglalkozó analfabéta férfiak a nekik megfelelő napszámosmunkára. A különféle analfabéta *napszámosok* között már a 35—40 éves korosztályban is többen vannak aránylag a nők, mint a férfiak s csak a 60—65 éves korcsoportban esik arányszámuk a férfi napszámosoké alá, akik ebben a korban itt is átveszik a vezetést, mikor az erőtlenebb és hamarabb kimerülő női munkaerők már teljesen kidőlnék a kereső munkából és mint foglalkozás nélküli családtagok vagy háztartásbeliek élik további életüket.

Az iparral foglalkozó női analfabéták tehát a legfiatalabb korosztályokban jutnak inkább szerephez, amelyekben arányszámuk kétszer-háromszor magasabb, mint az összes analfabéták között általában.

Az analfabéták részletes foglalkozási adatainál láttuk, hogy az ebbe a foglalkozási főcsoportba sorolt női analfabétáknak háromnegyedrésze (74·38%) gyári munkás, további 11·69%-uk pedig külön megnevezés nélküli napszámos, vagyis 86%-uk az ipari proletáriátushoz tartozik és csak 14%-uknak van iparszerűen üzött önálló foglalkozása.

Tulajdonképeni ipari képesítése talán egyetlen »ipari foglalkozású« analfabéta nőnek sincs. Túlnyomórészüik csak mint tanulatlan gyári munkásnő vagy napszámos jut alkalmazáshoz, ami érthetővé teszi, hogy arányszámuk a legfiatalabb korosztályokban olyan magas. Az ipari foglalkozású férfi-analfabétáknak 62·13%-a gyári munkás, illetőleg külön megnevezés nélküli

napszámos, a felmaradó harmadrészüik szakképzett iparos. Ezek az analfabéta szakképzett iparosok minden bizonnyal az idősebb korosztályokhoz tartoznak, mert a fiatalabb, képesítéshez kötött iparúzó iparosság sorai között már nem igen fordul elő az analfabetizmus. Ezek számbavétele okozza, hogy az 50—65 éves korcsoportban az analfabéta iparos férfiak arányszáma feltűnően megerősödik.

A kereskedelem és a közlekedés körében alkalmazott analfabéták jelentéktelenebb számban szerepelnek felvételünkben. A 203 kereskedelmi alkalmazottnak 64·53%-a nő, míg a közlekedési alkalmazottak (228) között csak 3·05% nő szerepel s így a korviszonyok alakulását utóbbiaknál teljesen a férfi alkalmazottak kormegoszlása, előbbieknél pedig inkább a női analfabétaké dönti el. A két csoport kormegoszlására vonatkozó részletes adatok a következők:

A kereskedelem és a közlekedés körében alkalmazott analfabéták kor szerinti megoszlása. — 1929.

Korcsoport	A kereskedelem körében alkalmazott analfabéták		A közlekedés körében alkalmazott analfabéták	
	abszolút számban	%-ban	abszolút számban	%-ban
—15 éves	1	0·49	—	—
15—20 «	—	—	—	—
20—25 «	1	0·49	8	3·62
25—30 «	1	0·49	10	4·39
30—35 «	3	1·48	17	7·46
35—40 «	13	6·40	15	6·58
40—45 «	21	10·34	31	13·59
45—50 «	20	9·85	26	11·40
50—55 «	40	19·70	28	12·28
55—60 «	23	11·33	32	14·03
60—65 «	31	15·29	28	12·28
65—70 «	25	12·32	13	5·70
70 éven felüli	23	11·33	20	8·67
Ismeretlen	1	0·49	—	—
Összesen....	203	100·00	228	100·00

Az analfabéta kereskedelmi nőalkalmazottak zöme a 45—70 éves korúakra esik, mintegy ötödrészüik (20·61%) 50—55 éves. Az analfabéta férfiaknál is ez a korcsoport a legjelentősebb (18·05%-kal) úgyhogy az összes analfabéta kereskedelmi alkalmazottak között is ez az 50—55 éves korosztály a legnépesebb. A következő legnépesebb korosztály még idősebb analfabétákat ölel fel, tudniillik a 60—65 éveseket, akik 15·29%-át teszik felvételünk szerint az összes idetartozó analfabétáknak s még a 65—70 évesek csoportjára is jelentős hányad esik. Sőt a férfiaknál a 70 éven felüli korcsoport népessége a legnagyobb az 50—55 évesek korcsoportja után, ami mutatja, hogy még ilyen késő öregségükben is munkát találnak a kereskedelmi foglalkozások körében a férfianalfabéták. Tudjuk, hogy ezek a »kereskedelmi foglalkozású« analfabéta férfiak legnagyobb részben (27·78%) a kereskedelem körében foglalkozó külön megnevezés nélküli *napszámosok* (rakodó munkások, árukihordók stb.) továbbá csarnoki, utcai és piaci

árusok (25%), házalók és ószeresek, üzleti szolgálk s egyéb kereskedelmi segéd munkások (fuvarosok, kocsisok stb.), de *tulajdonképeni kereskedő, vagy kereskedelmi alkalmazott* egy sincs az idesorolt analfabéták között. A felsorolt foglalkozási ágak pedig valóban mind olyanok, amelyek főleg az idősebb korosztályokból verbuválják a munkaerőket, olyanokat, akik az elemi műveltség híján sem önálló üzletvezetésre nem képesek, sem a több előképzettséget igénylő kereskedelmi alkalmaztatásra nem felelnek meg. Az írást-olvasást nem ismerve, így szorulnak ki ezek a férfiak a tulajdonképeni kereskedelem köréből az utcai és piaci árusok, kereskedelmi napszámosok és árukihordók és ószeresek munkakörébe.

A kereskedelem körében foglalkozó női analfabéták között csak négy foglalkozási ág van képviselve: a csarnoki, utcai és piaci árusok (74·04%), az elárúsítónők (5·34%), a házalók és ószeresek (19·08%) és az üzleti szolgálk, akik szintén az idősebb korosztályok köréből kerülnek ki.

A közlekedés körében alkalmazott (túlnyomórészen férfi) analfabétáknál nagyjában ugyanazt a kormegoszlást figyelhetjük meg, mint a kereskedelmi foglalkozású férfianalfabéták csoportjánál. Legnépesebb itt is az 55—60 éves, a 40—45 éves és az 50—55 éves korcsoport.

A foglalkozási adatoknál láttuk, hogy valamennyi analfabéta kategória a társadalmi munkamegosztlás legalacsonyabbrendű munkakörét látja el, olyan foglalkozásokat, amelyek a pusztá fizikai munkaerőn felül a legközönségesebb emberi értelemmel, minden műveltség nélkül elvégezhetők, sőt megelégszenek a már fáradt s kevés mozgékonyyságra képes munkaerőkkel is. Ezért mutatják a korviszonyok is az idősebb korosztályok erősebb telítettségét, mert az ismertetett munkakörök mind jól elláthatók ezekkel a már kevésbé értékes, kis teljesítőképességű, írástudatlan munkaerőkkel is.

A *korviszonyok tanulmányozása* végeredményben arról győzhet meg bennünket, hogy a fővárosi analfabetizmust ma már hiába keresnők a legfiatalabb — 18—20 éven aluli — korosztályokban. Az analfabetizmus csak a 20 éven felüli lakosságnál lép fel nagyobb mértékben a fővárosban, annál a korcsoportnál, amelyben már jelentős arányú a *vidéki bevándorlás*. Főleg bevándorlás révén telítődnek meg az idősebb korosztályok analfabéta elemekkel, akik idősebb korukban már nem igen sajátítják el itt az írást-olvasást. Idővel a műveltebb, legalább írni-olvasni tudó elemek versenye miatt mind lejjebb és lejjebb szorulnak a foglalkozási ágak ranglétráján a legsalsóbbak felé, ahol még abban a korban is kénytelenek saját erejükből megkeresni kenyerüket, amelyben a többi foglalkozási ágak műveltebb keresői már vagy megtakarított vagyonuk jövedelmére vagy nyugdíjukra támaszkodhatnak. A fővárosi analfabéták társadalmában — még a keresők között is — a 60—70 éven felüli korcsoportok reprezentálják a legnagyobb tömegeket, akik műveletlenségük miatt sokszor életük utolsó percéig kénytelenek maguk megkeresni verejtékes kenyerüket.

7. Az analfabéták vallás szerinti megoszlása.

Az analfabéták vallás szerinti megoszlásának vizsgálata nem azonos annak a kérdésnek vizsgálatával, hogy az egyes vallások (felekezetek) hívei körében *milyen arányú az analfabetizmus*, illetőleg az írás-olvasás elterjedése. Mégis összefüggés van e kétféle szempontból megejthető vizsgálat között, mert egy adott zárt terület analfabétáinak vallásfelekezet szerinti tagozódásán is megérzik, hogy az illető felekezethez tartozó lakosság soraiban általában kisebb vagy nagyobb arányú-e az analfabetizmus. Ha erősebb valamely felekezetben az analfabéták aránya, mint az összes lakosságban általában, úgy az analfabéták vallás szerinti tagozódásában is nagyobb aránnyal szerepelnek az illető valláshoz tartozó analfabéták, mint az illető vallás hívei az összes lakosságban általában. Ez a szoros összefüggés szükségessé teszi, hogy egymással párhuzamosan végezzük e kétféle szempontú vizsgálatot.

A felvételünk alapján nyert adatokkal ugyan nem végezhetjük el ezt a kettős vizsgálatot, abból az okból, hogy a felvétel időpontjáról nem ismerjük a fővárosi lakosság vallási megoszlását, de meg felvételünk amúgyis csak kisebb töredékét vette számba az összes budapesti analfabétáknak. A régebbi adatok áttekintése azonban meg fogja világítani ezt az összefüggést s egyben tömör összefoglalását nyújtja az egyes vallásfelekezetek híveinek analfabetizmusáról szóló arányszámok félszázados alakulásának.

Ez adatok szerint 1869. óta vallásfelekezetek szerint a következőképen alakultak Budapesten az analfabéták arányszámai:

Az analfabéta lakosság megoszlása hitfelekezetek szerint Budapesten. — 1869—1920.

Vallás	^{a)} 1869	^{a)} 1880	1890	1900	1910	1920
A) Abszolút számokban						
Római katolikus	52.480	66.877	92.222	100.725	86.892	68.218
Görög katolikus	.	.	868	³⁾	2.201	1.965
Görög keleti	319	.	469	³⁾	1.141	569
Ágostai evangélikus	3.318	4.229	5.865	6.674	5.067	3.998
Református	2.779	3.439	7.920	11.394	11.774	11.259
Unitárius	.	.	.	³⁾	215	343
Izraelita	12.425	15.856	20.974	30.200	25.771	17.842
Egyéb	191	.	445	2.423	327	144
Összesen ...	^{a)} 71.512	^{a)} 90.401	128.763	151.416	133.388	104.338
B) Százaléokban						
Római katolikus	38.3	27.9	29.1	23.6	16.5	12.4
Görög katolikus	.	.	33.1	³⁾	23.3	19.5
Görög keleti	25.0	.	22.1	³⁾	16.4	13.8
Ágostai evangélikus	28.0	21.5	21.5	18.0	11.7	8.9
Református	26.5	15.9	21.9	18.1	13.6	11.1
Unitárius	.	.	.	³⁾	10.1	12.1
Izraelita	31.6	22.6	20.5	18.2	12.7	8.3
Egyéb	.	.	.	23.9	22.2	9.6
Összesen ...	36.8	32.4	26.4	21.5	15.1	11.2

¹⁾ Csak balpart (Pest).

²⁾ 1880-ban 22.575 egyénnek (8847 férfi és 13.728 nő) műveltségi állapota ismeretlen maradt. Ezeknek anyanyelv és hitfelekezet szerinti részletezésük hiányzik, miért is az arányszámok a valóságon alul maradnak.

³⁾ Belfoglaltatnak az »egyéb« rovatban.

Ezek az adatok arra nézve nyújtanak felvilágosítást, hogy a különböző vallásokhoz tartozó összes lakosságból — vagyis nemcsak a hat éven felüliek közül — a hat népszámlálás idején hány százalék volt analfabéta.

Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai a jobboldali részekről hiányoznak s csak a pesti oldalról vannak részletezve. E miatt a következő népszámlálások eredményeivel való összehasonlítás — úgy az abszolút, mint az arányszámok tekintetében — csak hozzávetőleges lehet. Még jobban zavarja az összehasonlítást, hogy az 1880. évi népszámlálás idején 22.575 lakosnak ismeretlen maradt a műveltségi állapota s így a táblázatnak sem abszolút, sem arányszámait nem felelnek meg pontosan a tényleges állapotnak.

E zavaró körülmények figyelmen kívül hagyása mellett a négy fő hitfelekezetre vonatkozó adatok azt mutatják, hogy 1869-től egészen 1900-ig bezárólag évtizedről-évtizedre következetesen nőtt — a lakosság bevándorlásából és természetes szaporodásából származó népszaporulatnak megfelelően — mind a négy felekezethez tartozók között az analfabéták abszolút száma (sőt a reformátusoké még 1900 után is tovább szaporodott) és csak 1910 óta (a reformátusoknál 1920 óta) mutatnak csökkenést az egyes vallásokhoz tartozó analfabéták abszolút számai. Az 1869-től 1900-ig (illetőleg 1910-ig) tartó növekedés mértékét (indexszámokban) az 1869. és 1880. évi adatok hiányossága miatt nem lehet megbízhatóan kimutatni. Az arányszámok azonban megmutatják, hogy az analfabéták számszerű növekedése csak a lakosság rohamos szaporodásából s nem a kulturális viszonyok rosszabbodásából származott. Ez adatok szerint ugyanis 1869 óta minden évtizedben kevesebb és kevesebb volt az egyes vallások tagjai között az írástudatlan.

1869-ben (a pesti oldalon) a katolikusoknak 38·3%-a volt még analfabéta. Utánuk a zsidóság mutatta a legkedvezőtlenebb műveltségi viszonyokat, akik között (Pesten) 31·6% nem tudott írni-olvasni. A kevésszámú görög keleti lakosságon kívül a *reformátusok* között volt akkor aránylag a legtöbb írni-olvasni tudó. A reformátusok elsőségüket még az 1880. évi (hiányos) adatok szerint is megtartották, de 1890-ben az izraeliták és az evangélikusok rohamos haladása következtében már a harmadik helyre hanyatlottak vissza. 1900-ban már az evangélikusok kerültek az élre legkedvezőbb arányszámukkal (18·0) s csak 1920-ban sikerült az izraelita felekezetnek ismét megszereznie az elsőséget, amelyet 1900-ban és 1910-ben az evangélikusok tartottak. A reformátusok, akik a hetvenes években a legműveltebb felekezetét alkották a fővárosi lakosságnak, 1900-ban a második, majd 1910-ben a harmadik helyre szorultak s 1920-ban is ott találta őket a népszámlálás (nem számítva az »egyéb és ismeretlen vallásúakat« 9·6%-os arányszámukkal). A görög keleti hitfelekezetűek, akik 1869-ben még a reformátusoknál is kevesebb analfabétát számláltak, 1920-ban még a római katolikusoknak is mögéjük kerültek 13·8%-os arányszámukkal. A legkedvezőtlenebb volt azonban a

görög katolikusok műveltségi színvonala 1920-ban, amikor még csaknem minden *ötödik* analfabéta volt közöttük.

Az 1920. évi népszámlálás adatai szerint a vallásfelekezetek kulturális sorrendje tehát így alakult a fővárosban.

1. Izraeliták	8·3%	analfabétával
2. Ágostái evangélikusok	8·9%	«
3. Egyéb és ismeretlen vallásúak	9·6%	«
4. Reformátusok	11·1%	«
5. Unitáriusok	12·1%	«
6. Római katolikusok	12·4%	«
7. Görög keletiek	13·8%	«
8. Görög katolikusok	19·5%	«

A különböző felekezetek műveltségi színvonala tekintetében, amennyire ez az analfabetizmus arányával mérhető és kifejezhető, még a legutolsó népszámláláskor is mutatkoztak azok a nagy különbségek, amelyeket már 50 év előtt megfigyelhettünk s amely különbségek okaira a népoktatási törvény életbelépése előtti kor művelődési és iskoláztatási viszonyainak beható tárgyalása során már többször rámutattunk. Egy félszázad közoktatási munkája sem tudta teljesen elmosni, még jelentősen tompítani sem, az egyes vallások híveinek műveltségi színvonala tekintetében fennálló különbségeket. Még a legutolsó népszámlálás alkalmával is csaknem két és félszer magasabb volt a Budapesten legkedvezőtlenebb műveltségi viszonyokkal bíró görög katolikusok között az analfabéták aránya, mint a legjobb elemi műveltséget mutató izraelita felekezet tagjai között. Sőt a különbség még sokkal nagyobb ma az egyenlőtlen fejlődési ütem következtében, mint félszázad előtt volt, mert 1869-ben (a főváros balparti részeire vonatkozó adatok szerint) a legkedvezőbb műveltségi viszonyokat reprezentáló reformátusok analfabéta-arányszáma (26·5%) úgy viszonylott a legmagasabb (38·3%-os) arányszámot mutató római katolikusokéhoz, mint 1:1·44-hez, míg 1920-ban az izraelita analfabéták arányszáma (8·3%) úgy viszonylik a görög katolikusokéhoz, mint 1:2·35-höz. Az összehasonlított felekezetek ugyan mások 1869-ben, mint 1920-ban, de ez is mutatja, hogy milyen nagy eltolódások következtek be az analfabéták felekezeti viszonyaiban a félszázad folyamán.

A nők minden vallásfelekezetenél sokkal több analfabétát számlálnak a népszámlálási adatok szerint, mint a férfiak. Az 1869-es népszámláláskor a római katolikus nőknek még 46·5%-a volt analfabéta, az izraelita nőknek pedig 40·1%-a. 1920-ig a rangsor itt is úgy változott meg, hogy az izraelita nők kerültek a legélre 8·9%-os arányszámukkal. Utánuk az evangélikus, a református és katolikus nők következnek sorra. A férfiaknál ugyanígy fordult a sorrend, 1920-ra itt is az izraeliták érték el a legkedvezőbb művelt-

ségi színvonalat, pedig 1869-ben az utolsóelőtti helyen állottak (24·3%-kal), félszázad alatt azonban elhagyták úgy a reformátusokat, mint az evangélikusokat.

Eddig ismertetett arányszámaink arról szólnak, hogy a különböző vallások hívei között *milyen nagy volt a népszámlálások alkalmával az írni-olvasni nem tudók arányszáma*. Más eredményekhez jutunk, ha azt vizsgáljuk meg, hogy az analfabéták tömege *miként oszlott meg hitfelekezetek szerint* az egyes népszámlálások alkalmával.

Ha az egyes vallások híveinek népszámlálási arányszámát az analfabéták hitfelekezet szerinti megoszlásával ilyen módon összehasonlítjuk, a következő összeállítást kapjuk:

Az analfabéták vallás szerinti megoszlása összehasonlítva a vallások híveinek népszámlálási arányával — 1869—1920.

Megnevezés	¹⁾ 1869	²⁾ 1880	1890	1900	1910	1920
	évi népszámlálás idején százalékban					
Római katolikus volt { a lakosságban	72·3	67·4	64·7	60·7	59·8	59·1
{ az analfabéták között	73·5	73·9	71·6	66·5	65·1	65·4
Ág. evangélikus volt { a lakosságban	5·3	5·5	5·6	5·3	5·0	4·8
{ az analfabéták között	4·7	4·6	4·6	4·4	3·8	3·8
Református volt ... { a lakosságban	4·8	6·1	7·4	8·9	9·9	10·9
{ az analfabéták között	3·8	3·8	6·1	7·5	8·8	10·8
Izraelita volt { a lakosságban	16·6	19·7	21·0	23·6	23·1	23·2
{ az analfabéták között	17·4	17·5	16·3	19·9	19·3	17·1

Az első két népszámlálás (1869. és 1880.) hiányos adatai miatt ugyan sokat veszítenek az adatok teljességükből, de annál szilárdabb alapokon nyugszanak a későbbi népszámlálásokra alapított következtetések.

E szerint a *római katolikusok* népességi arányszáma 1869. óta 72·3%-ról — 1920-ig — 59·1%-ra csökkent, az analfabéták közötti részesedésük azonban — amely mindenkor magasabb volt a népességi aránynál — nem hanyatlott ilyen erős mértékben. A római katolikusok 1869. évi népességi és analfabéta arányszámait százal egyenlősítve, 1920-ban 81·7-nek felelt meg a népességi és 89·0-nak az analfabéta arányszámuk. A főváros római katolikus vallású lakossága tehát *erősebb mértékben veszít tért az összes lakosságban, mint az analfabéták között*.

Épen fordított a fejlődés iránya a *reformátusoknál*, akiknek népességi arányszáma 50 év alatt 4·8%-ról 10·9%-ra emelkedett a fővárosban, de ezzel párhuzamosan az analfabéták közötti arányszámuk is megnőtt, úgy-

¹⁾ Az 1869. évi népszámlálásból való adatok csak a pesti oldalra vonatkoznak.

²⁾ 1880-ból 22.575 egyén műveltségi adata hiányzik.

hogy 1920-ban már csak egytized százalékkal volt alacsonyabb a népességinél (10-8%). Az 1869. évi 3-8%-ról évtizedről-évtizedre haladva következetesen növekedett ez az arányszám, hogy félszázad után utólérje a népességi arányszámot.

A főváros református vallású lakossága az évtizedek során egyre jobban és jobban telítődött a bevándorló írástudatlan elemekkel, akik primitív műveltségükkel a többi vallások híveihez viszonyítva évtizedről-évtizedre jobban rontották a református vallású lakosság általános műveltségi színvonalát. Így történt, hogy az 1869. óta eltelt félszázad során — mint fentebb is kimutattuk — a fővárosi reformátusok, akik között az első népszámláláskor még a legkevesebb analfabéta volt, fokozatosan háttérbe szorultak az elemi műveltség tekintetében az evangélikusokkal és a gyorsabban művelődő izraelitákkal szemben. 1869-ben az összes (pesti) analfabétáknak még csak 3-8%-a volt református, jóllehet a lakosságban 4-8 volt arányszámuk, 1880-ban népességi arányuk 6-1%-ra javult, analfabéta arányszámuk azonban változatlanul 3-8% maradt. Csak a nyolcvanas években kezdett erősen rosszabbodni a református lakosság általános műveltségi színvonala, mikor a nagyarányú bevándorlási hullám egyre több és több írástudatlan református vallású munkakeresőt sodort a vidék elmaradt művelődési viszonyai közül a fővárosba.¹⁾

A református vallású hívek körében ugyan minden népszámláláskor kisebb volt az analfabéták arányszáma, de abszolút számuk erős növekedése miatt az analfabéták társadalmában egyre nagyobb szerep jutott a reformátusoknak.

Az *evangélikus* vallásúak évtizedről-évtizedre kisebb arányban szerepelnek az analfabéták között. Igaz, hogy népességi arányszámuk is csökken 1890. óta, — amikor még a főváros lakosságának 5-6%-a volt evangélikus vallású — de addig emelkedőben volt népességi arányszámuk is, miközben az analfabéták között csökkent képviselőik. 1920-ban pontosan ugyanolyan népességi és analfabéta-aránnyal bírtak, mint ötven év előtt a reformátusok. Az elmúlt félszázad folyamán lassan, de állandóan tért veszítettek a fővárosi lakosságban a vándormozgalmat tápláló utánpótlási terület híján, amely miatt jórészt csak saját természetes szaporodásukra támaszkodnak, úgyhogy arányszámuk 5-3%-ról — a nyolcvanas, kilencvenes évek átmeneti javulása után — 4-8%-ra csökkent a népességben és 4-7%-ról 3-8%-ra az analfabéták között.

¹⁾

Év	A református vallású lakosság száma volt a fővárosban	A növekedés %-ban
1869-ben	13.008	—
1880-ban	21.655	66-4
1890-ben	36.112	66-8
1900-ban	62.837	74-0

Az *izraeliták* arányszámai nem mutatnak ilyen egyenes vonalú fejlődést vagy hanyatlást. Népeségi arányszámuk 1900-ig állandóan növekedett a fővárosban (16·6%-ról 23·6%-ra) s ezzel párhuzamosan nőtt az analfabéták között is arányuk, amely 1869-ben még magasabb volt a népeségi aránynál, 1880. óta azonban állandóan alatta marad, úgyhogy 1920-ban — amikor népeségi arányszámuk 23·2% volt — az analfabéták közül csak 17·1% esett az izraelitákra, tehát kevesebb, mint 1869-ben (17·4%), amikor még csak 16·6% volt népeségi arányszámuk. 1900-ban érték el úgy a népességben, mint az analfabéták között a legmagasabb arányszámot (23·6%), illetve (19·9%), ettől fogva 1920-ig különösen analfabéta arányuk csökkent erősen (17·1%-ra).

Tudjuk, hogy ezek az adatok nemcsak a hat éven felüli, hanem az összes analfabétákat felölelik, ideértve tehát az iskolába még be sem iratkozott 6 éven aluliakat is. E miatt az arányszámok — ha nem is fedik teljesen az összes lakosság felekezeti megoszlását — általában megegyeznek azzal, mert hiszen a 6 éven aluli gyermekek valamennyi felekezetnél egyaránt analfabéták s ezek túlnyomó többségben lévén az összes analfabéták között, erősen letompíttják a felekezeti arányszámok különbözőségét. Sokkal jellegzetesebben mutatnák az arányszámok a különböző felekezetek eltérő mértékű analfabetizmusát, ha csak a 15 éven felüli analfabétákat vizsgálhatnók meg vallásfelekezeti megoszlásuk szerint. Ez a csoportosítás azonban nem áll rendelkezésünkre sem a régebbi, sem az 1920. évi népszámlálásból.

Erre tekintettel kell lennünk, ha egymás mellé állítjuk a főváros *valamennyi* (6 éven aluli és felüli korú) analfabétáját részletező 1920. évi népszámlálás és az 1929. évi felvételnél az analfabéták felekezeti megoszlására vonatkozó adatait. Ez az összehasonlítás a következő:

Az összes lakosság és az analfabéták hitfelekezeti megoszlásának összehasonlítása az 1920. és 1925. évi népszámlálás, illetőleg az 1929. évi analfabétafelvétel szerint.

Vallás	Az oldalt jelzett valláshoz tartozott az összes lakosságból az analfabéták közül			
	1920-ban	1925-ben (százalékban)	1920-ban	1929-ben
Római katolikus	59·1	59·9	65·37	74·36
Görög katolikus	1·1	0·9	1·89	4·26
Görög keleti	0·4	0·4	0·55	0·84
Evangélikus	4·8	4·8	3·84	2·72
Református	10·9	11·4	10·78	10·36
Unitárius	0·3	0·3	0·33	0·28
Izraelita	23·2	21·6	17·10	6·38
Egyéb és ismeretlen....	0·2	0·7	0·14	0·80
Összesen....	100·0	100·0	100·00	100·00

Az 1920-as népszámlálás is megerősítette a régebbi népszámlálásoknak azt a megfigyelését, hogy egyes vallások híveire viszonylag több analfabéta jut, mint ahány lakos általában az illető valláshoz tartozott, másoknak viszont népeségi arányszámuk magasabb, mint analfabéta arányszámuk. Az unitáriusok kétféle arányszáma körülbelül egyező, a másik két protestáns vallás (a református és az evangélikus), de különösen az izraelita felekezet hívei sokkal kisebb arányszámmal szerepelnek az analfabéták, mint az

összes lakosság között. A görögkeleti, de különösen a két (római és görög-szertartású) katolikus felekezet arányszáma viszont sokkal nagyobb az analfabéták, mint az összes lakosság között.

Számainknak ez a tanulsága szorosan egyezik azzal a fentebb ismertett megfigyelésünkkel, hogy a népszámlálási adatok szerint a görög-katolikus, a görögkeleti és a római katolikus vallású lakosság között van még ma is a legtöbb analfabéta a fővárosban, az izraeliták között a legkevesebb, míg a protestáns vallások a középső helyeket foglalják el e szélsőségek között.

Az 1929. évi felvétel még élesebben megvilágítja az analfabéták vallási megoszlására vonatkozó adataival, hogy mely vallások hívei sorában legerősebb arányú az analfabetizmus és melyeknél jelentéktelenebb. Ezek az (1929. évi) adatok már csak a 15 éven felüli korú lakosságra vonatkoznak s ezek között már sokkal élesebben kiütkeznek a műveltségi színvonal tekintetében az egyes vallások hívei között fennálló különbségek. A felvétel majdnem pontosan ugyanannyi református analfabétát talált (10-36%), mint az 1920. évi népszámlálás, de kevesebbet, mint amennyi a reformátusok népességi arányszáma az 1920-i, illetőleg az 1929-i népszámláláskor volt. Evangélikus, unitárius, de különösen izraelita sokkal kevesebb van az 1929. évi felvétellel számbavett (15 éven felüli) analfabéták között, mint a népszámláláskor talált összes (15 éven aluli és felüli) analfabéták között, viszont római katolikus, görög katolikus és görög keleti vallású aránylag sokkal több van, mint amennyit a népszámlálás talált. Az összes (iskolaköteles koron aluli és felüli) analfabétákat számbavevő 1920. évi és a túlnyomórésztben csak 15 éven felüli korban levő analfabétákat részletező 1929. évi eredmények összehasonlítása tehát nyilvánvalóvá teszi, hogy *a fővárosi analfabéták zömét ma már túlnyomórésztben az idősebb korosztályokhoz tartozó görög katolikus és római katolikus* (kisebb részben a kisszámú görög keleti vallású) *lakosság soraiban kell keresnünk*, mert az evangélikus valláshoz és az izraelita felekezetekhez tartozó, de még a református vallású idősebb korú lakosságban is jóval kisebb az analfabéták arányszáma, mintha a 15 éven aluli korban levő lakosságot is számbavesszük. Ezeknél a legkedvezőbb műveltségi viszonyokat tanúsító vallásoknál ma már csak a legalsó és a legfelső korosztályokban találhatunk a fővárosban írástudatlan elemeket, azokban a korosztályokban, amelyekben az írni-olvasni tudást még vagy egyáltalában nem sajátíthatták el (hat éven aluliak), vagy pedig olyan messze multba eső ifjúkor áll az életük mögött, amikor az írás-olvasás ismerete korántsem volt olyan általános még ezekben a felekezetekben sem, mint a mostani fiatalabb nemzedéknél.

Nemek szerint külön vizsgálva az analfabéták vallásfelekezeti megoszlását, azt látjuk, hogy a férfi analfabéták között a római katolikusok, a görög keletiek, a reformátusok és az unitáriusok vannak az átlagos arányszámuknál nagyobb aránnyal képviselve. A női analfabéták a görög katolikus,

A római katolikus analfabéták átlagos arányszámuknál (74·36%) jóval erősebben vannak képviselve e szerint az iparral foglalkozók, a különféle napszámosok, továbbá az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között. Ezzel szemben feltűnően alacsony arányszámuk a kereskedelmi foglalkozásúak csoportjában, a foglalkozás nélküliek, a háztartási alkalmazottak és a közlekedés körében foglalkozók között. A kereskedelemmel foglalkozó analfabéták között az izraelita vallásfelekezetűek magas arányszáma (29·56%) mind a három főbb felekezet arányszámát az átlagos alá szorítja, csak a görög keleti és az »egyéb« vallásúak arányszáma magasabb itt az átlagosnál. A kereskedelmi foglalkozáson kívül csak a foglalkozásnélküliek csoportjában jelentősebb az izraeliták arányszáma. Erre a csoportra jutott az izraelita vallású analfabéták kétharmadrésze. Még a kereskedelmi csoportra is csak 9·77% jutott az analfabéta izraelitákból. Különösen alacsony arányszámuk a különféle napszámos munkát végző, továbbá a közlekedéssel, háztartással és az iparral foglalkozó analfabéták között. Több mint háromnegyedrészüik (75·91%) a foglalkozásnélküliek és a kereskedelemmel foglalkozók csoportjában koncentrálódik s mindössze egynegyedrészüik oszlik meg a többi öt foglalkozási csoport között.

Ez az egyoldalú csoportosulás akkor látszik legvilágosabban, ha összehasonlítjuk az összes analfabéták foglalkozási megoszlásának arányszámait az egyes vallások híveinek, nevezetesen az izraelita felekezet analfabétáinak foglalkozás szerinti megoszlásával. Ezt az összehasonlítást nyújtják a következő adatok:

A budapesti analfabéták foglalkozási megoszlása az egyes hitfelekezetek körében. — 1929.

Hitfelekezet	Az oldalt megnevezett valláshoz tartozó analfabéták közül						
	iparral	kereskedéssel	közlekedéssel	különféle napszámos munkával	a háztartási alkalmazott	egyéb és ismeretlen foglalkozású	foglalkozás nélküli
	f o g l a l k o z o t t				v o l t		
	s z á z a l é k b a n						
Római katolikus	9-13	1-49	2-35	19-86	6-37	16-88	43-92
Görög katolikus	7-07	1-95	3-17	24-15	7-56	16-10	40-00
Görögkeleti.....	6-17	4-94	6-17	20-99	12-34	14-81	34-58
Evangélikus	11-83	1-53	1-91	20-23	4-96	12-98	46-56
Református	6-61	1-60	3-01	21-14	8-82	14-23	44-59
Unitárius	3-70	—	7-41	25-93	11-11	22-22	29-63
Izraelita	4-56	9-77	0-81	6-19	3-09	9-44	66-14
Egyéb	—	22-22	—	16-67	—	5-55	55-56
Ismeretlen	1-69	—	—	1-69	—	88-15	8-47
Általában	8-46	2-11	2-37	19-22	6-44	16-41	44-99

A táblázat adatain jól megfigyelhetjük a különböző vallású analfabéták foglalkozás szerinti csoportosulását. Az *ipari foglalkozásokban* az ágostai evangélikusok tűnnek ki magas arányszámukkal. Mellettük csak a római katolikus analfabéták közül esik több erre a foglalkozási főcsoportra, mint az összes analfabéták közül általában. Az evangélikusok az iparon kívül csak a különféle napszámosok és a foglalkozás nélküli analfabéták között vannak az átlagos arányszámoknál többen. Kisebb ezzel szemben arányszámuk az átlagosnál a kereskedelemmel és közlekedéssel foglalkozók között.

A *római katolikus* analfabéták arányszáma a különféle napszámosok és az iparral foglalkozó, valamint az egyéb és ismeretlen foglalkozású analfabéták között magasabb az átlagos aránynál. A *görög katolikusok* különösen a napszámos analfabéták és a háztartási alkalmazottak között szerepelnek, de jelentékenyebb arányszámuk a közlekedéssel foglalkozó analfabéták között is. Kevesebben vannak ezzel szemben az ipari és kereskedelmi foglalkozású, a foglalkozás nélküli s az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között.

A *reformátusok* különösen a háztartási alkalmazott analfabéták között vannak nagy számmal, de több jut közülük a különféle napszámos munkával és a közlekedéssel foglalkozó analfabétákra is, mint az összes analfabéták közül általában. Viszont nagyon kevés református vallású van a kereskedelemmel és az iparral foglalkozó analfabéták között.

A *görög keletiek* a kereskedelemmel és a közlekedéssel foglalkozó analfabéták között szerepelnek rendkívüli magas arányszámmal, de sokkal több esik közülük a háztartással foglalkozókra is, mint az összes analfabéták közül. A különféle napszámosok között is jelentékeny arányban szerepelnek, ezzel szemben — az unitárius vallású analfabétákkal együtt — legkisebb arányszámuk a foglalkozás nélküli, az ipari foglalkozású és az egyéb vagy ismeretlen foglalkozásúak között.

A kisszámú *unitárius* analfabéták közül legtöbb a közlekedéssel, a különféle napszámos munkával és háztartással foglalkozó analfabéták között található.

Vizsgálataink összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy akár abból a szempontból elemezzük adatainkat, hogy *miként oszlanak meg az egyes foglalkozási főcsoportokhoz tartozó analfabéták vallás szerint*, akár azt, hogy az egy valláshoz tartozó analfabéták miként csoportosulnak a különböző foglalkozási főosztályokban, eredményeink egyformán mutatják, hogy az analfabéták társadalmában is érvényesülnek ugyanazok a társadalmi hatóerők, amelyek az egész társadalom foglalkozás szerinti megoszlását a felekezetek részéről meghatározzák.

A felvételünkkel számbavett analfabétáknak ugyan csak 38,6%-a nevezte meg közelebről foglalkozását és 61,4%-ukat mint »egyéb és ismeretlen foglalkozásúak» és »foglalkozás nélküli» részben figyelmen kívül kell hagynunk, ha az analfabéták foglalkozási viszonyait kutatjuk. A fog-

lalkozás szerint részletezett 38·6%-nyi csoportnál azonban jól megfigyelhető a vallási hovatartozásnak az élethivatásra gyakorolt eleven hatása.

A római katolikus vallású analfabéták a gyáripari munkások és a különböző napszámosok között vannak legtöbben. A következő legnépesebb felekezeti csoportot alkotó reformátusok a háztartási alkalmazottak és a közlekedéssel foglalkozók, az izraeliták a kereskedelem körében foglalkozó analfabéták között találhatók leginkább, a görög katolikusok közül a közlekedéssel és különféle napszámos munkával, továbbá háztartási munkával foglalkozókra esik az átlagosnál magasabb arány, az ágostai evangélikusok közül pedig ipari és napszámos munkára helyezkedett el a legtöbb írástudatlan.

A többi felekezetek foglalkozási viszonyainak megfigyeléséhez nem elég nagyok az abszolút számok. Annál tanulságosabb *nemek* szerint elkülönítve is vizsgálni a főbb felekezetek foglalkozás szerinti megoszlását. Tudva-levőleg az összes analfabéták 80·10%-a nő s így tulajdonképen az ő viszonyaik határozzák meg általánosságban az összes analfabéták vallás szerint változó társadalmi, foglalkozási megoszlását.

A nőanalfabéták foglalkozási megoszlása hitfelekezetek szerint. — 1929.

Foglalkozási főcsoport	Római kat.	Görög kat.	Görög keleti	Ág. evang.	Református	Unitárius	Izraelita	Egyéb és ismeretlen	Összesen
a) Abszolút számban									
I. Ipar	252	16	—	8	18	—	14	—	308
II. Kereskedelem	72	4	2	4	10	—	38	1	131
III. Közlekedés	4	1	—	1	—	1	—	—	7
IV. Különféle napszámos	896	71	6	40	132	2	24	2	1.173
V. Háztartás	442	29	10	13	87	3	19	—	603
VI. Egyéb és ism. foglalk. .	970	60	9	30	119	5	52	40	1.285
VII. Foglalkozás nélküli ..	3.060	162	28	117	427	7	392	14	4.207
Összesen	5.696	343	55	213	793	18	539	57	7.714
b) Százalékban									
I. Ipar	4·42	4·66	—	3·76	2·27	—	2·60	—	3·99
II. Kereskedelem	1·27	1·17	3·64	1·88	1·26	—	7·05	1·75	1·70
III. Közlekedés	0·07	0·29	—	0·47	—	5·56	—	—	0·09
IV. Különféle napszámos	15·73	20·70	10·91	18·78	16·65	11·11	4·45	3·51	15·21
V. Háztartás	7·76	8·46	18·18	6·10	10·97	16·66	3·53	—	7·81
VI. Egyéb és ism. foglalk. .	17·03	17·49	16·36	14·08	15·00	27·75	9·65	70·18	16·66
VII. Foglalkozás nélküli ..	53·72	47·23	50·91	54·93	53·85	38·92	72·72	24·56	54·54
Összesen	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00

A nemek szerint megkülönböztetett adatok még élesebben mutatják a foglalkozási viszonyoknak a vallási hovatartozással való összefüggését. A női analfabéták közül a római katolikusok az ipari foglalkozásúak, a külön megnevezés nélküli napszámosok, az egyéb és ismeretlen foglalkozások között vannak aránylag többen, mint amennyi analfabéta nő e foglalkozási főcsoport-

tokra általában esik. A görög katolikus női analfabéták arányszáma ezeken kívül még a közlekedési és főleg a háztartási foglalkozásúak csoportjában magasabb az átlagosnál. A görög keleti vallásúaké, különösen a háztartási foglalkozásúak között igen erős. Jól megfigyelhetjük, hogy a háztartással foglalkozó női analfabéták főleg az unitárius és görög keleti, továbbá a református és a görög katolikus vallású női analfabéták köréből kerülnek ki.

Az ágostai evangélikusok a foglalkozás nélküliek, a külön megnevezés nélküli napszámosok, a kereskedelmi és közlekedési foglalkozásúak körében szerepelnek átlagos arányszámuknál erősebben. A református nők a háztartási foglalkozásúakon kívül még csak a külön megnevezés nélküli napszámosok között vannak többen, mint az összes analfabéták között általában. Az izraelita vallású női analfabéták főleg a foglalkozás nélküliek és a kereskedelemmel foglalkozók köréből kerülnek ki.

A férfianalfabéták foglalkozás és vallás szerinti megoszlása. — 1929.

Foglalkozások főcsoportja	Római katolikus	Görög katolikus	Görög keleti	Ágostai evang.	Református	Unit.	Izraelita	Egyéb és ismeretlen	Összesen
a) Abszolút számban									
I. Ipar	402	13	5	23	48	1	14	1	507
II. Kereskedelem	35	4	2	—	6	—	22	3	72
III. Közlekedés	164	12	5	4	30	1	5	—	221
IV. Különféle napszámos	526	28	11	13	79	5	14	2	678
V. Háztartás	14	2	—	—	1	—	—	—	17
VI. Egyéb és ism. foglalk. ..	239	6	3	4	23	1	6	13	295
VII. Foglalkozás nélküli ...	85	2	—	5	18	1	14	1	126
Összesen	1.465	67	26	49	205	9	75	20	1.916
b) Százalékban									
I. Ipar	27.44	19.40	19.23	46.93	23.41	11.11	18.67	5.00	26.46
II. Kereskedelem	2.39	5.97	7.69	—	2.93	—	29.34	15.00	3.76
III. Közlekedés	11.19	17.91	19.23	8.16	14.63	11.11	6.66	—	11.53
VI. Különféle napszámos.	35.90	41.79	42.31	26.53	38.54	55.56	18.67	10.00	35.39
V. Háztartás	0.96	2.98	—	—	0.49	—	—	—	0.89
VI. Egyéb és ism. foglalk. ...	16.32	8.96	11.54	8.17	11.22	11.11	8.00	65.00	15.40
VII. Foglalkozás nélkül ...	5.80	2.99	—	10.21	8.78	11.11	18.66	5.00	6.57
Összesen	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

A férfi analfabéták vallási megoszlásukban is mutatják azt a különbséget, amelyet a női analfabétákkal szemben foglalkozási viszonyaik általában is mutatnak.

A római katolikus férfiak az ipari foglalkozásúak, a külön megnevezés nélküli napszámosok, az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között szerepelnek az átlagosnál magasabb arányszámokkal; a görög katolikus vallásúak a napszámosok, a háztartási, közlekedési és kereskedelmi foglalkozásúak között vannak többen, az ipari foglalkozásúak között azonban kisebb az arányszámuk, mint amennyi az összes férfi analfabéták közül e főcsoportra

esik. A görög keleti vallású férfi analfabéták a kereskedelmi, közlekedési és napszámos munkakörökben tömörülnek leginkább, az ágostai evangélikusoknak különösen az ipari foglalkozásúak és a foglalkozás nélküli analfabéták között feltűnő erős az arányszámuk, a református vallású analfabéta férfiak leginkább a közlekedési munkakörben, a külön megnevezés nélküli napszámosok és a foglalkozás nélküliek körében helyezkednek el; az izraelita férfi analfabéták közül a kereskedelmi foglalkozásúakra és a foglalkozás nélküli csoportra esik több, mint valamennyi férfi analfabéta közül általában.

A férfi analfabétáknál legnépesebb foglalkozási csoportot alkotó külön megnevezés nélküli napszámosok csoportjában a katolikus vallásúak, a görög keletiek és a református vallásúak tömörülnek jobban, míg a nőknél — ahol ez a foglalkozási csoport népesség tekintetében csak a harmadik helyen áll — nem a görög keletiek, hanem az ágostai evangélikusok vannak többen. Az ipari foglalkozásúak csoportjában úgy a férfiaknál, mint a nőknél, a római katolikusok s ezenkívül a férfiaknál különösen az evangélikusok, a nőknél a görög katolikusok szerepelnek az átlagosnál magasabb arányszámokkal.

8. Az analfabéták anyanyelv szerint.

A főváros népszámlálási adatai a legutolsó népszámlálásig részletesen ismertetik az analfabéták *anyanyelvi* viszonyait is.

A fővárosi analfabéták *anyanyelvi megoszlása* természetesen szoros összefüggésben volt mindenkor a lakosság általános nemzetiségi (anyanyelvi) viszonyaival. Az arányszámok azonban nem fedték egymást a népszámlálások alkalmával, mert egyes anyanyelvi csoportokból több esett az analfabétákra, mint a lakosságra általában és megfordítva. E miatt az egyes nemzetiségi csoportokban is különböző volt az analfabéták arányszáma — úgy az összes, mint csupán a hat éven felüli lakossághoz viszonyítva — s az arányszámnak ez a különbsége mutatta az egyes nemzetiségek különböző műveltségi színvonalát is.

A nemzetiségi csoportok szerint annyira különböző műveltségi színvonal eredetére könyvünk bevezető általános részében részletesen rámutattunk. Itt csak annyit kell e megállapításainkhoz fűzni, hogy a főváros lakossága — amely anyanyelv szerint a múlt század hatvanas-nyolcvanas éveiben még sokkal heterogénabb képet mutatott, mint ma — minden időkben a bennszülött és a bevándorolt elemekből tevődött össze. A bennszülött lakosság — és pedig általában mindenik anyanyelvi csoport — mindenkor kedvezőbb műveltségi színvonallal bírt — már csak a városi megtelepültség és a kedvezőbb iskoláztatási lehetőségek miatt is — mint a bevándorló, a fővárosénál sokkal kedvezőtlenebb művelődési viszonyok közül ide kerülő

lakosság. A főváros különböző anyanyelvű bennszülött lakosságának műveltségi színvonala a múlt század derekán nem volt túlságosan elütő. A bevándorló tömegek azonban — amelyek nemcsak *anyanyelv* szerint, hanem műveltségi tekintetben is nagyon különbözőek voltak — az évtizedek során erősen megváltoztatták a főváros különböző anyanyelvű lakosságának műveltségi viszonyait.

Ennek a félszázados fejlődésnek figyelemmelkíséréséhez mindennek-előtt át kell tekintenünk a főváros lakosságának anyanyelv szerinti megoszlását 1880 óta (1869-ről nincsenek a fővárosban sem anyanyelvi adataink.) 1880-tól kezdve az egyes nemzetiségekhez tartozó lakosság arányszáma a következőképen alakult Budapesten:

A főváros lakosságának anyanyelvi megoszlása 1880—1925.

Év	A főváros összes lakosságából			
	magyar anyanyelvű volt	német	tót	egyéb
1880	56·7	34·3	6·1	2·9
1890	67·1	23·7	5·6	3·6
1900	79·6	14·0	3·4	3·0
1910	85·9	9·0	2·3	2·8
1920	90·2	6·5	1·5	1·8
1925	93·4	4·1	0·9	1·6

Ugyanebben a korszakban, 1880—1920-ig a fővárosban lakó analfabéták így oszlottak meg anyanyelv szerint:

A fővárosi analfabéták anyanyelv szerinti megoszlása 1880—1920, valamint az 1929. évi felvétel idején.

Év	Magyar anyanyelvű volt	Német	Tót	Egyéb és ismeretlen	Összesen
a) Abszolút számokban.					
1880 ¹⁾	41.867	29.085	9.322	12.241	92.515
1890	79.306	31.446	12.499	5.512	128.763
1900	115.013	20.111	9.774	6.518	151.416
1910	112.205	10.363	5.390	5.430	133.388
1920	94.096	5.080	2.548	26.14	104.338
1929	7.205	894	764	²⁾ 767	9.630
b) Százalékban.					
1880	45·22	32·19	10·07	12·52	100·00
1890	61·59	24·42	9·71	4·28	100·00
1900	75·96	13·28	6·46	4·30	100·00
1910	84·12	7·77	4·04	4·07	100·00
1920	90·18	4·87	2·44	2·51	100·00
1929	74·82	9·28	7·93	²⁾ 7·97	100·00

¹⁾ Az 1880. évi adatokra nézve l. a 97. lapon közölt jegyzetet. — ²⁾ 1929. évi felvételben 31 horvát (0·31%), 588 egyéb (6·11%) és 148 ismeretlen anyanyelvű (1·55%) szerepel.

A népesség anyanyelvi viszonyai alakulásának megfelelően az analfabéták közül is egyre több és több jutott a magyar anyanyelvű lakosságra és egyre kevesebb a többi anyanyelvi csoportra. Az 1880. évi — hiányos — adatok szerint akkor a főváros lakosságából 56·7% volt magyar anyanyelvű, de az analfabéták között csak 45·22% volt a magyarok aránya. A német anyanyelvűek közül hasonlóan kevesebb jutott az analfabétákra, mint az összes lakosságra. Annál kedvezőtlenebb volt azonban ezidőben a *tótok* s különösen az *egyéb* anyanyelvűek műveltségi állapota. Ez utóbbiak az analfabéták között több, mint négyszer nagyobb arányszámokkal szerepeltek, mint az összes lakosságban s a *tótok* arányszáma is 10·1% volt az analfabéták között, szemben a 6·1%-os népességi aránnyal.

A magyar anyanyelvűek a későbbi népszámlálások alkalmával is kisebb arányszámmal szerepeltek az analfabéták között, mint a lakosságban s csak 1920-ban emelkedett analfabéta arányszámuk a népességi arányszám magasságáig. A német anyanyelvűek arányszáma — 1890. év kivételével, amikor magasabb volt — minden népszámlálásnál alacsonyabban állott az analfabéták között, mint az összes lakosságban. A *tótok* és *egyéb* anyanyelvűek ezzel szemben még a legutolsó népszámláláskor is magasabb aránnyal szerepeltek az analfabéták, mint az összes lakosság között. Az »egyéb« anyanyelvi csoporthoz az oláh, ruthén, horvát, szerb, cseh, morva, lengyel, egyéb és ismeretlen nemzetiségű lakosság tartozik, akik között 1880-ban épűgy, mint 1920-ban legtöbb volt az írástudatlan.

Az abszolút számok tekintetében — figyelmen kívül hagyva az 1880. évi hiányos adatokat — azt látjuk, hogy a magyar anyanyelvű analfabéták abszolút száma 1890-től 1900-ig 79.306-ról 115.013-ra emelkedett, de attól kezdve állandóan csökken. Hasonlóan alakult az egyéb (és ismeretlen) anyanyelvű analfabéták száma is, míg a német és tót nemzetiségűek abszolút száma már 1900-ban sem mutat emelkedést.

Ugyanezeket a különbségeket mutatják az adatok akkor is, ha azt vizsgáljuk meg, hogy az egyes nemzetiségekhez tartozó lakosságban milyen arányú volt az analfabéták száma.

Az egyes nemzetiségek analfabétáinak arányszámai 1880 óta — férfiak és nők szerint is megkülönböztetve — a következőképen alakultak:

Az analfabéták arányszáma Budapesten anyanyelv szerint. — 1880—1920.

Anyanyelv	Az oldalt nevezett anyanyelvű														
	férfi					nő					összes				
	lakosságból analfabéta volt (százalékban)														
	1880	1890	1900	1910	1920	1880	1890	1900	1910	1920	1880	1890	1900	1910	1920
Magyar	16·1	19·9	18·0	13·3	10·5	26·3	28·5	22·9	16·4	11·9	21·4	24·3	20·5	14·9	11·2
Német	19·5	21·1	16·2	10·0	7·3	29·0	32·6	23·8	15·6	9·1	24·5	27·2	20·4	13·1	8·4
Tót	34·2	37·6	34·2	20·7	13·3	51·7	53·1	45·4	30·9	21·0	43·9	46·1	40·6	26·5	18·2
Egyéb	54·3	28·6	28·2	19·9	13·5	71·1	36·5	35·3	24·6	17·7	61·4	31·6	31·2	21·6	15·6

Itt is figyelmen kívül hagyhatjuk az 1880. évi hiányos s nem eléggé megbízható adatokat (csak annyit jegyzünk meg, hogy e népszámlálás szerint is a magyar anyanyelvű lakosság között volt abban az időben a legkevesebb analfabéta). Az 1890-es népszámlálás adatai — az összes népességet tekintve — még a magyar anyanyelvű fővárosi lakosságot mutatják a legkedvezőbb műveltségi színvonallal bírónak. 1900-ban a *női lakosságban* még mindig a magyarság arányszáma a legkedvezőbb, de a férfiak között már több analfabéta volt, mint a német anyanyelvű férfilakosság soraiban. A századforduló után a *német* anyanyelvű lakosság kedvezőbb arányszámaival elhagyja a magyarságot s 1920-ban már úgy a férfi, mint a női német anyanyelvű lakosságban sokkal kevesebb volt aránylag az írástudatlan, mint a magyarok között.

A másik két nemzetiségi csoport: a *tót* és az *egyéb* anyanyelvű lakosság soraiban is állandóan csökkent az évtizedek során az írni-olvasni nem tudók aránya, amely a nyolcvanas években még igen magasán állott. Az 1880. évi adatok szerint a tót anyanyelvű férfilakoságnak 34·2, a női lakoságnak 51·7, az összes tót nemzetiségű lakosoknak 43·9%-a volt analfabéta, 1890-ben (a már teljesebb adatok szerint) ezek az arányszámok még kedvezőtlenebb művelődési viszonyokat árulnak el a főváros akkori tót anyanyelvű lakosságáról. 1890 után azonban állandóan csökken, különösen a férfilakosság között, a tót anyanyelvű analfabéták arányszáma.

A sokféle — főleg északi és déli szláv — elemből összetevődő »egyéb« anyanyelvű nemzetiségi csoport minden népszámlálás alkalmával kevesebb analfabétát tüntet fel, mint a tót anyanyelvű — szintén szláv — lakosság. Negyven év alatt azonban sokkal lassabban javultak ennek az anyanyelvre nézve heterogén összetételű csoportnak műveltségi viszonyai, mint a tót, illetőleg a német anyanyelvűeké. Ha ugyanis az 1890. évi művelődési arányszámokat százszal egyenlősitjük, az 1920-as arányszámok nemzetiség szerint a következőképen alakulnak:

Az egyes nemzetiségek analfabétáinak 1920. évi arányszámai összehasonlítva az 1890. évi arányszámokkal (1890 = 100).

Anyanyelv	Férfi	Nő l a k o s s á g	Összes
Magyar	52·7	41·7	46·1
Német	34·6	27·9	30·9
Tót	35·3	39·5	39·4
Egyéb	47·2	48·5	49·3

Ezek szerint a magyar anyanyelvű férfilakosság műveltségi arányszáma javult a legkisebb mértékben 1890 óta s a német anyanyelvű női lakosságé mutatja a legkedvezőbb fejlődést. Az »egyéb« anyanyelvűek szintén erősen visszamaradtak a műveltségi színvonal javulásában a többi nemzetiségek mögött s csak a tót anyanyelvű női analfabéták magas arányszáma miatt nem kerülnek az utolsó helyre.

Az arányszámoknak ilyen alakulása jól mutatja, hogy mely csoportokban lehetett az elmúlt évtizedek során a legerősebb az analfabéta tömegek bevándorlása. Elsősorban a magyar anyanyelvű férfilakosság közé telepedhetett a legtöbb bevándorló analfabéta, akiknek számát a később megmagyarosodó, korábban idegen anyanyelvűként szereplő analfabéták beolvadása is szaporíthatta. Sok bevándorló szívódott fel még az »egyéb« anyanyelvű női és férfilakosság, valamint a magyar és tót női lakosság közé. Legkisebb arányú lehetett a tót és német anyanyelvű férfiak és a német anyanyelvű női lakosság közé irányuló bevándorlási mozgalom, illetőleg ezek között volt legerősebb a magyarosodás révén elvándorló elemek aránya.

Ha nem ez a kétféle — a külső és belső — vándorlási mozgalom befolyásolta volna az egyes nemzetiségekhez tartozó analfabéták arányszámának alakulását, úgy azoknak 1890 óta — amikor az általános iskoláztatási kényszer már különbség nélkül érvényben volt a főváros minden nemzetiségű lakosára — legalább megközelítően egyenlő mértékben kellett volna csökkenni a lakosság különböző nemzetiségi csoportjainál. Hogy még sem csökkent egyenlő arányban, az csak részben tudható be annak, hogy már ötven év előtt sem volt egyenlő arányú az analfabetizmus a főváros különböző anyanyelvű lakosság-csoportjaiban, mert hiszen az arányszámok éppen ott fejlődtek a legkedvezőtlenebbül, ott javultak a leglassabban, ahol 40 év előtt a legkedvezőbb viszonyokat mutatják a számok, t. i. a magyar anyanyelvű férfilakoságnál. Nem valószínű ugyanis, hogy a későbbi évtizedek egyre javuló iskoláztatási viszonyai éppen annál a kategóriánál hatottak a legkevésbé a műveltségi színvonal javulására, ahol már 40 év előtt is a legkedvezőbbek voltak a viszonyok és a sokkal kedvezőtlenebb viszonyokat mutató tót anyanyelvű lakosság között sikerült legnagyobb mértékben megváltoztatni az iskoláztatásnak a műveltségi színvonalát.

Az arányszámok ilyen jellegű változásának magyarázatát sokkal sikeresebben kereshetjük azokban a számokban, amelyek azt mutatják, hogy az ötven év alatti tényleges népszaporodás állandóan növelte a magyarság számát a fővárosban, amihez nagymértékben hozzájárult az itt lakó idegenajkúak magyarosodása is. Közben a német és tót anyanyelvű lakosság állandóan veszített régi népességi állományából és pedig nemcsak az elmagyarosodó elemek kiválása, hanem a miatt is, hogy a főváros felé irányuló vándormozgalom később sokkal kevesebb tót és német anyanyelvű iskolázatlan elemet sodort a lakosság közé, mint magyart és »egyéb« anyanyelvűt. E két utóbbi csoport az évtizedek folyamán igen sok bevándorló elemet szívott fel Budapesten, akik között feltehetően igen jelentős volt az írni-olvasni nem tudók aránya. Az idegenajkú analfabéták magyarosodása mellett ezek a frissen bevándorló elemek tartották vissza és lassították az arányszámok javulásának ütemét a magyar és az egyéb anyanyelvű lakoságnál. Ez okozta, hogy az 1920. évi népszámlálás idején már az analfabéták között is éppen

annyi volt magyar anyanyelvű, mint a lakosságban általában, holott az 1880-as népszámláláskor még 25·4%-kal volt magasabb a magyar anyanyelvűek aránya az összes lakosságban, mint az analfabéták között s még 1890-ben is mintegy 9%-os különbség volt a kétféle arányszám között.

A fővárosi analfabéták anyanyelvi megoszlására vonatkozó legújabb adatokat az 1920. évi népszámlálás tárta fel, amely szerint (a magyar, német és tót anyanyelvűek már ismertetett arányszámain kívül) a főváros összes *ruthén* anyanyelvű lakosságából (247) 24·3%, az oláh anyanyelvű lakosságából (1686) 21·5%, a szerb anyanyelvűek közül 8·8%, a horvátok közül 8·5% volt írástudatlan. Az egyéb anyanyelvűeknél az arányszám 16·5%-ot tett ki. A főváros kis számú horvát és szerb anyanyelvű lakosságában tehát kevesebb analfabéta volt, mint a magyar anyanyelvűek között s a német-ajkúakkal együtt ezek mutatták a legkedvezőbb műveltségi színvonalat. Ez ismét arra nézve meggyőző bizonyosság, hogy a lakoságnak az a csoportja éri el a legkedvezőbb arányszámokat, amelyet legkevésbé szaporítanak a kedvezőtlenebb műveltségi viszonyok közül bevándorló elemek, amelyek jobban el vannak szigetelve úgy a bevándorlási mozgalmótól, mint a kisebb műveltségű idegen elemek beolvadásától, úgyhogye miatt számuk is állandóan csökken.

Az 1929. évi felvétellel megszámlált fővárosi analfabéták anyanyelvi megoszlását az 1920. évi népszámlálás eredményeivel összehasonlítva azt találjuk, hogy felvételünk kevesebb magyar anyanyelvűt (74·82%) és jelentősen magasabb arányú német, tót és egyéb anyanyelvű analfabétát talált, mint a népszámlálás. (9·28% német anyanyelvűt az 1920. évi 4·87%-kal szemben, 7·93% tót 2·44%-kal és 7·97% egyéb anyanyelvűt 2·51%-kal szemben.) Ennek oka abban keresendő, hogy az 1929. évi felvétel az idősebb korú női analfabétákat vette számba főleg, akik között aránylag több a még meg nem magyarosodott idegenajkú elem.

Vessük össze a két felvétel adatai alapján a különböző nemzetiségekhez tartozó analfabéták abszolút számait, mégpedig — arra való tekintettel, hogy az 1929. évi felvétel főleg a 15 éven felüli analfabétákat vette számba — olyan módon, hogy az 1920. évi adatoknak is csak átlag egyharmadrészével számolunk, hogy ilyen módon hozzávetőlegesen megállapíthassuk, milyen mértékben sikerült felvételünknek az egyes nemzetiségekhez tartozó analfabétákat megfigyelés alá venni. Ilyenmódon a következő eredményeket kapjuk:

A fővárosi analfabéták anyanyelvi megoszlása 1920-ban és 1929-ben.

Megnevezés	A fővárosi analfabéták közül				Összesen
	magyar	német	tót	egyéb	
	anyanyelvű volt				
I. Az 1920. évi népszámlálással talált analfabéták számának egyharmad része	31.365	1.660	849	871	34.745
II. Az 1929. évi felvétellel számba vettek	7.205	894	764	767	9.630
A II. sor az I. sor %-ában	22·9%	53·9%	90·0%	88·0%	27·8%

Ez az egybevetés élesen mutatja, hogy a felvételnél a tót és egyéb anyanyelvű fővárosi analfabéta lakosságot sikerült aránylag legjobban, szinte teljes egészében (88, illetve 90%-ában) megfigyelni. A 15 éven felüli német anyanyelvű lakosságnak körülbelül a felét, a legjelentősebb tömeget alkotó magyar anyanyelvű analfabétáknak csak alig negyedrésnyi tömegét sikerült megfigyelni. Ez magyarázza részben azt az eltérést, amelyet felvételünknek az analfabéták anyanyelvi megoszlására vonatkozó adatai az 1920. évi népszámlálással szemben mutatnak, mert az olyan felvétel, amely csak az idősebbkorú lakosságot figyeli meg, szükségképpen magasabb arányúnak találja az idegenajkúak arányát.

A magyar anyanyelvű lakosság arányszáma általában a legfiatalabb korosztályokban a legmagasabb, amelyeket az 1929. felvétel majdnem teljesen figyelmen kívül hagyott, míg az idősebbek között több a meg nem magyarosodott vagy idegennyelvű bevándorló. Ennélfogva az idősebb korosztályokban valóban *több idegen* s kevesebb magyar anyanyelvű analfabéta akadhat, mint a fiatalabbakban. A főváros 15 éven felüli analfabétáinak tehát csak mintegy háromnegyedrészre magyar anyanyelvű felvételünk szerint, holott a lakosságban 1929-ben már legalább 95%-os volt a magyarság aránya. A 15 éven felüli összes analfabéták 17—18%-a német és tót, többi 7—8%-a pedig »egyéb« anyanyelvű.

Nemek szerint az egyes nemzetiségekhez tartozó analfabéták arányszámai és abszolút számai 1929-ben így alakultak:

Az analfabéták megoszlása anyanyelv és nemek szerint. — 1929.

Megnevezés	Fi	Nő	Összes	Fi	Nő	Összes
	abszolút számokban			százalékban		
Magyar anyanyelvű	1.346	5.859	7.205	70-25	75-95	74-82
Német «	166	728	894	8-66	9-44	9-28
Tót «	124	640	764	6-47	8-30	7-93
Horvát «	7	24	31	0-37	0-31	0-31
Egyéb «	231	357	588	12-06	4-63	6-11
Ismeretlen «	42	106	148	2-19	1-37	1-55
Összesen	1.916	7.714	9.630	100-00	100-00	100-00

A férfianalfabéták között tehát a magyar, német és tót anyanyelvűek arányszáma alacsonyabb, a horvát, egyéb és ismeretlen anyanyelvűeké magasabb, mint a nőknél, illetőleg mint az összes analfabéták között.

Feltűnő, hogy arányszámban is, abszolút számban is több német, mint tót anyanyelvű analfabétát talált felvételünk a fővárosban és pedig úgy a férfiak, mint a nők között s hogy olyan magas a nem részletezett »egyéb« anyanyelvű analfabéták aránya különösen a férfiak csoportjában.

Foglalkozási főcsoportok szerint a fővárosi analfabéták anyanyelvi megoszlása a következő:

Az analfabéták anyanyelvi megoszlása foglalkozás szerint. — 1929.

Anyanyelv	Ipari	Kereske- delmi	Közleke- dési	Különté napszámos	Háztartási alkalma- zott	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás nélküli	Összesen
	f o g l a l k o z á s ú							
	analfabéták közül az oldalt nevezett nemzetiséghez tartozott							
a) Abszolút számban.								
Magyar	486	147	186	1.389	517	1.047	3.433	7.205
Német	79	24	28	125	31	251	356	894
Tót	62	5	10	203	35	135	314	764
Horvát	4	—	—	6	4	4	13	31
Egyéb	162	26	4	126	26	68	176	588
Ismeretlen	22	1	—	2	7	75	41	148
Összesen	815	203	228	1.851	620	1.580	4.333	9.630
b) Százalékban.								
Magyar	59-63	72-42	81-58	75-03	83-39	66-26	79-23	74-82
Német	9-69	11-82	12-38	6-75	5-00	15-89	8-22	9-28
Tót	7-61	2-46	4-30	10-97	5-65	8-55	7-25	7-93
Horvát	0-49	—	—	0-32	0-65	0-25	0-30	0-31
Egyéb	19-88	12-81	1-74	6-82	4-19	4-30	4-06	6-11
Ismeretlen	2-70	0-49	—	0-11	1-12	4-75	0-94	1-55

Az *ipari foglalkozásúak* között a német, a horvát, egyéb és ismeretlen anyanyelvűek szerepelnek az összes analfabétáknál magasabb arányszámokkal. A *kereskedelmi foglalkozásúak* között szintén a németek s az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak aránya magasabb. A *közlekedési alkalmazottak* között a magyarok és németek, a *napszámosok* között a magyarok és tótok vannak legtöbben. A *háztartási alkalmazottak* között a magyarok, az egyéb és ismeretlen foglalkozású analfabéták között a német és tót anyanyelvűek s végül a *foglalkozás nélküliek* között a magyar anyanyelvűek vannak az átlagos arányszámnál többen. Viszont az *ipari foglalkozású analfabéták* között legkevesebben vannak aránylag a magyarok, a *kereskedelmi és közlekedési foglalkozásúak* között pedig a tótok. A *napszámos analfabéták* között a németek, a *háztartási alkalmazottak* között a német és tót anyanyelvűek, az *egyéb és ismeretlen foglalkozásúak* között a magyarok s a *foglalkozás-nélküliek* között a németek s az egyéb és ismeretlen anyanyelvűek szerepelnek az átlagos arányszámnál alacsonyabb százalékokkal.

Ugyanezt az eredményt kapjuk, ha az egyes nemzetiségi csoportokhoz tartozó analfabéták foglalkozás szerinti megoszlását vesszük figyelembe.

A *magyar* anyanyelvű analfabéták közül ez adatok szerint is a *háztartási alkalmazottakra*, a *foglalkozás nélküliekre*, a *napszámosokra* esik több, mint az összes analfabéták közül általában. A *németek* az *ipari, kereskedelmi, közlekedési* s az *egyéb és ismeretlen foglalkozásúak* között vannak az átlagosnál erősebben képviselve, a *tótok* főleg a *napszámosok* s az *egyéb és ismer-*

retlen foglalkozásúak között szerepelnek, az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak pedig az ipari és kereskedelmi foglalkozásúak és a napszámosok között vannak többen.

Nemek szerint vizsgálva az egyes foglalkozási főcsoportokhoz tartozó analfabéták anyanyelvi megoszlását megállapíthatjuk, hogy a magyar anyanyelvű női analfabéták különösen a háztartási alkalmazottak között szerepelnek magas arányszámmal. E mellett csak a foglalkozás nélküli (mások által eltartott háztartásvezető) női analfabéták között magasabb arányszámuk, mint az összes analfabéták között általában. A napszámosok és a kereskedelmi alkalmazottak között is több van magyar anyanyelvű, mint az összes női analfabéták között.

Az analfabéta nők foglalkozási megoszlása az anyanyelv szerint. — 1929.

Anyanyelv	Ipari	Kereskedelmi	Közlekedési	Külföldi nap-számos	Háztartási alkalmazott	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás nélküli	Összes
	f o g l a l k o z á s ú						Foglalkozás nélküli	Összes
	női analfabéták közül az oldalt nevezett anyanyelvű volt							
	a) Abszolút számban.							
Magyar	203	101	6	897	505	817	3.330	5.859
Német	32	15	—	78	29	266	348	728
Tót	21	5	1	145	33	122	309	640
Horvát	1	—	—	4	4	2	13	24
Egyéb	51	10	—	47	25	55	169	357
Ismeretlen	—	—	—	2	7	59	38	106
Összesen	308	131	7	1.173	603	1.285	4.207	7.714
	b) Százalékban.							
Magyar	65-91	77-10	85-70	76-47	83-75	63-58	79-15	75-95
Német	10-39	11-45	—	6-65	4-81	17-59	8-27	9-44
Tót	6-82	3-82	14-30	12-36	5-47	9-80	7-35	8-30
Horvát	0-32	—	—	0-34	0-66	0-16	0-31	0-31
Egyéb	16-56	7-63	—	4-01	4-15	4-28	4-02	4-63
Ismeretlen	—	—	—	0-17	1-16	4-59	0-90	1-37
Összesen	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00

A német anyanyelvű analfabéta nők főleg az ipari és kereskedelmi foglalkozások körébe csoportosulnak, a tót anyanyelvűek a napszámosok, az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között az egyéb anyanyelvűek az ipari foglalkozásúak között vannak legtöbben.

A különböző anyanyelvű férfianalfabéták foglalkozás szerinti megoszlását a következő adatok mutatják:

Az analfabéta férfiak foglalkozási megoszlása anyanyelv szerint.

Anyanyelv	Ipari	Kereskedelmi	Közlekedési	Különféle nap-számos	Háztartási alkalmazott	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás-nélküli	Összes
	f o g l a l k o z á s ú						Foglalkozás-nélküli	Összes
	férnianalfabéták közül az oldalt nevezett anyanyelvű csoportokhoz tartozott							
	a) Abszolút számokban.							
Magyar	283	46	180	492	12	230	103	1.346
Német	47	9	28	47	2	25	8	166
Tót	41	—	9	58	2	9	5	124
Horvát	3	—	—	2	—	2	—	7
Egyéb	111	16	4	79	1	13	7	231
Ismeretlen	22	1	—	—	—	16	3	42
Összesen	507	72	221	678	17	295	126	1.916
	b) Százalékban.							
Magyar	55.83	63.89	81.45	72.57	70.68	77.96	81.75	70.25
Német	9.27	12.50	12.67	6.93	11.78	8.47	6.35	8.66
Tót	8.09	—	4.07	8.56	11.78	3.05	3.97	6.47
Horvát	0.58	—	—	0.29	—	0.68	—	0.37
Egyéb	21.90	22.23	1.81	11.65	5.76	4.42	5.55	12.06
Ismeretlen	4.33	1.38	—	—	—	5.42	2.38	2.19
Összesen	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

A magyar anyanyelvű férnianalfabéták a foglalkozás nélküli, tehát már nem kereső (idősebb) analfabéták között vannak aránylag a legtöbben, de az átlagosnál jóval magasabb arányszámokkal szerepelnek a közlekedési alkalmazottak, a napszámosok s az egyéb és ismeretlen foglalkozású analfabéták között is. Ezzel szemben különösen az ipari és kereskedelmi foglalkozásuk közé jutott közülük aránylag legkevesebb.

A német anyanyelvű férfiak az ipari, kereskedelmi és közlekedési foglalkozásuk között vannak legtöbben. A tót anyanyelvű analfabéta férfiak a napszámosok és gyárimunkások között, az egyéb anyanyelvű analfabéták különösen a kereskedelmi és ipari foglalkozásuk között találhatók magas arányszámmal.

Olyan érdekes különbségek ezek, amelyeknek okait felderíteni csak úgy lehetne, ha még részletesebben és főleg régebről is ismernők az egyes foglalkozási főcsoportokba sorolt analfabéták nemzetiségi megoszlását. Megállapíthatjuk, hogy az írástudatlan magyar elemek erősen háttérbe szorulnak az ipari és kereskedelmi foglalkozásuk között s inkább a napszámosi és háztartási munkakörben keresik megélhetésüket. Valamennyi nemzetiségi csoport között a magyar anyanyelvűekre esik a legtöbb foglalkozás nélküli, aki tehát nem keres, hanem a család többi tagjának kell eltartásáról gondoskodni, míg az analfabéta német (sőt tót) anyanyelvű elemek jobban tudnak érvényesülni az ipari, kereskedelmi és közlekedési munkakörben is.

Mindez, ha csak halvány körvonalakban is, de sejteti, milyen nehéz életsorsot jelent az írástudatlanul idevándorló magyar tömegeknek a főváros bonyolult gazdasági berendezkedése. Az a kíméletlen verseny, amely csalahatatlanul kiválasztja a megélhetést kereső tömegekből az ügyesebbeket, a mozgékonyabbakat, még az analfabéták szomorú lelkivilágú társadalmában is megteremti azt a finom kiválasztódást, melynek eredményeit az egyes nemzetiségi csoportokhoz tartozó analfabéták foglalkozás szerinti elhelyezkedésének vizsgálatánál a fentiekben láttuk.

9. Az analfabéták családi állapota.

Az analfabéták kerület szerinti eloszlásával, kor, hitfelekezet és anyanyelv szerinti megoszlásának áttekintésével kimerítettük azokat a tényezőket, amelyeket az írni-olvasni nem tudók statisztikai számbavétele alkalmával a népszámlálások során eddig szokás szerint feljegyeztek s mint jellegzetes ismérveket számszerűen is feldolgoztak a népszámlálási publikációk. Ezekre a körülményekre félszázad óta folyó rendszeres megfigyelés vetett világító fényt s az idők folyamán beálló változások konstatálása lehetővé tette a fejlődés menetének vizsgálatát is.

Nem mondhatjuk el ugyanezt az összehasonlíthatóságot azokra a körülményekre, amelyeket első ízben az 1929. évi felvétel vett számba az analfabéták társadalmi és gazdasági viszonyainak vizsgálata során. Így ez a felvétel vizsgálta meg *első ízben* az analfabéták családi állapotát, ez világította meg *első ízben lakásbérleti viszonyukat*, a fővárosban való *tartózkodásuk* hosszabb vagy rövidebb voltát. Ez vizsgálta legelőször a törvényhatósági egységekig menő részletezéssel a fővárosban lakó analfabéták *születéshely* szerinti származását s ez derítette fel — eddig soha meg nem kísérelt részletességgel — az analfabéták *foglalkozását* is. A mellett mindezeket a demográfiai és szociális szempontokat külön-külön vette vizsgálat alá valamennyi foglalkozási főcsoportra nézve.

Ezek közül vegyük elsőnek vizsgálat alá a felvételünkkel számbavett analfabéták *családi állapotára* vonatkozó adatokat.

Felvételünk szerint a 9630 analfabéta családi állapota a következő volt :

A fővárosi analfabéták családi állapota. — 1919.

Családi állapot	Fi	Nő	Együtt	Fi	Nő	Együtt
	a) Abszolút számban :			b) Százalékban :		
Nőtlen, hajadon	315	1.687	2.002	16.44	21.89	20.79
Nős, házas	1.380	2.962	4.342	71.13	38.44	45.09
Özvegy	175	2.823	2.998	9.13	36.53	31.13
Törvényesen elvált	21	235	256	1.99	3.05	2.66
Ismeretlen	25	7	32	1.31	0.09	0.33
Összesen	1.916	7.714	9.630	100.00	100.00	100.00

Ez adatok jellemző erejének megítéléséhez szükségesnek látszik ismét az 1920. évi népszámlálásnak a lakosság családi állapotára vonatkozó adatait is áttekinteni.¹⁾

A főváros lakosságának családi állapota. — 1920.

Családi állapot	F I	N 5
	%-ban	
Nőtlen (hajadon)	55·1	50·5
Nős, házas	41·8	36·7
Özvegy	2·5	11·5
Elvált	0·6	1·3
Összesen....	100·0	100·0

A népszámlálás több, mint háromszor magasabbnak mutatja a *nőtlen* férfiak arányszámát az összes lakosságban, mint felvételünk az analfabéták között. Több mint kétszer alacsonyabb felvételünk szerint az analfabéta nők között a *hajadonok* aránya, mint az összes lakosságban a hasonló családi állapotú nőké. A *házas* férfiakat viszont sokkal magasabb arányszámmal találjuk adataink szerint az analfabéták, mint a főváros összes férfilakossága között. Még a házas nők is többen vannak az analfabéták, mint a női lakosok között, bár itt már nem olyan nagy a különbség. Feltűnő a nagy eltérés az *özvegy nők* arányszámában a két felvétel szerint, mert ezek az analfabéta nőknek harmadrészét, míg az összes nőknek csak mintegy kilencedrészét alkotják. Az *özvegy férfiaknál* az arányszámok különbsége csaknem négyszeres s általában körülbelül háromszoros a legkisebb csoportot alkotó *törvényesen* elváltaknál.

Az *analfabétákra* vonatkozó *felvétel* azonban tulnyomórészen csak 15 évnél idősebb lakosokat vett számba s így ennek a tömegnek családi állapot szerinti megoszlása szükségképen más, mint az összes lakosságé, amelynek (1920-ban) mintegy ötödrésze 15 évesnél fiatalabb s mint ilyen természetesen nőtlen, illetőleg hajadon. A házas családi állapot a női lakosságban csak a 20—24 éves korosztályban, férfiaknál pedig a 24—30 éves korosztályban kezd gyakoribbá válni. Az ennél fiatalabb korcsoportokban még inkább csak szórványos. Az analfabétákra vonatkozó felvétel szerint a számbavett analfabéta nőknek csak 4·71%-a volt 25, a férfiaknak pedig csak 2·92%-a 20 évnél fiatalabb. A többi ennél idősebb, tehát olyan korú volt, amelyben a házaselet már általánosabb. Azt is tudjuk, hogy a számbavett analfabétáknak tulnyomórésze — a lakosság általános kormegoszlásával ellentétben — a legidősebb korosztályokba tartozik, ahol, különösen a nőknél — az özvegyi állapot, de az »elvált« családi állapot is már sokkal gyakoribb, mint a fiatalabb korosztályokban. Mind e tényezők együttvéve okozzák,

¹⁾ 1925-ről nincsenek a családi állapotra vonatkozó adataink.

hogy a felnőtt korú fővárosi analfabéták családi állapota úgy alakul, mint felvételünk feltünteteti. E szerint az összes analfabétáknak 45%-a élt házassági közösségben, mintegy harmadrésze már özvegy volt, 2-66% pedig törvénytelenesen elvált. Az összes (15 éven felüli) analfabétáknak tehát csak mintegy ötödrésze nem volt még házas a felvétel idején.

Foglalkozási főcsoportok szerint azonban igen nagy különbségek mutatkoznak az analfabéták családi állapota tekintetében.

Ebből a szempontból helyesebbnek látszik, ha nemek szerint elkülönítve vesszük figyelembe az arányszámokat, mert az összefoglaló arányok sokat elmosnak az adatok jellegzetességéből.

A férfianalfabéták családi állapota a különböző foglalkozásokban a következőképpen változik:

A férfianalfabéták családi állapota foglalkozási főcsoportok szerint. — 1929.

Családi állapot	Ipari	Kereske- delmi	Közleke- dési	Napszámos	Házartási alkalma- zott	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás nélküli	Összesen
	f o g l a l k o z á s ú							
	a) Abszolút számban.							
Nőtlen	65	9	26	121	9	47	38	315
Nős	391	58	178	487	6	209	51	1.380
Özvegy	40	4	13	60	1	22	35	175
Törvényesen elvált	9	1	3	7	—	1	—	21
Ismeretlen	2	—	1	3	1	16	2	25
Összesen	507	72	221	678	17	295	126	1.916
b) Százalékban.								
Nőtlen	12-82	12-50	11-76	17-85	52-92	15-93	30-16	16-44
Nős	77-13	80-55	80-54	71-83	35-28	70-85	40-47	72-03
Özvegy	7-89	5-56	5-88	8-85	5-90	7-46	27-78	9-13
Törvényesen elvált	1-77	1-39	1-36	1-03	—	0-34	—	1-10
Ismeretlen	0-39	—	0-46	0-44	5-90	5-42	1-59	1-30
Összesen	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00

A *nőtlen* analfabéta férfiak, a foglalkozás nélküliek és a napszámosok között vannak aránylag többen mint az összes analfabéták között. Legkisebb az arányszámuk az iparforgalmi foglalkozásúak, különösen a közlekedési alkalmazottak között, amelyekben a nős analfabéták csoportosulnak leginkább. Az *özvegy* analfabéta férfiak arányszáma egyedül a foglalkozás nélküliek, a kereső munkából már kiöregedettek csoportjában magasabb — de itt háromszor magasabb — mint az összes analfabéták között általában. A törvényesen *elváltaké* az iparforgalmi foglalkozásúak között túl az általános arányszámokat.

A *női* analfabéták anyanyelvi megoszlása a foglalkozási főcsoportok szerint így alakul:

A nőanalfabéták családi állapota foglalkozási szakmák szerint. — 1929.

Családi állapot	Ipari	Kereske- delmi	Közle- kedési	Nap- számos	Ház- tartási alkal- mazott	Egyéb és ismer- etlen	Foglal- kozás nélküli	Össze- sen
	f o g l a l k o z á s ú							
a) Abszolút számban.								
Hajadon	88	19	2	337	426	163	652	1.687
Házass	89	41	3	334	46	589	1.860	2.962
Özvegy	115	68	2	458	106	503	1.571	2.823
Törvényesen elvált	16	3	—	44	25	29	118	235
Ismeretlen	—	—	—	—	—	1	6	7
Összesen	308	131	7	1.173	603	1.285	4.207	7.714
b) Százalékban.								
Hajadon	28.57	14.50	28.60	28.73	70.65	12.68	15.50	21.89
Házass	28.90	31.30	42.80	28.47	7.63	45.84	44.21	38.44
Özvegy	37.34	51.91	28.60	39.05	17.58	39.14	37.34	36.53
Törvényesen elvált	5.19	2.29	—	3.75	4.14	2.26	2.81	3.05
Ismeretlen	—	—	—	—	—	0.08	0.14	0.09
Összesen	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

A *hajadon* analfabéták aránya legmagasabb a háztartási alkalmazottak között, de az ipari és napszámos munkakörben foglalkozó analfabéták között is magasabb arányszámuk az átlagosnál.

Legkevesebb hajadon analfabéta az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak és a kereskedelmi foglalkozásúak között van. A *házas* női analfabéták aránya legmagasabb az egyéb és ismeretlen foglalkozású és a foglalkozás nélküliek között. Legkevesebben tudnak elhelyezkedni közülük a *háztartási alkalmazottak* és a megkötöttebb — házonkívüli — elfoglaltsággal járó ipari, kereskedelmi és napszámos munkakörben.

Az *özvegy* nőanalfabéták az ipari s különösen a kereskedelmi foglalkozásokat karolják fel, de a k. m. n. napszámosok, az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak és foglalkozás nélküliek között is többen vannak aránylag mint az összes analfabéták között. A háztartási munkakörben sem tudnak olyan arányban elhelyezkedni, mint amilyen átlagos arányszámuk; ez a munkakör leginkább az írni-olvasni nem tudó hajadonokat szívja fel.

A törvényesen elvált női analfabéták a gyáripari és a háztartási napszámos munka körében próbálják biztosítani megélhetési lehetőségüket.

Ha a foglalkozási csoportok szempontjából tekintjük át a női analfabéták elhelyezkedését, megállapíthatjuk, hogy az *ipari* foglalkozások körében és a napszámosok között a hajadon és az özvegy, a kereskedelmi foglalkozásúak s az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak, továbbá a foglalkozás nélküliek között az özvegy és a házass analfabéták helyezkednek el a legnagyobb arányban. Mindenik munkakör olyan családi állapotban élők sorából rekrutálja munkásait az analfabéták közül is, akik adott műveltségi állapotuk

mellett családi viszonyaiknál fogva is betudják tölteni feladatukat. Ezért vannak a családi életet szinte teljesen kizáró háztartási munkakörben olyan magas arányszámmal a hajadon analfabéták, ezért jut a hajadonok közül az átlagosnál több az ipari munkások és a napszámosok közé. A házasságok a kereskedelmi foglalkozásúak, az idősebb korú foglalkozás nélküliek és az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között vannak legtöbben. A családi állapot bizonyos tekintetben a korviszonyokkal is szoros összefüggésben áll és így természetes, hogy az özvegy női analfabéták és a házasságok főleg azokban a foglalkozási ágakban vannak többen, amelyekben az idősebb korú asszonyok is kellően el tudják látni a munkát, míg az általában fiatalabb korú hajadonok ott helyezkednek el, ahol a munkaviszonyok nem igen engedik meg a családi háztartást.

10. Az analfabéták lakásbérleti viszonyai.

A fővárosi analfabétákra vonatkozó adatgyűjtésnek egyik legfontosabb részlete, amely az analfabéták lakásbérleti viszonyait vette vizsgálat alá, tíz kategóriába sorolva állapította meg, hány volt az analfabéták között főbérlet, főbérlet családtagja, albérlet vagy ilyen családtagja, ágybérlet vagy családtagja, vendég, alkalmazott, egyéb vagy ismeretlen lakásbérleti viszonyban lévő.

Ez a megfigyelés — az analfabéták foglalkozás szerinti megoszlásának részletes számbavételén kívül — az egyetlen olyan adata e felvételnek, amelyből a fővárosi analfabéták szociális viszonyaira felvilágosítást nyerhetünk. A felvételnek ez a részlete egyik legérdekesebb oldalát világítja meg a fővárosi analfabéták társadalmi viszonyainak, amelyről mindeddig hiányzott minden megbízható felvilágosítás.

Igaz, hogy az összes lakosság lakásbérleti viszonyainak figyelemmel kísérése sem nagyon régi keletű, mert csak azóta nyert különösebb jelentőséget, mióta a lakáskérdés oly fontos szerepet játszik a társadalmi élet különböző megnyilvánulásaiban, mint egyik legjellegzetesebb ismertetőjele az egyének, illetőleg a családok társadalomgazdasági helyzetének.

Érdekes ebből a szempontból is párhuzamot vonni az összes lakosság lakásbérleti viszonyai és az analfabéták lakásviszonyai között. Az összehasonlításnak itt is ugyanaz a nehézsége van, mint amelyet a családi állapot összehasonlításánál láttunk, hogy tudniillik az összes lakosság összetétele lakásbérleti viszony tekintetében is más, mint azoké az analfabétáké, akik között túlnyomólag csak 15 éven felüliek szerepelnek. Mégis az 1925-i fővárosi népszámlálásnak a népesség lakásbérleti viszonyaira vonatkozó adatai szerint a lakásbérleti viszony tekintetében *alig van különbség az analfabéták és az összes lakosság között.*

A fővárosi lakosság (1925) és az analfabéták (1929) lakásbérleti viszony szerint.

	S z á z	
	lakos az 1925. évi népszámlálás a l k a l m á v a l	analfabéta k ö z ü l az 1929. évi összeírás a l k a l m á v a l
Főbérő v. főbérő családtagja volt ..	75-8	77-1
Albérő v. albérő családtagja volt ..	9-8	8-8
Egyéb volt	14-4	14-1
Összesen.....	100-00	100-00

Egészen lényegtelen tehát a különbség az összes lakosság és az analfabéták lakásbérleti viszonyai tekintetében, sőt feltűnő, hogy az 1929. évi adatok szerint az analfabéták között magasabb a főbérők és a főbérők családtagjainak arányszáma, mint az összes népességben általában s ezzel szemben az albérők arányszáma alacsonyabb a népességi arányszámnál.

A népszámlálási adatok nem részletezik tovább a lakosság lakásbérleti viszonyát, az analfabéta felvétel azonban különválasztja a családtagokat a bérőktől, külön kimutatja az ágybérőket, illetve ezek családtagjait, az ideiglenes tartozkodású vendégeket és alkalmazottakat is.

A 9630 analfabéta következőképpen oszlott meg lakásbérleti viszony szerint :

Az analfabéták lakásbérleti viszonyai. — 1929.

	Fi analfabéták	Nő közül	Összes
a) Abszolút számokban.			
Főbérő	1.214	5.052	6.266
« családtagja	147	1.015	1.162
Albérő	229	602	831
« családtagja	1	12	13
Ágybérő	56	99	155
« családtagja	1	—	1
Vendég	12	44	56
Alkalmazott	214	691	905
Egyéb	4	18	22
Ismeretlen	38	181	219
Összesen....	1.916	7.714	9.630
b) Százalékban.			
Főbérő	63-38	65-56	65-07
« családtagja	7-68	13-17	12-07
Albérő	11-96	7-81	8-63
« családtagja	0-05	0-15	0-13
Ágybérő	2-92	1-28	1-61
« családtagja	0-05	—	0-01
Vendég	0-62	0-57	0-58
Alkalmazott	11-16	8-87	9-40
Egyéb	0-20	0-23	0-23
Ismeretlen	1-98	2-36	2-27
Összesen....	100-00	100-00	100-00

Ha a népszámlálási csoportosítás szerint összefoglaljuk ezeket az arányszámokat, a férfianalfabétáknak 71·06%-a, a nőknek 78·73%-a volt főbérllő, illetve ilyennek családtagja, 12% férfi- és 7·96 nőanalfabéta volt albérllő és 17% férfi- és 13·31 nőanalfabéta volt »egyéb« lakbérleti viszonyal rendelkező. Ez utóbbiak között 11·16% volt a természetbeni lakást élvező férfi- és 8·87% a nőanalfabéta, aki tehát munkaadó gazdájánál, annak háztartásában lakott.

Nehéz lenne eldönteni, hogy ezek az adatok mennyire felelnek meg a valóságos állapotnak s hogy az adatszolgáltatók az ellenőrzés hiánya miatt milyen mértékben tüntették fel kedvezőbbnek lakásviszonyaikat a valóságnál. Másrészt azt sem lehet megállapítanunk, hogy mekkora lehet az a lakás, amelyet az analfabéták főbérllőként igénybe vesznek. Nem lehetetlen, hogy a szóban lévő szociális jólétnek legalsó fokán álló analfabéták, akiknek javarésze már túl van élte derekán, hosszú fáradozásai eredményeképpen s talán gyermekeinek segítségét is igénybevéve, egy-egy kisebb főbérleti lakást tudott szerezni. Ez annál inkább föltehető, mert ezek az analfabéták leginkább azokban a kerületekben laknak, ahol a lakosság általános élet-színvonala nem igen kíván választékosabb lakást, de jövedelme sem tud a szoba-konyhás lakásnál nagyobbat biztosítani.

Az analfabéták tekintélyes része nem is rendelkezik saját lakással, hanem másnak a háztartásában lakik, pedig ha ezek is önálló lakásbérletre volnának kényszerítve, feltehetően az albérllők arányszámait gyarapítanák.

Ha ismernők, hogy az analfabéta férfiak és nők közül hány bír önálló keresettel, hány közülük eltartott s hogy egy-egy főbérleti lakásban hány lélek él az ilyen családokban, továbbá, hogy a főbérllők tartanak-e albérllőt, vagy ez utóbbiak ágyrajárót stb., úgy sokkal mélyebbre tudnók vizsgálataink mérőőnját bocsátani az analfabéták lakásbérleti és ezzel összefüggő szociális viszonyainak ismeretlen mélységeibe.

Amit ezek a rendelkezésünkre álló adatok megvilágítanak az analfabéták lakásviszonyairól, viszonylag elég kedvezőnek látszik, olyannyira, hogy alig van harmóniában azokkal az adatokkal, amelyek a foglalkozási viszonyokat derítik fel a legnagyobb részletességgel. Mindenesetre szem előtt kell tartanunk azt a tényt, hogy az analfabétáknak tekintélyes része már nem is kereső foglalkozású, hanem jórészt olyan idősebb korú foglalkozás nélküli, akiknek — élete nehéz munkájának összes eredményeképpen — talán csak épen a pusztá hajléka van biztosítva — családtagjai segítségével — az élet javaiból.

A *foglalkozási főcsoportok* következő áttekintése megmutatja, hogy az átlagos viszonyokkal szemben, melyik foglalkozásokban kedvezőbbek s melyekben kedvezőtlenebbek az analfabéták lakásbérleti viszonyai.

Az analfabéták lakásbérleti viszonyai foglalkozási főcsoportok szerint.

Lakásbérleti viszony szerint	Ipari	Kereske- delmi	Közle- kedési	Nap- számos	Háztartási alkalma- zott	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás- nélküli	Összesen
	f o g l a l k o z á s ú							
a) Abszolút számban.								
Főbérlő	577	165	155	1.134	26	1.133	3.076	6.266
„ családtagja	56	9	8	126	7	184	772	1.162
Albérlő	66	17	27	321	13	103	284	831
„ családtagja	2	—	—	5	—	—	6	13
Ágybérlő	16	8	3	95	6	11	16	155
„ családtagja	—	—	—	—	—	—	1	1
Vendég	2	—	—	8	—	9	37	56
Alkalmazott	93	4	30	129	567	82	—	905
Egyéb	—	—	1	2	—	1	18	22
Ismeretlen	3	—	4	31	1	57	123	219
Összesen.....	815	203	228	1.851	620	1.580	4.333	9.630
b) Százalékban.								
Főbérlő	70-79	81-29	67-98	61-26	4-19	71-70	70-99	65-07
„ családtagja	6-87	4-43	3-51	6-82	1-13	11-64	17-82	12-07
Albérlő	8-10	8-37	11-84	17-34	2-10	6-52	6-55	8-63
„ családtagja	0-25	—	—	0-27	—	—	0-14	0-13
Ágybérlő	1-96	3-94	1-32	5-13	0-97	0-70	0-37	1-61
„ családtagja	—	—	—	—	—	—	0-02	0-01
Vendég	0-25	—	—	0-43	—	0-57	0-85	0-58
Alkalmazott	11-41	1-97	13-16	6-97	91-45	5-19	—	9-40
Egyéb	—	—	0-44	0-11	—	0-06	0-42	0-23
Ismeretlen	0-37	—	1-75	1-67	0-16	3-62	2-84	2-27
Összesen.....	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00

Az összes analfabétáknak 65-07%-a volt felvételünk szerint főbérő, tehát mintegy két harmadrésze. A hét foglalkozási főcsoport közül csak a háztartási alkalmazottak és a napszámosok között volt kisebb ennél a főbérők aránya. Az analfabéták családi állapotára vonatkozó adatok áttekintése során láttuk, hogy éppen ebben a két kategóriában legalacsonyabb — különösen a nőanalfabétáknál — a nem házas (nőtlen, illetőleg hajadon) elemek aránya, a korviszonyok vizsgálata pedig hasonlóan arról győződött meg, hogy a legfiatalabb analfabéták főleg erre a két munkakörre vállalkoznak.

A háztartási alkalmazottak között az alkalmaztatás természete miatt oly alacsony a főbérők (és ezek családtagjainak) aránya. A napszámos munkások pedig bizonytalan kereseti viszonyaik miatt sem képesek főbérleti lakást biztosítani maguknak és családtagjaiknak. Ezek besorolnak az albérők és ágybérők tömegébe, ahol arányszámuk valamennyi más foglalkozási csoportnál magasabb.

Ha lehet a lakásbérleti viszonyból az analfabéták gazdasági és szociális viszonyaira következtetni, úgy a *kereskedelmi foglalkozásúak* helyzete látszik a legkedvezőbbnek, mert közöttük legmagasabb a főbérlok aránya. Utánuk az »egyéb és ismeretlen foglalkozásúak« kategóriájában, a (háztartást vezető) foglalkozás nélküliek és az ipari foglalkozásúak között van a legtöbb analfabétának főbérleti lakása. Az »egyéb és ismeretlen foglalkozásúak« legtöbbször házmester és viceházmester, cigányzenész, kertész és földműves. Csupa olyan foglalkozás tehát, ahol a házasság állapota az ezzel járó *főbérleti* lakásvizony általánosabb. Másrészt éppen ez a kategória lehet bizonyos arra, hogy az adatszolgáltatók ott is főbérleti lakásvizonyt jelentettek be, ahol a valóságban természetben élvezett lakásról van szó, ahol tehát az analfabéta, mint lakó, alkalmazotti minőségben, fizetésképpen nyert lakást (házmesterek, viceházmesterek, kertészek, éjjeliőrök stb.).

A *foglalkozás nélküliekről* már szövegeztünk. Ehhez hozzá kell még tennünk, hogy ezeknek a háztartást vezető idősebb korú analfabéta nőknek legnagyobb része főbérlok családtagjaként húzódik meg a fiatalabb keresők jóvoltából azok főbérleti lakásában és emelik feltűnő magasra ebben a kategóriában a főbérlok családtagjainak arányszámát.

A többi foglalkozási főcsoport közül csak az »egyéb és ismeretlen foglalkozásúak« között közelíti meg a főbérlok családtagjainak aránya az átlagos arányt (12,07%). Legkevesebb a családtagok aránya a már említett háztartási alkalmazottak és a közlekedési, valamint a kereskedelmi foglalkozásúak között.

Albérlok analfabéta (és ennek családtagja) legtöbb van a napszámosok és a közlekedési alkalmazottak között, legkevesebb a háztartási alkalmazottak, az egyéb és ismeretlen, valamint a foglalkozás nélküliek között. E két utóbbi csoportban a főbérlok, a háztartási alkalmazottak között pedig az alkalmazotti minőségben élvezett lakással bírók vannak legtöbben. Az *ágybérlok* aránya legmagasabb a napszámos analfabéták és a kereskedelmi foglalkozások körébe tartozók, valamint az ipari munkások között, ahol az albérlok arányszámai is magasabbak az átlagoknál.

A lakásokban *vendégként* tartózkodó analfabétát legtöbbször a foglalkozás nélküliek csoportjában találunk, míg a természetbeni lakást élvezők arányszámát — a már említett háztartási alkalmazottakon kívül — a közlekedési alkalmazottak és az ipari munkások között magasabb az átlagosnál.

Az egyes foglalkozási főcsoportokhoz tartozó analfabéták *lakás-* és ezzel összefüggő *szociális* viszonyainak behatóbb megismerése érdekében abból a szempontból is világítsuk meg ez adatokat, hogy az egyes lakásbérleti kategóriába tartozó analfabéták közül hány százalék esett a különböző foglalkozási főcsoportokra s hogy ezek az arányszámok milyen eltérést mutatnak az analfabéták általános foglalkozási megoszlásához képest.

Az eredményeket következő táblázatunk tartalmazza:

A különböző lakásbérleti viszonytal bíró analfabéták százalékos megoszlása foglalkozási szakmák szerint.

Foglalkozási főcsoport	Főbérő	Főbérő családtag	Albérő	Albérő családtag	Ágybérő	Ágybérő családtag	Ve dög	Alkalmazotti minőségben lakó	Egyéb és ismeretlen lakásbérlettel bíró	Összesen
I. Ipar	9-21	4-63	7-94	15-40	10-32	3-58	10-28	—	1-37	8-46
II. Kereskedelem ..	2-63	0-77	2-05	—	5-16	—	0-44	—	—	2-11
III. Közlekedés	2-47	0-69	3-25	—	1-94	—	3-32	4-55	1-83	2-37
IV. Különféle napszámos	18-40	10-85	38-65	38-50	61-28	14-02	14-25	9-10	14-15	19-22
V. Háztartási alkalmazott	0-44	0-60	1-56	—	3-87	—	62-65	—	0-46	6-44
VI. Egyéb és ismeretlen.....	17-76	15-83	12-40	—	7-10	16-17	9-06	4-55	26-03	16-41
VII. Foglalkozás nélküli	49-09	66-63	34-15	46-10	10-33	66-23	—	81-80	56-16	44-99
Összesen....	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00

A *főbérő* analfabéták közül tehát csak a különféle napszámosokra és a háztartási alkalmazottakra esik kevesebb, mint ahány analfabéta általában erre a két foglalkozási csoportra jut. A *főbérő családtagként* szereplők a foglalkozás nélküli analfabéták csoportjának kivételével mindegyik kevesebben vannak átlagos arányszámuknál. Az *albérő* analfabétákból a napszámosokra és a közlekedési alkalmazottakra jut az átlagosnál több. Az *ágybérők* közül legtöbb a különféle napszámosokra esik, de az átlagos aránynál többen vannak az ipari munkások és a kereskedelmi alkalmazottak között is. A *vendégek* aránya a foglalkozás nélküliek között a legmagasabb. A *természetbeni lakást* alkalmazotti minőségben *élvezők* közül a háztartási alkalmazottakra, az ipari munkásokra és a közlekedési foglalkozásúakra esik sok.

Az *ipari* alkalmazottak között tehát a főbérő, az ágybérő és alkalmazotti minőségben lakó analfabéták, a *kereskedelmi alkalmazottak* között a főbérők és az ágybérők, a *közlekedési* foglalkozásúak között a főbérők, albérők és alkalmazottak, a *napszámosok* között az albérők és ágybérők s végül a *foglalkozás nélküliek* között a főbérők találhatók magasabb arányszámokkal, mint ahány analfabéta az összesből az illető foglalkozási főcsoportra esik.

Nemek szerint elkülönítve a következő adatokat kapjuk az analfabéták lakásbérleti viszonyairól.

A férfianalfabéták lakásbérleti viszonyai foglalkozási főcsoportok szerint százalékban.

Foglalkozási főcsoport	Ipari	Kereskedelmi	Közlekedési	Napszámos	Háztartási alkalmazott	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás nélkül	Összesen
	foglalkozású							
Főbérlő	71-98	75-01	68-32	64-16	23-52	49-83	46-03	63-38
« családtag	3-16	4-17	3-62	5-90	5-88	10-85	37-30	7-68
Albérlő	7-69	12-50	11-31	15-93	17-64	13-22	4-76	11-96
« családtag	—	—	—	0-15	—	—	—	0-05
Ágybérlő	1-77	2-76	1-36	5-31	—	1-36	1-59	2-92
« családtag	—	—	—	—	—	—	0-79	0-05
Vendég	0-22	—	—	0-59	—	1-02	3-17	0-62
Alkalmazott	14-59	5-56	13-12	6-48	47-08	18-64	—	11-16
Egyéb	—	—	0-45	0-15	—	0-34	0-79	0-20
Ismeretlen	0-59	—	182	1-33	5-88	4-74	5-57	1-98
Összesen	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00	100-00

Legmagasabb a *főbérlő* férfianalfabéták száma a kereskedelmi és ipari foglalkozású analfabéták, valamint a közlekedési alkalmazottak között. Legkevesebb főbérlőt a (kisszámú) háztartási alkalmazottak és a foglalkozás nélküli analfabéták között találunk. Ez az utóbbi azért feltűnő, mert a nő-analfabéták között éppen ebben a csoportban a legmagasabb a főbérlők aránya. A foglalkozás nélküli férfiak mint családtagok szerepelnek, az idősebbkorú — foglalkozás nélküli — nőanalfabéták (sok esetben özvegyek, akik gyermekeik kérésére támaszkodnak) inkább ragaszkodnak a főbérlethez s mint a háztartás vezetői gondoskodnak a család fiatalabbjainak ellátásáról vagy pedig albérloket, ágybérloket tartanak s ilyenmódon tartják fenn a főbérleti lakást. A foglalkozás nélküli férfianalfabéták valóban a »főbérlő-családtagok« csoportjában szerepelnek az átlagosnál mintegy ötször magasabb arányszámmal. Rajtuk kívül csak az »egyéb és ismeretlen foglalkozású« férfianalfabéták közül jut több a »főbérlő családtagok« kategóriájára az átlagosnál. Igen kevés ezzel szemben az ilyen analfabéták aránya az ipari, közlekedési és kereskedelmi foglalkozású férfianalfabéták között.

Az *albérlő* analfabéta férfiak a háztartási alkalmazottak, az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak, továbbá a kereskedelmi foglalkozásúak között vannak többen, mint amennyi férfianalfabéta e foglalkozású csoportokra általában esik. Legkisebb az arányszámuk ezzel szemben a foglalkozás nélküliek és az ipari foglalkozásúak között.

Az *ágybérlő* férfianalfabétákat főleg a különféle napszámosok s a kereskedelmi foglalkozású munkások között találjuk. A legtöbb ágybérlőt tehát a nem részletezett munkakörben foglalkozó napszámosokon kívül a gyári munkások, gyári segédmunkások, köztisztasági munkások, kertészek és földműves napszámosok, továbbá a kereskedelmi foglalkozású csarnoki és utcai árusok, a hálózó ószeresek, a háziszolgák, fuvarosok, és kocsisok, raktári munkások és rakodó napszámosok között talált felvételünk.

Az *alkalmazotti minőségben* lakást élvező férfiak arányszáma legmagasabb természetesen a háztartási alkalmazottak között, de az átlagos arányszámnál több jut közülük az egyéb és ismeretlen foglalkozású és az ipari munkásanalfabétákra is. Ez utóbbiak között a gyárakban és kézműves ipari műhelyekben alkalmazott s a munkahelyen lakó segéd munkások, tanoncok, kifutók és éjjeliőrök, utóbbiak között bennlakó házmesterek, éjjeliőrök, kertészek, viceházmesterek szerepelnek legnagyobb számmal.

A nőanalfabéták megfelelő adatai a következők:

A nőanalfabéták lakásbérleti viszonyai foglalkozási főcsoportok szerint.

Foglalkozási főcsoport	Ipari	Keres- kedelmi	Közleke- dési	Napszámos	Háztartási alkalm.	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás nélküli	Összesen
	f o g l a l k o z á s ú							
a) Abszolút számban								
Főbérlő	212	111	4	699	22	986	3.018	5.052
« családtagja	40	6	—	86	6	152	725	1.015
Albérlő	27	8	2	213	10	64	278	602
« családtagja	2	—	—	4	—	—	6	12
Ágybérlő	7	6	—	59	6	7	14	99
« családtagja	—	—	—	—	—	—	—	—
Vendég	1	—	—	4	—	6	33	44
Alkalmazott	19	—	1	85	559	27	—	691
Egyéb	—	—	—	1	—	—	17	18
Ismeretlen	—	—	—	22	—	43	116	181
Összesen	308	131	7	1.173	603	1.285	4.207	7.714
b) Százalékban								
Főbérlő	68.83	84.73	57.14	59.59	3.64	76.73	71.74	65.49
« családtag	12.99	4.58	—	7.33	1.00	11.83	17.23	13.15
Albérlő	8.77	6.11	28.57	18.16	1.66	4.98	6.61	7.80
« családtag	0.65	—	—	0.34	—	—	0.14	0.15
Ágybérlő	2.27	4.58	—	5.03	1.00	0.54	0.33	1.28
« családtag	—	—	—	—	—	—	—	—
Vendég	0.32	—	—	0.34	—	0.47	0.79	0.57
Alkalmazott	6.17	—	14.29	7.25	92.70	2.10	—	8.97
Egyéb	—	—	—	0.08	—	—	0.40	0.23
Ismeretlen	—	—	—	1.88	—	3.35	2.76	2.36
Összesen	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Legtöbb *főbérőt* a női analfabéták között a kereskedelmi foglalkozásúaknál találunk, de az átlagos arányszámnál több a főbérő az egyéb és ismeretlen, a *foglalkozás nélküli*, sőt az ipari foglalkozású női analfabéták között is.

A *kereskedelem* körében foglalkozó női analfabéták legnagyobb része csarnoki, utcai és piaci árus és házaló ószeres. Az »egyetlen és ismeretlen foglalkozásúak« között — mint láttuk — legtöbb a házfelügyelő és segéd-házfelügyelő, akik inkább természetbeni lakással s nem főbérleti lakással rendelkeznek.

A háztartási alkalmazottak között egészen jelentéktelen a főbérleti lakással bírók aránya. Még ennél is kisebb azonban a főbérlo családtagjaként lakóké. Az átlagosnál kevesebben tartanak főbérleti lakást a közlekedés körében foglalkozó és a napszámos nőanalfabéták közül is.

A főbérlo családtagjaként szereplő lakók az ipari foglalkozásúak és a foglalkozás nélküliek csoportjában szerepelnek magas arányszámmal. A férfi-analfabétáknál az ipari foglalkozású főbérlocsaládtagok arányszáma a legalacsonyabb, a nőknél viszont kerekén 20%. Ez is bizonyítja, hogy ezek a főbérlo családtagjaként szereplő női analfabéták vagy feleségek vagy anyák, akik hozzátartozóik háztartását vezetik. Ugyanígy feleségek illetőleg anyák a foglalkozás nélküliek között oly magas arányszámmal szereplő családtagok is.

A lakásbérleti viszonyokban tükröző szociális helyzet két szélsőségét a kereskedelmi foglalkozású és a napszámosmunkából élő női analfabétáknál találjuk. Ez utóbbiakat nem foglalkozásuk természete, hanem a legegyszerűbb életigényre sem elegendő, a mellett bizonytalan keresetük kényszeríti arra a lemondásra, hogy beérjék az albérlok, az albérlok családtagjainak, sőt az ágybérloknak jutó nyomorúságos lakássorssal. Az analfabéta férfinapszámosok között csak egy-két századrész százalékkal volt több az albérlok és ezek családtagjainak számaránya az átlagosnál. A napszámos nőanalfabétáknak 18-50%-a volt albérlo, illetőleg ilyennek családtagja, jóllehet az összes női analfabéták közül csak 7-96% jutott az albérlocsoportra.

A napszámos foglalkozású női analfabéták túlnyomórésze takarítónő, bejárónő és gyári munkás, akik a legrosszabb kereseti viszonyokkal küzdenek s még az ipari foglalkozású férfiaknál is rosszabb szociális helyzetben vannak.

Az ágybérlo női analfabéták a napszámosok, kereskedelmi és ipari foglalkozásúak között vannak legtöbben. Az alkalmazotti viszonyban lakást nyerők a háztartási alkalmazottak és a napszámosok között szerepelnek leginkább.

11. Mennyi idő óta tartózkodnak az összeírt analfabéták a fővárosban?

Azok az adatok, amelyek felvételünk alapján arra a kérdésre kívánnak választ adni, hogy az összeírt analfabéták mennyi idő óta tartózkodnak a fővárosban, ama vándormozgalom erejének megmérését célozzák, amely egyik legfőbb, mondhatnánk egyedüli táplálója volt évtizedek óta a fővárosi analfabetizmusnak. E vándormozgalom nélkül sokkal korábban jelentéktelenné zsugorodott volna a főváros lakosságában az írni-olvasni nem tudó elemek aránya. A szakadatlan bevándorlás azonban az ország legtávolabbi sarkából is tömegesen sodorta ide — előbb magánosan, majd családostól — az analfabéták munkakereső tömegeit, úgyhogy volt időszak az egyesített főváros félszázados életében, amikor az analfabéták száma aránylag jobban szaporodott, mint az összes lakossága a tényleges népszaporodás révén.

A növekvő lakossággal együtt növekedett ugyan az iskolakötelesekoron aluli gyermekek száma is, úgyhogy a főváros lakosságának korösszetétele is jelentős változásokon ment keresztül e félszázad során. Ez azonban csak részben volt oka, hogy az ország egyéb törvényhatóságaival ellentétben Budapesten évtizedről-évtizedre haladva több analfabétát talált a népszámlálás az előzőnél. Ezért érdekes megfigyelni, hogy az egy adott időpontban itt található analfabéták mennyi ideje tartózkodnak a fővárosban s hogy ezek az adatok mennyiben egyeznek az összes lakosság itt-tartózkodásáról beszámoló adatokkal. Ez utóbbira nézve az 1925. évi népszámlálásból nyerhetjük a legújabb, minden tekintetben részletes és kielégítő adatokat.

Ezt az egybevetést tartalmazza következő táblánk, amely a népszámlálási adatok csoportosításának megfelelően összevonja az analfabéták adatait is.

Az analfabéták Budapesten való lakásának időtartama, összehasonlítva az egész népesség megfelelő adataival.

Megnevezés	A főváros lakosságából 1925-ben		Megnevezés	A analfabéták közül 1929-ben	
	a) abszolút számban	b) száza- lékban		a) abszolút számban	b) száza- lékban
Budapesten lakik :			Budapesten lakik :		
— 1 év óta	68.056	7-08	— 1 év óta ...	304	3-13
1— 2 « «	36.927	3-84	1— 2 « « ...	200	2-07
2— 3 « «	33.812	3-52	2— 3 « « ...	152	1-58
3— 4 « «	35.295	3-67	3— 4 « « ...	138	1-43
4— 5 « «	34.793	3-62	4— 5 « « ...	142	1-47
5—10 « «	175.965	18-31	5—10 « « ...	692	7-18
10—20 « «	232.298	24-17	10—20 « « ...	1.906	19-79
20—30 « «	160.746	16-73	20—30 « « ...	1.805	18-74
30—40 « «	85.149	8-86	30—40 « « ...	1.714	17-19
40 éven felül	85.361	8-89	40 éven felül	2.425	25-15
Ismeretlen	12.593	1-31	Ismeretlen	152	1-67
Összesen..	960.995	100-00	Összesen..	9.630	100-00
Ebből születése óta Budapesten lakik				977	10-14

A népszámlálási adatok szerint 1925-ben 21-73% volt azok aránya, akik a háború befejezését követő idők (1920/21) óta élnek Budapesten. Az analfabéták között 16-86% volt olyan, aki 10 évnél kevesebb ideje tartózkodik a fővárosban, tehát csak a háború utáni években vándorolt ide.

Már ennek a két arányszámnak a különbsége is mutatja, hogy a háborút követő évek népmozgalma nem növelte olyan mértékben az analfabetizmus fővárosi állományát, mint az összes lakosságét. Az 1925-ben itt talált népességnek 39-04%-a lakott 10 év óta Budapesten, az 1929. évi összeíráskor talált analfabétáknak csak 16-86%-a. A népességben azonban

benn vannak az utolsó 10 évben Budapesten született gyermekek is, míg az analfabéták arányszámai csaknem teljes egészükben 15 éven felüli egyénekre vonatkoznak. Annyi mégis megállapítható az arányszámok összevetéséből, hogy a háború utáni népmozgalom (a születések és bevándorlások többlete) sokkal inkább növelte a főváros összes lakosságát, mint az analfabéták tömegeit, akiknek utánpótlási forrása a vidéki közművelődési viszonyok állandó javulása miatt lassan apadóban van. Az analfabéták Budapest felé vándorlása a vidéki tartalékok elapadásával tehát lassan erejét veszti.

A legmozgékonyabb fiatal korosztályokban ma már a vidéken is elenyésző az analfabetizmus aránya, az írni-olvasni nem tudó idősebb korosztályok pedig nem igen mozdulnak már ki falusi megtelepedettségükből. Sajnálatos, hogy a főváros roppant felszívóerejével, óriási munkaerő keresletével éppen abban az időszakban vonzotta magához az írástudatlan vidéki munkástömegeket, amikor ott is megkezdődött a népoktatási viszonyok javulása. A javuló közoktatási viszonyok azonban már nem voltak hatással a felnőtt korban idevándorló elemek művelődési állapotára s így kerültek ezek a tömegek ide írástudatlanul, hogy hosszú évtizedeken át legyenek vigasztalan foltjai a főváros kultúrképének.

Táblázatunknak az az adata, hogy az összeírt analfabétáknak mindössze 10·14%-a volt olyan, aki születése óta Budapesten lakik, jól mutatja, hogy milyen nagymértékben táplálta a vidék régebben a fővárosi analfabetizmust.

A Budapesten lakó analfabéták zöme (25·18%) több, mint negyven év óta lakik itt, tehát még a milleniumi éveket megelőző időkben vándorolt be a fővárosba. Ezzel szemben az összes lakosságban csak 8·88% a 40 évnél több ideje itt lakók aránya. Legnépesebb az összes lakosságban a 10—20 év óta itt lakók csoportja (24·17%), tehát azoké, akik a háborút megelőző évtizedben, (1905—1915) születtek, illetőleg jöttek a fővárosba. Az analfabéták között sokkal alacsonyabb azok arányszáma, akik ezidőtájt (1905—1915) kerültek Budapestre, tehát 1929-ben már 15—25 éve voltak fővárosi lakosok.

A háború után bevándorolt analfabéták között egyébként az egy évnél rövidebb ideje itt tartózkodók száma a legmagasabb. Ezek az analfabéták azok, akik az összeírás idején még csak néhány hónap óta laktak Budapesten, vagy éppen csak átmenetileg, munkát keresve tartózkodtak itt és itt tartózkodásuk éppen beleesett az összeírás időpontjába. A 12 hónapot már itt töltöttek, (egy évnél hosszabb ideje itt lakók) arányszáma az itt-lakás tartamának növekedésével párhuzamosan csökken.

A népszámlálási adatok foglalkozási főcsoportok szerint szintén részletezik a lakosság Budapesten tartózkodásának időtartamát. Ez a

csoportosítás azonban nem egyeztethető össze a mi felvételünkkel, amely viszont nemek szerint elkülönítve is közli az analfabéták budapesti tartózkodásának tartamát. A mellett az egy évnél kevesebb ideje itt tartózkodók adatait havonkénti részletességgel közli.

Az idevonatkozó részletes adatok a következők:

Az analfabéták Budapesten való tartózkodásának tartama.

Megnevezés	A férfi-	A nő-	Az összes	A férfi-	A nő-	Az összes
	analfabéták közül Budapesten tartózkodott					
	a) abszolút számban			b) százalékban		
1 évnél kevesebb idő óta.....	72	232	304	3-66	3-03	3-16
1—2 év óta	42	158	200	2-19	2-05	2-08
2—3 « «	52	100	152	2-71	1-30	1-58
3—4 « «	39	99	138	2-04	1-28	1-43
4—5 « «	46	96	142	2-40	1-24	1-47
5 évnél kevesebb idő óta	251	685	936	13-00	8-90	9-72
5—10 év óta	148	544	692	7-72	7-06	7-19
10—20 « «	392	1.514	1.906	20-56	19-65	19-79
20—30 « «	362	1.443	1.805	18-89	18-72	18-74
30—40 « «	351	1.363	1.714	18-31	17-68	17-80
40 évnél hosszabb idő óta	375	2.050	2.425	19-57	26-50	25-18
Ismeretlen	37	115	152	1-95	1-49	1-58
Összesen	1.916	7.714	9.630	100-00	100-00	100-00

Az egészen friss bevándorlók — akik egy évnél kevesebb ideje tartózkodnak a fővárosban — csak 3-16%-át teszik az összes analfabétáknak. A férfianalfabéták közt általában magasabb, a nők között alacsonyabb ez az arány. Az egy évnél hosszabb idő óta itt tartózkodók között a 3—4 éven belül bevándoroltak aránya a legkisebb a férfianalfabétáknál. Az analfabéta nők közül a 4—5 év óta itt tartózkodók aránya a legalacsonyabb.

A háború óta az összes analfabétáknak 16-91%-a vándorolt be a fővárosba, tehát átlag minden hatodik fővárosi analfabéta háború utáni jövevény. A férfiaknak több mint ötödrésze a legutolsó 10 év folyamán költözött a fővárosba és pedig a nagyobb rész a legutolsó öt évben. Az analfabéta férfiak közül aránylag több esik a friss bevándorlókra, mint a nők közül. Ez azt mutatja, hogy a főváros felé irányuló háború utáni vándormozgalom inkább a férfianalfabéták számát növelte és jelentékenyen kevesebb női analfabétát telepített a fővárosba.

Ez a megállapítás arra a feltevésre is alapot nyújt, — amit más adatokból is következtethetünk — hogy az ország összes lakosságát tekintetbe véve, a legutolsó évtizedekben a nők javára bizonyos eltolódás mutatkozik a nemek analfabetizmusa tekintetében. A legfiatalabb korcsoportokban már nemcsak, hogy elérik a nők is a férfi lakosság írni-olvasni tudásának arányszámát, hanem azt meg is haladják. Ez is mutatja, hogy a fiatalabb korú női lakosságban aránylag kevesebb az analfabéta, mint a férfiak között.

A mult század társadalmának az a felfogása, amely a leánygyermekre nézve nem tartotta fontosnak (s így szégyenleni valónak sem), hogy írni-olvasni sem tudnak, ma már teljesen eltűnt. Sőt megfordult a viszony abban a tekintetben, hogy az egyenlő mértékben beiskolázott fiú- és leánygyermekek közül az utóbbiak nagyobb fogékonyságuk, de továbbtartó iskoláztatásuk miatt is, fölébekerültek a másik nemnek s a legfiatalabb korosztályokban magukhoz ragadták a jobb műveltségben a vezetős szerepet. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a legutolsó években a vidékről Budapestre kerülő lakosságban már kevesebb a nőanalfabéta, mint a férfi, illetőleg, hogy az analfabéták tömegeit növelő bevándorlás inkább a férfi-, mint a nőanalfabéták számát szaporítja a fővárosban.

Következő táblánk jól mutatja, hogy a frissen bevándorló analfabéták között mennyivel erősebb a férfiak aránya, mint a régebbi idő óta itt lakók között.

A férfi- és nőanalfabéták megoszlása a fővárosban lakás időtartama szerint.

	Az oldalt jelzett idő óta Budapestén tartózkodott 100 analfabéta közül	
	fi	nő
1 évnél kevesebb idő óta...	23-68	76-32
1— 2 év óta	21-00	79-00
2— 3 „ „	34-22	65-78
3— 4 „ „	28-26	71-74
4— 5 „ „	32-39	77-61
1— 5 „ „	26-74	73-26
5—10 „ „	21-39	78-61
1—10 „ „	24-69	75-31
10—20 „ „	20-56	79-44
20—30 „ „	20-06	79-94
30—40 „ „	20-47	79-53
40 évnél több év óta	15-46	84-54
10 évnél hosszabb idő óta :		
a) Abszolút számban	1.480	6.370 7.850
b) Százalékban	18-85%	81-15% —
Ismeretlen idő óta	24-35	75-65

A fővárosi analfabétáknak mindössze 3·13%-a lakik egy évnél kevesebb ideje Budapesten. A *háztartási alkalmazottak* között több mint négyszer magasabb azok aránya, akik még egy évet sem töltöttek Budapesten. Az *ipari foglalkozásúak* között valamivel szintén magasabb az átlagnál az egy évnél rövidebb idő óta itt lakók aránya. Nem sokkal alacsonyabb a napszámosok között sem.

Ez a három foglalkozási ág tehát az a főcsatorna, amelyen át még ma is beszivárog a főváros társadalmába a vidék írni-olvasni nem tudó, megélhetést kereső munkaerő fölöslege. A nőanalfabéták főleg a háztartási alkalmazáson keresztül, a férfiak pedig a napszámos és ipari munkás (gyári munkás, gyári napszámos) munkakörön át. Az »egyéb és ismeretlen foglalkozásúak« közé is sok frissen bevándorló — különösen férfi- — analfabéta kerül.

A legutolsó hónapok során beköltözött férfianalfabéták között feltűnően magas a »foglalkozás nélküli«-nek kimutatottak aránya is (7·94%). Ezek feltehetően abból a vándorcsapatból valók, amely éppen a felvételt megelőző hetekben indult a fővárosba munka után nézni, de még azideig nem sikerült semmiféle alkalmaztatást találniok.

Az analfabéta nők között is elég magas a foglalkozás nélküliek csoportjában az egy évnél kevesebb ideje bevándoroltak aránya. Ezeknél is csak a még alkalmazást nem talált, munkakereső női analfabétákra tudunk gondolni, akik sem háztartási, sem gyári munkási, sem napszámos munkára nem tudtak még a felvétel időpontjáig elhelyezkedni. Jelentékeny részük még csak néhány hete tartózkodott — feltehetően munkakeresés céljából — a fővárosban.

A *férfiak* között azonban jóval magasabb ezeknek a frissen érkezett »foglalkozás nélkülieknek« aránya. Újabban bizonyosága ez annak, hogy a fővárosi analfabéták csapatait a legutolsó hónapokban inkább a *férfiak* növelik, akik a mezőgazdasági munka köréből kiszorulva, lassan a főváros felé szivárognak, eleinte csak szórványosan, családjukat odahaza hagyva, hogy itt próbáljanak megélhetést keresni maguknak.

Foglalkozási főcsoportok szerint vizsgálva még nagyobbak a férfi- és nőanalfabéták között a különbségek: a napszámos munkában elhelyezkedett férfiak 10·34%-a, a nőknek 7·05%-a költözötti de öt éven belül, az egyéb és ismeretlen foglalkozású analfabéta férfiaknak 18·99%-a, a nőknek 7·47%-a, a foglalkozás nélküli férfiaknak 17·46%-a, a nőknek 6·70%-a friss jövevény.

Ha a foglalkozás nélküli analfabéták fogalma alá a munka- és kereset-nélkülieket is besorozzuk, még inkább nyilvánvaló lesz adatainkból, hogy milyen súlyos nehézségekbe ütközik a vidékről írástudatlanul idevándorló férfimunkások elhelyezkedése a főváros gazdasági életében. Ha ismernők a munkanélküliek műveltségi viszonyait, egyszerre nyilvánvalóvá lenne, milyen óriási gazdasági jelentősége van még a legegyszerűbb, legsalsóbbrendű munkakörben is az írás-olvasás ismeretének. Hiszen minden foglalkozási ág állandóan emeli műveltségi színvonal tekintetében is az illető munkakört ellátókkal szem-

ben az igényeket s így egyre nehezebbé válik az írni-olvasni sem tudó munkakerők elhelyezkedése ennek az erőteljesen lüktető városnak gazdasági életében.

A mezőgazdasági munka körében korántsem olyan jelentősége az írás-olvasás ismeretének, mint a városi életben s amit eléggé igazol az az adat is, hogy kereskedelmi és közlekedési foglalkozások körében pl. csak véletlenül tud elhelyezkedni 1—2 éven belül néhány (férfi-) analfabéta. Ebben a munkakörben a hiányzó elemi műveltséget nem lehet ily rövid idő alatt a gyakorlati tapasztalat és helyi tájékozottság megszerzésével pótolni. E miatt csak ott tudnak elhelyezkedni az újonnan érkező munkakereső analfabéták, ahol a munka természete a pusztán fizikai munkán kívül úgyszólván semmi szellemi képességet és műveltséget nem kíván: az építkezések körüli napszámos munkák körében, az alacsonyabb rendű gyári és ipari munkában, a tömegszerűen végezhető háztartási munkák, a házmesteri és viceházmesteri munkakörben.

A kereskedelmi és közlekedési foglalkozású analfabéták között csak a 10—20, továbbá a 20—30 éve itt lakók arányszáma emelkedik az átlagok fölé.

Az ipari munkakörben dolgozó analfabéták közül a 10 évnél régebb ideje itt tartózkodókra már kisebb százalék jut, mint az összes analfabéták közül átlagban. Legkevesebb a 10 évnél régebb idő óta itt lakók aránya a *háztartási alkalmazottak* között. Ezek idősebb korokra legnagyobb részt elhagyják ezt a munkakört, illetve nem kapnak többé itt alkalmazást és átvándorolnak a különböző napszámosok, mosónők, bejárónők, az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak és a (mások által, gyermekeik által eltartott) foglalkozás nélküliek táborába, ahol e miatt is magasabb a régebb idő óta Budapesten lakók aránya.

Idősebb korban a kereskedelmi foglalkozások körében helyezkedik el a legtöbb analfabéta — a csarnoki és piaci árusok, utcai árusok, házaló ószeresek és árukihordó napszámosok között. Még nagyobb részük teljesen visszavonul a kereső munkából, mert fizikai erejének csökkenésével, kezűgyességének hanyatlásával, munkaereje olcsóságának elveszésével mindazok az előnyök elvesznek számára, amelyekkel fiatalabb korban versenyképes volt a kereső munkakörben.

Ezért emelkedik olyan magasra a foglalkozás nélküliek, az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között a tíz évnél régebb idő óta itt lakó analfabéták aránya s ezért oly alacsony viszont a háztartási alkalmazottak és az ipari munkások között, mert e két foglalkozási körből később elhúzódnak a munkakerők. Még legjobban a napszámos munkakörben tudnak egész életen át kitartani az analfabéták — különösen a férfiak. A napszámos nő-analfabéták között a középkorúak — a 10—30 éve Budapesten tartózkodók — vannak aránylag legtöbben.

Az 5—10 év óta Budapesten lakó analfabéták főleg a háztartási munkakörben, a közlekedési, ipari és napszámos szakmák körében helyezkedtek el. Az ipari foglalkozásúak között különösen a 40 évnél hosszabb ideje itt

tartózkodók aránya alacsony. A kereskedelmi foglalkozásúak aránya legnagyobb a 20—30 éve itt lakók között, azontúl fokozatosan csökken a számuk. Hasonlóan csökken a közlekedési alkalmazottak között is. A napszámosság arányszáma 10—20 év óta itt lakók — tehát körülbelül a háborús évtizedben bevándoroltak — között a legmagasabb, amikor egyébként is a legtöbb analfabéta került (újabban) a fővárosba.

A 10 éven belül bevándoroltak között a háztartási alkalmazottak vannak többségben. Az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak és a foglalkozás nélküliek pedig leginkább a hosszabb idő óta itt lakók között találhatók az átlagosnál magasabb arányszámmal.

E megállapítások megerősítik adatainkat akkor is, ha azt vizsgáljuk meg, hogy a foglalkozási csoportok szerint miként oszlottak meg az 1 évnél kevesebb, az 1—2 stb. év óta itt lakó analfabéták.

Az 1—2 évnél rövidebb idő óta Budapesten tartózkodó analfabéták között a háztartási alkalmazottak és az ipari munkások aránya a legmagasabb. Utóbbiak körében a 3—4 és 4—5 év óta itt tartózkodók is erősen az átlag fölé emelkedik.

A kereskedelmi és közlekedési foglalkozásúak között csak mintegy fele az átlagos arányoknak az öt éven belül beköltözötték aránya. A napszámosság között a 3—4 és a 4—5 éve itt lakók aránya közelíti meg legjobban az átlagos arányszámot. Legnagyobb részük mégis az idősebb korúakra, az 5—10 és 10—30 év óta itt lakó analfabétákra esik.

A fiatalabbak a háztartási munkák körében és a gyáripari munkások között helyezkednek el leginkább. A háztartási alkalmazottak a 10 évnél hosszabb ideje Budapesten lakó analfabéták között átlagos arányszámuknál már jóval kisebb számmal szerepelnek. Legmagasabb az arányszámuk a legutolsó hónapok során bevándoroltak között.

Ezeket az adatokat még kiegészíthetjük felvételünknek arravonatkozó értékes adatközlésével is, amely foglalkozási főcsoportok szerint (nemenként is külön-külön kimutatva) közli, hogy az illető foglalkozási csoportba sorolt analfabéták közül hány lakott születése óta Budapesten. Ezek az adatok a következők:

A születésük óta Budapesten lakó analfabéták megoszlása foglalkozási szakmák szerint.

Megnevezés	Ipari	Kereske- delmi	Közleke- dési	Nap- számos	Háztartási alkalm.	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás- nélküli	Összesen
	f o g l a l k o z á s ú							
	a n a l f a b é t á k							
Összes száma	815	203	228	1.851	620	1.580	4.333	9.630
Ebből Budapesten lakott szüle- tése óta	94	18	37	229	33	208	358	977
%-ban	11·53	8·87	16·23	12·37	5·32	13·16	8·26	10·14
Ebből :								
férfiak }	8·09	12·50	16·29	13·42	17·64	9·15	20·63	12·16
nők }	17·21	6·87	14·30	11·76	4·96	14·09	7·89	9·65

Az összeírt analfabétáknak valamivel több, mint tíz százaléka volt olyan, aki születése óta Budapesten lakott.¹⁾

A férfianalfabéták között magasabb a születésük óta Pesten lakók aránya, a nők között alacsonyabb az átlagnál. Ez azt jelenti, hogy a nők között több az írástudatlanul bevándorló elem. A férfiak között viszont több azok arányszáma, akik a fővárosban születve s itt nevelkedve maradtak írástudatlanok. Újabb bizonyság ez is arra az ismételten igazolt álláspontunkra, hogy a legfiatalabb női nemzedék — különösen a fővárosban — már sokkal kedvezőbb elemi műveltségi viszonyokat mutat, mint a velük együtt felserdülő fiúk tömege.

De megerősítik ezek az adatok azt a többször hangoztatott megállapításunkat is, hogy *a fővárosi analfabéták többsége nem ennek a városnak utcáin nőtt fel*, ahol legtöbbjük nem kerülhetett volna ki az iskolázási kényszert. Túlnyomórészüik felnőtt korában került ide munkát, megélhetést keresve, amikor már nem igen volt módjuk arra, hogy az írás-olvasás elemeit el-sajátítsák.

Foglalkozási főcsoportok szerint a *közlekedési alkalmazottak* között legmagasabb a születésük óta Budapesten lakó, itt nevelkedő analfabéták aránya. Ennek a foglalkozási főcsoportnak zömét tudvalevőleg a kocsisok és bérkocsisok (bérkocsissegédek), a köztisztasági munkások, fuvarosok, (villamosvasúti) pályamunkások és hordárok teszik. Mellettük az *»egyéb és ismeretlen foglalkozásúak«* csoportjában legmagasabb a születésük óta Budapesten lakók arányszáma. Ezek között a házmesterek és viceházmesterek, albérlőtartók és kéj nők társadalmával találkozunk. Szinte kivétel nélkül tipikus nagyvárosi foglalkozások ezek, amelyekben az írás-olvasás tudásának valóban jelentéktelen szerepe van. Ide is a város benszülőtteinek legnyomorúságosabb társadalmi viszonyok között felnevelkedő külvárosi tömegei szívódnak fel leginkább, hogy ellássák azt a munkakört, amelyre a vidékről bevándorló friss elemek tájékozatlanságuk s a nagyvárosi életmódban való járatlanságuk miatt nem igen jutnak el.

A *napszámosok* között, valamint az *ipari és gyári munkások* csoportjában szintén magasabb a születésük óta Budapesten lakók arányszáma, mint az összes analfabéták között általában. Ezeket is azok közé a foglalkozások közé sorozhatjuk, amelyeket inkább a fővárosban született, itt nevelkedett analfabéta tömegek keresnek fel.

¹⁾ Ezzel szemben a születési adatok szerint a 9630 analfabétából 1087, vagyis 11·29% született Budapesten. A különbség nyilván abból származik, hogy azt a kérdést, hogy »születése óta Budapesten lakott-e«, némelyek úgy értelmezték, hogy megszakítás nélkül laktak-e a fővárosban. Az a 110 analfabéta, akivel kevesebb a születésük óta Budapesten lakók száma a Budapesten születetteknél, időközben nyilván megszakította itt lakását s a kérdést ilyen módon értelmezve, nem vallotta magát Budapesten lakónak. A különbség azonban nem lényeges (a férfiaknál mindössze 26, a nőknél 84).

Feltűnően alacsony ezekkel szemben a születésük óta Budapesten lakó analfabéták arányszáma a *háztartási alkalmazottak* és a *kereskedelmi foglalkozásúak* csoportjában. E két, túlnyomórészen *nők* által ellátott foglalkozási körben tehát nagyobb a vidéki bevándorlók aránya az átlagosnál, illetőleg kevesebb a fővárosban született analfabéta nő vállalkozik ezekre a pályákra, mint a többiekre általában. A vidékről bevándorló analfabéta nők eleinte leginkább a háztartási munkakörben helyezkednek el. Később egy részük a kereskedelmi foglalkozások (csarnoki és utcai árusok stb.) körébe húzódik át, ahol már nagyobb mértékben keverednek a fővárosban születettek csoportjaival.

Az átlagnál jelentékenyen alacsonyabb még a születésük óta Budapesten lakó analfabéták aránya a *foglalkozás nélküliek* között is. Ebbe a csoportba tartozónak ismertük meg azokat a még egészen újonnan érkezett bevándorlókat, akik párhónapos itt tartózkodásuk óta még nem tudtak munkát találni. Ide sorozhatók azoknak a bevándorlóknak hozzátartozói is, akik maguk ugyan már mint írni-olvasni tudók helyezkedtek el a főváros gazdasági életében, de hozzátartozóik — leginkább idősebb korú szülők — még analfabéták voltak. Túlnyomórészen *vidéki* eredetű rétegek tartoznak ebbe a kategóriába s e miatt csökken e csoportban az arányszám az átlag alá.

A *nemek szerint* különválasztott adatok is megerősítik azt a következtetésünket, hogy e foglalkozás nélküli csoportba a *vidékről régebben érkezett* olyan nőanalfabéták tartoznak, akik vagy önálló kereső munkát végeztek fiatalabb korukban a fővárosban, vagy pedig később követték a fővárosba hozzátartozójukat (analfabéta anyák, akik írástudó gyermekeik után ideköltöztek). A részletes adatok szerint a foglalkozás nélküli nőanalfabéták között jelentékenyen alacsonyabb (7·89%) a születésük óta Budapesten lakók aránya, mint az összes nőanalfabéták között (9·65%). A foglalkozás nélküli férfiak között az átlagnál viszont jóval magasabb. A nőanalfabéták csoportjában rajtuk kívül különösen a *háztartási alkalmazottak* és a *kereskedelmi foglalkozásúak* között igen alacsony a születésük óta Budapesten lakók aránya.

A férfiak között az *ipari és kereskedelmi foglalkozásúakból* lakott a legkevesebb születése óta Pesten. Ez a két foglalkozási csoport szívta fel az analfabéta férfiak közül aránylag a legtöbb vidéki bevándorlót és ezenkívül a napszámosok csoportja. Legmagasabb viszont a fővárosban nevelkedett analfabéták aránya a férfiaknál a *közlekedési alkalmazottak* és a *foglalkozás nélküliek* között. Ezek jórészen a kereső munkából már kiöregedett férfiak.

A *nőknél* az *ipari foglalkozásúak* között magas a születésük óta Budapesten lakók arányszáma, továbbá az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között. A fővárosban született, itt nevelkedett *nőanalfabéták* tehát leginkább a gyáripari munkások, a napszámosok, a házmesterek között helyezkednek el.

A Budapesten született férfianalfabéták pedig a közlekedési alkalmaztatásokat, a kereskedelmi és napszámosmunkákat választották leginkább élet-hivatásul.

A vidékről bevándorló férfianalfabétákat leginkább az ipari munkások és az egyéb és ismeretlen foglalkozásaik közé sorozott mezőgazdasági munkások, kertészek és cigányzenészek között találjuk meg.

12. A fővárosi analfabéták születési helyére vonatkozó adatok.

A fővárosi analfabéták 1929-i megszámlálása abból a szempontból is úttörő, hogy legelső ízben tudakolta az analfabéták *születéshelyét*. Előző fejezetünkben láttuk, hogy mennyi idő óta tartózkodnak a megszámlált analfabéták a fővárosban. A születéshelyre vonatkozó részletes adatok arra nézve adnak felvilágosítást, hogy az ország egyes vidékeiről, illetőleg a külföldről milyen arányú volt az analfabéták idevándorlása, tehát hogy *földrajzilag honnan származnak a Budapesten meglepedett analfabéták?*

A felvétel a csonka ország területéről származó analfabétákat vármegyei törvényhatóságok szerint, a megszállott területről származókat a négy megszálló ország szerint, a külföldi bevándorlókat *országok* szerint s végül az idegen földrészekből származókat világrészek szerint részletezi.

A fővárosi népesség és az analfabéták megoszlása születési hely szerint.

	A népesség (1925) közül százalékban	Az analfabéták (1929)
Budapesten és Pest vármegyében született...	47·28	23·13
Magyarország többi vármegyéiben	28·52	38·80
Magyarország elszakított területein	19·45	31·18
Külföldön (Európa és a többi világrészek különböző országaiban)	4·08	6·16
Ismeretlen helyen	0·67	0·73
Összesen.....	100·00	100·00

A főváros összes lakosságában tehát legnépesebb a Budapesten és Pest vármegye területén születettek csoportja. Második helyen az ország többi vármegyéiben születettek, harmadikon az elszakított területekről származóké áll. Az analfabéták között legtöbb a Pest vármegyén kívül eső törvényhatóságok területéről származók száma. Második helyen a megszállott területeken születettek csoportja következik s csak harmadik helyen áll az arányszámok sorában — 23·13%-kal — a Budapesten, illetőleg Pest vármegye területén születettek csoportja.

Az összes népesség származás szerinti eloszlásával ellentétben az analfabéták között tehát a *távolabbi helyekről származók* arányszáma magasabb s nem a fővárosból, vagy annak közeli szomszédságába eső községek területéről származóké. Sőt ez utóbbiak arányszámát még az ország periferiáiról,

mostani megszállott területeiről származó analfabétáké is felülmúlja (31·18%). Sajátságos módon nagyobb mértékben hatott a főváros népességi vonzóereje az ország távolabbi vármegyéiben az írni-olvasni nem tudó rétegekre, mint az összes lakosságra és aránylag nagyobb mértékben vonzotta Budapestre e távolabbi vidékekről az analfabétákat, mint az írni-olvasni tudó népességet.

Ennek a jelenségnek magyarázata nyilván abban keresendő, hogy az analfabetizmus, az írni-olvasni nem tudás műveltségi állapota egyben a szociális és gazdasági viszonyoknak is hű tükré. Hű tükré abban az értelemben, mert mutatja, hogy a szülőhelyükön kedvezőbb anyagi és társadalmi helyzetben lévő elemeknek jobban módjában állott — mióta mindenütt vannak iskolák — a műveltség elemeinek elsajátítása, mint a vagyontalan, szegénysorsú rétegeknek. Ez utóbbiak épen vagyontalanságuk és ezzel járó műveletlenségük miatt kényszerültek arra, hogy vándorbotot fogjanak kezükbe s hosszú vándorlás után eljussanak az ország fővárosába is.

Az ország középpontjától a határok felé távolodva — az egyetlen nyugati irány kivételével — mindig jobban nő az analfabéták száma és csökken a lakosságban az írni-olvasni tudó elemek aránya. A messzebbeső vármegyeék területéről érkezők között tehát már ennél fogva is több az írni-olvasni nem tudók száma s ez okozza azt a feltűnő jelenséget, hogy bár a messzebbeső vármegyeékből kisebbarányú a főváros felé irányuló bevándorlás — ami a távolság növekedésével természetesen vesztit intenzitásából — *az analfabéták között mégis nagyobb a messzebbfekvő vidékekről érkezettek arányszáma, mint a közvetlen szomszédos községekből bevándoroltaké.*

A főváros 1925. évi lakosságából 38·41% volt a Budapesten születettek arányszáma, az analfabéták között mindössze 11·29% volt fővárosi születésű. Ezek az arányszámok is mutatják, milyen nagyarányú volt az elmúlt évtizedek során a főváros felé irányuló analfabétavándorlás s milyen gazdag utánpótlási területe volt a vidék a fővárosi analfabetizmusnak. 1925-ben tíz budapesti lakos közül csaknem négy fővárosi születésű volt, de az 1929-ben összeírt analfabétáknál tíz közül csak egy volt olyan, aki a fővárosban született.

Az analfabéták között a nem Budapesten születettek arányszáma e szerint 88·71%, míg az összes lakosságban csak 61·59%. A főváros lakosságának 47·28%-a helyben, illetőleg ennek a vármegyének területén született és csak 52·72%-a származott születés szerint a vármegye határain túl eső területekről. Ezzel szemben az analfabétáknak 76·87%-a költözött be születése óta az ország távolabbi — főleg elszakított — vidékeiről, illetőleg idegen országokból.

A Csonka-Magyarország területén született 5959 analfabéta — Budapesten kívül — 31 vármegyei törvényhatóság területéről való. Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegyén kívül, ahol az analfabéták legnagyobb része (23·13%-a) született, legtöbb analfabéta került a fővárosba a következő vármegyeékből:

1. Fejér vármegyében született	az analfabéták	5.38%-a, szám szerint	518
2. Jász-N.-K.-Sz.	« « « «	4.18%-a, «	387
3. Zala	« « « «	3.27%-a, «	315
4. Veszprém	« « « «	2.68%-a, «	258
5. Heves	« « « «	2.23%-a, «	215
6. Tolna	« « « «	2.17%-a, «	209
7. Somogy	« « « «	1.81%-a, «	174
8. Nógrád	« « « «	1.78%-a, «	171
9. Komárom	« « « «	1.52%-a, «	146
10. Szabolcs	« « « «	1.40%-a, «	135
11. Vas	« « « «	1.26%-a, «	121
12. Esztergom	« « « «	1.15%-a, «	111
13. Borsod	« « « «	1.04%-a, «	101
A fenti 13 vármegyében összesen			29.87% 2.861

A fővárosi analfabétáknak tehát kerekén 53.00%-a született Pest vármegyében és az ezzel közvetlenül szomszédos, illetőleg a vasúti fővonalak révén a övárossal legintenzívebb vándormozgalomban álló többi 13 vármegyei törvényhatóság területén s mindössze 8.93% a csonkaország többi 17 vármegyéjében, amelyek mindenikére egy százaléknál, illetőleg száz analfabétánál kevesebb esik. Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk az összes népesség származására vonatkozó (1925. évi) alább közölt adatokkal azt látjuk, hogy a főváros 1925. évben megszámlált lakosságának több mint két harmadrésze — 67.55%-a — Pest vármegye, illetőleg a fővárossal legélénkebb vándormozgalomban álló többi 13 vármegye területén született. Az analfabétáknak nem sokkal több, mint a fele (53%-a) származott csak e vármegyéből. Ha azonban csak a Pest vármegyén kívüli többi vármegyékben születettek arányát foglaljuk össze, egyszerre megváltozik ez a kép. Ez esetben 20.27%-nyi összes lakossággal szemben 29.87% az e vármegyékben született analfabéták aránya. Ez azt jelenti, hogy a Pest vármegyén túl eső törvényhatóságok területéről csaknem másfélszer oly erős arányú volt az analfabéták, mint az összes népesség bevándorlása.

A fővárosi összes lakosság és az analfabéták születéshelye.

		A lakoságnak	Az analfabétáknak
Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegye területén született		47.28%-a	23.13%-a
Ebből Budapesten «		38.41%-a	11.29%-a
Fejér vármegye területén született		3.51%-a	5.38%-a
Jász-Nagykún-Szolnok « « «		2.16%-a	4.18%-a
Zala « « «		1.96%-a	3.27%-a
Veszprém « « «		2.01%-a	2.68%-a
Heves « « «		1.33%-a	2.23%-a
Tolna « « «		1.69%-a	2.17%-a
Somogy « « «		1.52%-a	1.81%-a
Nógrád « « «		0.81%-a	1.78%-a
Komárom « « «		1.23%-a	1.52%-a
Szabolcs « « «		0.78%-a	1.40%-a
Vas « « «		1.73%-a	1.26%-a
Esztergom « « «		0.71%-a	1.15%-a
Borsod « « «		0.83%-a	1.04%-a
Összesen		67.55%	53.00%
Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegye nélkül		20.27%-a	29.87%-a

Különösen a négy első vármegyében nagy az arányszámok különbsége, ahonnan a legtöbb bevándorló érkezik Budapestre: Fejér, Jász-Nagykun-Szolnok, Zala és Veszprém vármegyéknél.

Ha a népesség születési arányszámait e négy vármegyében százzal egyenlősítjük, az analfabéta-arányszámok megfelelnek

Fejér vármegyére nézve	153·3%-nek
Jász-Nagykun-Szolnok vmre nézve ..	193·5% «
Zala „ „	166·8% «
Veszprém „ „	133·3% «
A négy vármegyében átlag	160·9%-nek

A Pest vármegyével közvetlenül szomszédos, illetőleg a főváros társadalomgazdasági életében legélénkebb vándormozgalommal kapcsolt négy vármegye területére nézve úgy aránylik az összes bevándorlók aránya az analfabéta bevándorlókéhoz, mint 100 : 161-hez. Több mint másfélszer intenzívebb tehát e vármegyék területéről az írni-olvasni nem tudók bevándorlása, mint az összes népességé általában. Ha az analfabétákat, — amelyek az »összes« bevándorlók között szintén szerepelnek — módunk volna elválasztani az írni-olvasni tudóktól, az arányszámok különbsége még nagyobb volna.

Ismét bebizonyítva látjuk tehát, hogy a szülőföldjén megélhetést nem találó, nincstelen, keresetnélküli elemek, különösen a nők, sokkal könnyebben kimozdulnak szülőföldjükről és vándorolnak el a megélhetést ígérő Budapest felé, mint a valamivel jobbmódú, írni-olvasni is tudó tömegek. Nem állítjuk tehát, hogy okozati összefüggés van egy bizonyos területen az analfabetizmus és a kivándorlás aránya között, de ismételten hangsúlyozzuk, hogy *e kettőnek együtt van egy közös oka: a gazdasági és szociális nyomorúság, ami a szülőket arra kényszeríti, hogy gyermekeiket elvonják az iskoláztatás elől, mielőtt azok legalább az írás-olvasás ismeretében megerősödhettek volna.*

Az is valószínűnek látszik, hogy nem is volt módja a szülőknak ezekben a vármegyékben a gyermekek jobb iskoláztatására. Részben a tanyavilágban, részben az iskolátlan nagy uradalmak területén úgy nőtték fel ezek a gyermekek keresőképes korukig, hogy iskolának színét sem láthatták. Felszűrülve vándorbotot vettek kezükbe s vagy a tengerentúli kivándorlás útjaira szédelegtek, vagy a főváros gazdasági életében próbáltak egzisztenciát teremteni maguknak.

Ez okozza, hogy a fővárosi analfabéták csapatait sokkal bővebb erőkkel táplálták a szomszédos vármegyék, mint az összes lakosságét. Ebben a tekintetben is feltűnőek *Jász-Nagykun-Szolnok* vármegye kedvezőtlen arányszámai. A fővárosi analfabéták között csaknem kétszer oly magas (1·94-szer) a szolnokvármegyei születésűek aránya, mint ahányan az összes lakosságban szolnokmegyei születésűek. *Zala* vármegye is sokkal erősebben szaporítja a fővárosi analfabéták számát, mint az összes fővárosi lakosságét. A Buda-

pest felé legtöbb bevándorlót indító négy vármegye közül Veszprém megye a legkedvezőbb kulturális tekintetben, mert itt az analfabéták aránya csak 1·33-szor magasabb, mint az összes bevándorlóké.

E vármegyéken kívül csak Vas vármegyéből került a fővárosba kevesebb analfabéta, mint összes bevándorló. A többi vármegyékben — ismét százzal egyenlősítve a népességi arányszámot — az analfabéták indexe így alakul:

Nógrád vármegye	219·7
Szabolcs «	180·0
Heves «	167·6
Esztergom «	162·0
Tolna «	128·4
Borsod «	125·3
Komárom «	122·0
13 vármegye átlaga	147·3

Még Szolnok vármegyénel is kedvezőtlenebb képet mutat a bevándorlók műveltségi viszonyai tekintetében *Nógrád* vármegye, ahonnan az összes lakosságnak csak 0·81%-a, de az analfabétáknak 1·78%-a került a fővárosba. Nem sokkal marad el a Szolnokmegyei arányok mögött Szabolcs vármegye sem, ahonnan 0·78%-nyi összes bevándorlóval szemben 1·40% analfabéta származott. Heves és Esztergom megyék indexe ugyan mögötte marad a szolnokmegyeinek, de szintén fölötte áll a 13 bevándorlási vármegye átlagos indexének (147·3).

A fővárosi analfabetizmus legfontosabb forrásvidékeit, tehát Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs, Heves, Zala és Esztergom vármegyék alkották. Nem azért, mintha ezeknek területéről került volna *szám szerint* a legtöbb analfabéta a fővárosba, hanem mert az innen bevándorlók sokkal nagyobb százalékkal gyarapították az analfabéták, mint az összes lakosság számát a fővárosban.

Említettük, hogy a fővárosi analfabétáknak mindössze 8·93%-a született a fentiekben nem részletezett többi csonkamagyarországi vármegye területén, amelyekből a főváros összes lakosságának 8·25%-a költözött születése óta Budapestre. E 17 vármegye között több olyan van, ahonnan kisebb arányú volt az analfabéták bevándorlása, mint az összes lakosságé. Ezek részben nagyobb távolságuk, részben kedvezőbb műveltségi viszonyok miatt is nem járultak hozzá olyan arányban a fővárosi analfabetizmus gyarapításához, mint azok a vármegyék, ahonnan a legtöbb bevándorló telepedett meg Budapest területén.

Sajnos, még a legutóbbi időben sem szűnt meg a közvetlenül szomszédos vármegyék felől a főváros felé törekvő vándorlási mozgalom. Az analfabéták Budapestén való tartózkodásáról beszámoló adatok azt mutatják, hogy a legutolsó években — a vidéki súlyos gazdasági viszonyok hatása alatt — ismét jelentősebb tömegek indultak a főváros felé. Számolnunk kell tehát azzal — a távolabb eső kedvezőtlenebb műveltségű vármegyék

elszakítása után is, — hogy a jövőben még mindig érkezni fognak a fővárosba nagyobb számban írástudatlan vidéki bevándorlók s ezek még évtizedekig rontani fogják a főváros lakosságának műveltségi színvonalát.

A legtöbb analfabétát szolgáltató 14 csonkamagyarországi vármegyéből a férfianalfabéták 55·46%-a, a nőknek 52·41%-a került ki. Ha azonban Pest vármegyét (és Budapest székesfővárost) kihagyjuk, a többi 13 vármegye területén az analfabéta férfiaknak 28·27%-a, a nőknek 30·27%-a született. A fővárosból távolabb eső vármegyékből tehát *általában több nőanalfabéta* jön Budapestre, mint férfi. A Pest vármegye területén fekvő községekből származó analfabéták között viszont a férfiak vannak többen. Az ország távolabbi vidékeiről, ahol sokkal nagyobb a különbség a nemek műveltségi színvonala tekintetében, mint a központi fekvésű (és a nyugati) vármegyék területén, inkább a nőanalfabéták bevándorlása volt tehát intenzívebb, mint ezt következő táblázatunk is igazolja.

A férfi- és nőanalfabéták megoszlása születési hely szerint.

		A bevándorolt férfi- nő- analfabéták közül születési hely szerint esett százalékban	
Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegyére		27·19	22·14
Fejér	«	5·17	5·44
Jász-Nagykún-Szolnok	«	5·06	3·96
Zala	«	3·18	3·30
Veszprém	«	1·98	2·85
Heves	«	2·19	2·24
Tolna	«	2·09	2·19
Somogy	«	1·82	1·80
Nógrád	«	2·29	1·65
Komárom	«	1·25	1·58
Szabolcs	«	1·04	1·49
Vas	«	0·84	1·36
Esztergom	«	0·84	1·23
Borsod	«	0·52	1·18
Összesen		55·46	52·41
Pest vármegye nélkül		28·27	30·27

Nemcsak Pest vármegyében, hanem a többi vármegyékben is lényeges különbségek vannak tehát a nemek szerint különválasztott arányszámok tekintetében. Pest, Jász-Nagykún-Szolnok, Somogy és Nógrád vármegyék területén több férfianalfabéta született a megszámláltak közül, mint nő. A többi 10 vármegye területén születettek között magasabb a nőanalfabéták aránya, mint a férfiaké. Fejér, Zala, Veszprém, Heves, Tolna, Komárom, Szabolcs, Vas, Esztergom és Borsod vármegyékből — tehát főleg a fővárostól messzebb eső vármegyékből — erősebb volt a nőanalfabéták bevándorlása Budapestre, mint a férfiaké. Vas, Esztergom és Borsod vármegye területén a fővárosi férfianalfabétáknak egy százaléka sem született, ellenben hiányzik e felsorolásból Békés vármegye, ahonnan a fővárosi férfianalfabétáknak 1·10%-a került ki.

Újabb bizonyossága ez annak, hogy a fővárostól messzebb eső vidékekről inkább a nőanalfabéták húzódtak Budapest felé. Részben azért, mert a távolabbi területeken a nők között általában magasabb volt az analfabéták százaléka s így számbelileg egyenlő arányú bevándorlás esetén is több nő, mint férfianalfabéta került a fővárosba, másrészt azért is, mert olyan analfabéta nők is kerültek az évtizedek során a fővárosba, akiknek férfi hozzátartozójuk (férjük, fiúk stb.) nem volt analfabéta, ők maguk azonban nem sajátították el az írás-olvasást.

Az elszakított területekről származók születéshelye csak a megszálló országok szerint van — négy területre — tagolva törvényhatósági részletezés nélkül.

Említettük, hogy az analfabétáknak 31·18%-a, a fővárosi lakosoknak pedig 19·45%-a született az elszakított területeken. Legközelebb állanak a népességi és az analfabéta arányszámok a Jugoszláviában születetteknel (2·61, illetve 2·01%). Legnagyobb — több mint kétszeres — a különbség a Cseh-Szlovákiához kapcsolt magyar Felvidéken születetteknel, ahonnan az összes lakoságnak csak 9·14%-a, az analfabétáknak ellenben 18·48%-a származott. Az Ausztriához és Jugoszláviához csatolt területekről általában kevesebb analfabéta került Magyarországra, mint bevándorló általában. A Romániához csatolt területéről azonban aránylag több analfabéta került ki, mint ahányan a főváros összes népességéből ezeken a területeken születtek.

Olyan területekről (országrészekből) tehát, amelyeken általában magasabb az analfabéták aránya, mint amerre a vándormozgalom törekszik, (mint a fentiek szerint a cseh és román területeken Budapesttel szemben), aránylag intenzívebb az analfabéták bevándorlása, mint az összes lakosságé. Ellenkező esetben alatta marad (mint Németország, Ausztria esetében).

Így az elszakított Felvidékről származók között, amely területet oly intenzív vándormozgalom kapcsolt a fővároshoz, jelentékenyen magasabb az analfabéta bevándorlók aránya (18·48%) az összes bevándorlókénál (9·14%) s még a távolabb eső Erdélyből is több analfabéta került aránylag a bevándorlás útján Budapestre, mint összes bevándorló.

Nemek szerint a négy elszakított területről bevándorlók aránya így alakult:

	Ausztriához csatolt területen született	Jugoszláviához csatolt területen született	Romániához csatolt területen született	Cseh-Szlovákiához csatolt területen született	Összes elszakított területen született
Férfi	44·44	19·59	14·13	14·61	14·95
Nő	55·56	80·41	85·87	85·39	85·05

Az összes analfabéták között — mint már többször említettük — 19·90% férfi és 80·10% nő. Ezzel szemben a megszállott területekről származó analfabéták között 14·95% volt csak férfi és 85·05% nő. Ennek oka, hogy — különösen a Romániához és Cseh-Szlovákiához kapcsolt területeken — sokkal nagyobb a különbség a két nem műveltségi színvonala tekintetében, mint például az Ausztriához kapcsolt területen. A nők között általában

több az írni-olvasni nem tudó egyén s így az onnan kivándorló tömegek között is több aránylag az írástudatlan nő, mint a férfi. A Jugoszláviának ítélt területről bevándoroltak között körülbelül egyezik a nemek aránya az összes analfabéták nem szerinti megoszlásával. Ausztriához csatolt területekről bevándorlók között sokkal kisebb a nemek arányának különbsége, ennek azonban a kisebb abszolút számok miatt csekélyebb a jelentősége.

Az elszakított területekről származó analfabéták foglalkozási főcsoportok szerint a következőképen oszlottak meg:

Az elszakított területeken született analfabéták foglalkozás szerinti megoszlása.

Megnevezés	Ipari	Kereskedelmi	Közlekedési	Napszámos	Házartási alkalmazott	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás nélküli	Összesen
volt az elszakított területen született analfabéták közül								
a) Abszolút számban.								
Magyarország :								
Ausztriához	5	—	—	4	—	4	5	18
Jugoszláviához	20	4	3	37	10	34	86	194
Romániához	61	26	27	181	66	160	491	1.012
Cseh-Szlovákiához	132	33	25	377	84	276	853	1.780
Összesen	218	63	55	599	160	474	1.435	3.004
b) Százalékban.								
Magyarország :								
Ausztriához	27-78	—	—	22-22	—	22-22	27-78	100-00
Jugoszláviához	10-31	2-06	1-55	19-07	5-16	17-53	44-32	100-00
Romániához	6-03	2-57	2-67	17-89	6-52	15-81	48-51	100-00
Cseh-Szlovákiához	7-42	1-85	1-40	21-18	4-72	15-51	47-92	100-00
Az összes analfabéták átlaga ..	8-46	2-11	2-37	19-22	6-44	16-41	44-99	100-00
A megszállott területeken született analfabéták átlaga	7-26	2-10	1-83	19-94	5-32	15-78	47-77	100-00

A jugoszláv területen születettek arányszáma az ipari munkások s az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között emelkedik az átlag fölé. Az erdélyi részekből ideköltözöttek a kereskedelmi és közlekedési foglalkozásúak, a *háztartási alkalmazottak* és az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között (lásd idevonatkozólag a vallásfelekezeti adatokat) a csehszlovák megszállt területről származó analfabéták a különböző napszámosok és a foglalkozás nélküli analfabéták között szerepelnek az átlagostól magasabb arányszámokkal.

A Felvidéken született, — túlnyomórészt valószínűleg tót eredetű, tót anyanyelvű analfabéták, — tehát a fővárosi napszámos munkások körében húzódnak meg, de több van közöttük ipari foglalkozású is (gyáripari és napszámos), mint az Erdély felől bevándorló analfabéták között. Mind a két kategóriában magasabb az átlagostól a »foglalkozás nélküliek« arányszáma, akiken minden valószínűség szerint a régebben bevándoroltak ma már nem kereső, gyermekeik, rokonaik által eltartott öreg szülőket kell értenünk. Erdély felől különösen sok írástudatlan *háztartási alkalmazott* vándorolt be a fővárosba, mint ezt a nemek szerint is elkülönített részletes adatok nyilvánvalóvá teszik.

Arra nézve nincs ugyan adatunk, hogy az elszakított területről bevándorolt analfabéták *mikor* kerültek a fővárosba. Minden valószínűség szerint valamennyien régebbi bevándorlók ezek, akik még azoknak az évtizedeknek vándormozgalmai során kerültek ide, amikor még rendkívüli erős volt a világvárosias méretekben fejlődő főváros felé irányuló mozgalom, tehát a hetvenes-nyolcvanas évek során.

Az ország szétdarabolása óta érthető módon megszűnt vagy legalább is jelentéktelenné zsugorodott az elszakított területek felől ideirányuló vándormozgalom. A vidékről bevándorló analfabéták fő utánpótlási területének elzárásával meglassult a főváros felé irányuló analfabéta bevándorlás is. A háború után idetelepedett népességben már sokkal jelentéktelenebb az írni-olvasni nem tudók aránya, mert ezek a bevándorlók már csak a csonka országhatárok közé eső vármegyék területeitől jönnek, amely vármegyékben már a háború előtt is kedvezőbb volt a lakosság műveltségi állapota, mint az elszakított Felvidék, Ruthénföld, vagy Erdély területén. A kedvezőtlenebb műveltségi viszonyokkal bíró perifériák fájdalmas elvesztése, amely a főváros gazdasági életének olyan súlyos kárára van, kulturális tekintetben azzal az örömdetesebb hatással van a főváros életére, hogy — sajnos nagy áron — lezárultak a sorompók a határok közelében lakó alacsonyabb műveltségű népesség ideözönlése előtt. E kimeríthetetlennek látszó tartalékok elszakításával a főváros kulturális élete nem kénytelen többé a távolabbi vidékek analfabéta tömegeinek ideözönlésével számolni, ami évtizedeken át súlyos tehertétele volt Budapest közműveltségi állapotának.

A *külföldről* bevándoroltak adatainál feltűnik, hogy az analfabéták között magasabb arányszámuk, mint az összes lakosságban. Ez azt jelentené, hogy a külföld felől is nagyobb arányban áramlik ide az írni-olvasni nem tudók tömege, mint a műveltebb elem.

Az országok szerint részletezett adatok azonban világossá teszik, hogy ezt a kedvezőtlen arányszámot egyedül a Lengyelországból származó analfabéták nagy száma (461) okozza. Ezek a lengyel zsidók 4·79%-át teszik az összes analfabétáknak, míg az összes lakoságnak csak 0·721%-a született Lengyelországban. Valamennyi többi országra nézve alacsonyabb az analfabéták arányszáma, mint az összes bevándoroltaké (egyedül Bulgáriában közelíti meg egyinást a kétféle arányszám.) Különösen a németországi és ausztriai bevándorlókra esik kevés analfabéta, de jóval alacsonyabb az analfabéták arányszáma a Jugoszláviából, Romániából és Cseh-Szlovákiából bevándoroltak között is az összes bevándoroltak arányszámánál. A többi világrészekből idevetődött bevándorlók között is csak véletlenül akad egy-egy analfabéta.

A Lengyelországban született analfabéták között az átlagos arányszámnál több, mint kétszer nagyobb a férfiak aránya.

A *foglalkozási* adatok szerint viszont különösen az ipari és kereskedelmi foglalkozású analfabéták között magas a Lengyelországból bevándorolt

analfabéták aránya. Az összes innen érkezetteknek 27·76%-a ipari és 5·64%-a kereskedelmi foglalkozású, holott az összes analfabéták közül átlag csak 8·46, illetőleg 2·11% esik erre a két foglalkozási főcsoportra, ahol kultúrátlan elmaradottságukban nagymértékben súllyesztik a fővárosi iparosok és kereskedők átlagos műveltségi színvonalát.

A többi külső országok közül csak az Ausztriában, Oroszországban és a Cseh-Szlovákiában született analfabéták száma jelentősebb. Valamennyinek arányszáma alatta marad azonban a félszázaléknak s így a kis abszolút-számok miatt nehéz további következtetéseket levonni belőlük. Ezeknek az analfabétáknak legnagyobb része foglalkozás nélkülinek, illetőleg egyéb és ismeretlen foglalkozásúnak vallotta magát. Legfeljebb annyit állapíthatunk meg, hogy az »egyéb« anyanyelvűnek kimutatott analfabéták valószínűleg lengyel, orosz, cseh-morva, szerb, román, olasz és bolgár anyanyelvűek, ezek ugyanis nincsenek külön részletezve az anyanyelvi statisztikában.

A teljesség kedvéért mégis ideiktatjuk a külföldön született analfabéták részletes foglalkozási statisztikáját, a nélkül, hogy ehhez a közléshez — a már elmondottakon kívül — további részletes kommentárt fűznénk.

A külföldön született analfabéták foglalkozás szerinti megoszlása.

Születési ország	Ipari	Kereskedelmi	Közelkedési	Napszamos	Házartási alkalmazott	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás nélküli	Összesen
	foglalkozású						Foglalkozás nélküli	Összesen
	volt az oldalt jelzett országokban született analfabéták közül							
Ausztria	2	—	—	5	2	8	22	39
Bulgária	1	1	—	1	—	3	—	6
Lengyelország	128	26	4	107	5	46	145	461
Németország	1	—	—	—	—	1	3	5
Olaszország	2	—	—	—	1	—	2	5
Oroszország	8	4	—	6	1	3	10	32
Románia	2	1	—	—	—	2	2	7
Jugoszlávia	2	3	—	—	—	2	3	10
Csehszlovákia	6	1	—	—	4	9	8	28
Idegen világrész	—	1	—	—	1	—	—	2
Összesen	152	37	4	119	14	74	195	595
%-ban	25.55	6.22	0.67	20.00	2.35	12.44	32.77	100.00
Az összes analfabéta foglalkozási megoszlása százalékban	8.46	2.11	2.37	19.22	6.44	16.41	44.99	100.00

A legtöbb külföldről származó analfabéta az *ipari és kereskedelmi* foglalkozások körében helyezkedik el. Általában kevesebb közöttük a foglalkozás nélküli elem, mivel jelentékenyen magasabb közöttük a férfiak (36·30%) arányszáma az átlagosnál (19·90). Azt pedig már láttuk, hogy a férfi analfabéták túlnyomórésze kereső munkában áll.

A csonkaországi vármegyék területén, illetőleg Budapest székesfővárosban született analfabéták foglalkozási viszonyainak világosabb áttekin-

tése érdekében a következő táblánkon négyes csoportosítást alkalmazunk : külön vizsgálva 1. a Budapesten, 2. a Pest vármegyében, 3. a szomszédos vármegyékben és végül 4. a távolabbi csonkamagyarországi vármegyékben született analfabéták foglalkozási megoszlását. (Teljesség kedvéért belefoglaltuk a táblába — 5., 6. és 7. sorszám alatt — a csonka ország területén kívül született analfabéták foglalkozás szerinti megoszlását is.)

Ilyen módon csoportosítva adatainkat, a következő eredményeket találjuk :

Az analfabéták foglalkozása születési helyük szerint részletezve.

Születéshely szerint	Ipari	Kereskedelmi	Közlekedési	Napszámos	Házartási alkalmazott	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás-nélküli	Összesen
	foglalkozású						Foglalkozás-nélküli	Összesen
	volt az oldalt megnevezett helyen született analfabéták közül							
a) Abszolút számban.								
1. Budapesten	115	21	38	240	40	222	411	1.087
2. Pest-Pilis-Solt-Kisk. vm.-ben	93	13	34	213	116	191	480	1.140
3. A szomszédos (13) vármegyékben :								
Borsod	4	2	2	19	7	10	57	101
Esztergom	5	1	—	21	5	32	47	111
Fejér	26	11	14	81	44	86	256	518
Heves	12	3	6	43	21	33	97	215
Jász-Nagykún-Szolnok	33	3	16	90	45	46	154	387
Komárom	9	7	3	24	8	32	63	146
Nógrád	15	3	5	23	9	24	92	171
Somogy	10	3	3	17	9	34	98	174
Szabolcs	12	7	1	20	10	20	65	135
Tolna	11	4	9	25	10	42	108	209
Vas	7	1	1	14	9	23	66	121
Veszprém	4	5	8	53	13	36	139	258
Zala	27	6	10	60	27	34	151	315
3. összesen	175	56	78	490	217	452	1.393	2.861
4. A többi vármegye területén született	62	13	17	186	71	111	413	873
5. Elszakított területen	218	63	55	599	160	474	1.435	3.004
6. Külföldön	152	37	4	119	14	74	195	595
7. Ismeretlen	—	—	2	4	2	56	6	70
Összesen	815	203	228	1.851	620	1.580	4.333	9.630
b) Százalékban.								
1. Budapesten	10-58	1-93	3-50	22-35	3-68	20-42	37-81	100-0
2. Pest-Pilis-Solt-Kisk. vm.-ben	8-15	1-14	3-00	18-42	10-17	16-75	41-37	100-0
3. A szomszédos 13 vármegyében	6-12	1-96	2-73	17-12	7-59	15-80	48-68	100-0
4. A többi vármegye területén	7-10	1-48	1-94	21-30	8-13	12-71	47-34	100-0
5. Elszakított területen	7-25	2-01	1-83	19-94	5-32	15-77	47-78	100-0
6. Külföldön	25-55	6-21	0-67	20-00	2-35	12-43	39-79	100-0
7. Ismeretlen	—	—	2-85	5-72	2-85	80-02	8-57	100-0
Általában	8-46	2-11	2-37	19-22	6-44	16-41	44-99	—

A Budapest székesfőváros területén született analfabéták, főleg az ipari (gyári) munkások, a napszámosok, a közlekedésüggyel foglalkozók s az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között találhatók. Feltűnően alacsony az arányszámuk a háztartási alkalmazottak, a kereskedelmi foglalkozásúak és a foglalkozás nélküliek csoportjában. A kereskedelmi foglalkozásúak csoportjában a külföldön (Lengyelországban) és elszakított területen születettek aránya jelentős. A háztartási alkalmazottak leginkább Pest vármegye községeiből, továbbá Jász-Nagykún-Szolnok, Heves, Zala és Fejér, Szabolcs, Vas és Borsod vármegyéből és a 3. csoportban nem részletezett többi csonkaországi vármegyék területéről költözött be a fővárosba. A többi vármegyék szülőtteire, továbbá az elszakított területekre s különösen a külföldiekre sokkal kevesebb háztartási alkalmazott esik, mint valamennyi analfabétára általában.

Az előző fejezetben részleteztük a születésük óta Budapesten tartózkodó analfabéták foglalkozás szerinti megoszlásával kapcsolatban, hogy az egyes foglalkozási főcsoportokba milyen foglalkozási ágak tartoznak. A születési adatok is megerősítik az ott elmondottakat. Ezek szerint is ugyanazokat a foglalkozási csoportokat kedvelik a fővárosban született analfabéták, mint a születésük óta itt nevelkedettek. Ez természetes is, hiszen a két kategóriához tartozó analfabéták abszolút száma alig tér el egymástól.

A nőanalfabéták foglalkozása születési helyük szerint részletezve.

Születéshely szerint	ipari	Kereskedelmi	Közlekedési	Napszámos	Háztartási alkalmazott	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás nélküli	Összesen
	f o g l a l k o z á s ú							
	volt az oldalt megnevezett helyen született nőanalfabéták közül							
a) Abszolút számban.								
1. Budapesten	58	11	1	148	37	189	384	828
2. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm-ben	32	11	1	115	111	145	463	878
3. A szomszédos 13 vármegyében	50	40	2	315	215	339	1.358	2.319
4. A többi (17) vármegyében ..	26	5	—	116	70	91	396	704
5. Elszakított területen	85	45	3	433	155	419	1.415	2.555
6. Külföldön	57	19	—	43	14	60	186	379
7. Ismeretlen	—	—	—	3	1	42	5	51
Összesen	308	131	7	1.173	603	1.285	4.207	7.714
b) Százalékban.								
1. Budapesten	7.00	1.33	0.12	17.87	4.47	22.83	46.38	100.0
2. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm-ben	3.64	1.25	0.11	13.10	12.64	16.51	52.74	100.0
3. A szomszédos 13 vármegyében	2.16	1.72	0.09	13.58	9.27	14.62	58.56	100.0
4. A többi (17) vármegyében ..	3.69	0.71	—	16.48	9.94	12.93	56.24	100.0
5. Elszakított területen	3.32	1.76	0.11	16.99	6.06	16.37	55.39	100.0
6. Külföldön	15.04	5.01	—	11.34	3.69	15.83	59.09	100.0
7. Ismeretlen	—	—	—	5.88	1.96	72.36	9.80	100.0
Átlag	3.60	1.69	0.09	15.21	7.81	16.65	54.95	—

Születése óta Budapesten tartózkodó természetesen csak az az analfabéta lehet, aki Budapesten született. Az összes analfabéták közül 1087 született Budapesten, de csak 977, vagyis az előző számnak 89-88%-a vallotta magáról, hogy születése óta itt lakik. A többi (110) analfabéta születése óta nyilván megszakította Budapesten való tartózkodását. A Budapesten születettek és a születésük óta Budapesten tartózkodó analfabéták száma nagyjából azonos (különösen a közlekedési, napszámos, egyéb és ismeretlen foglalkozásúak csoportjában), tehát abban a három foglalkozási szakmában, amelyben — az iparon kívül — a legmagasabb a fővárosi születésű analfabéták száma.

Az ipari és háztartási alkalmazottak, akik között legkisebb a születésük óta Budapesten tartózkodók aránya, a legmozgékonyabb elemek foglalkozásuknál fogva is és legkönnyebben változtatják helyüket.

A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében született analfabéták a háztartási alkalmazottak, a közlekedési szakma alkalmazottai és az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között szerepelnek az átlagos arányszámoknál magasabb százalékokkal. A napszámos, ipari és kereskedelmi szakmákban nem gyarapítják ily mértékben a Pest vármegyében születettek az analfabéták számát. Valószínű, hogy ezeket a (pestmegyei) szomszédos községekben, városokban született analfabétákat a Budapest-környéki iparosjellegű városok (Újpest, Pesterzsébet, Pestszentlőrinc, Csepel, Budafok stb.) befogják a főváros felé vándorlásukban. A Budapestet övező gyári városok munkaalkalmai, amelyeket közelebb érnek s amelyek a lakás-, közlekedési stb. viszonyok miatt is jobban megfelel életviszonyaiknak is, jobban lekötik őket. Leginkább a háztartási alkalmazottak azok, akik átszűrődnek ezen az övezeten és a fővárosban keresnek munkaalkalmat.

A férfianalfabéták foglalkozása születési helyük szerint részletezve.

Születési hely szerint	Ipari	Kereskedelmi	Közlekedési	Napszámos	Háztartási alkalmazott	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás nélküli	Összesen
	f o g l a l k o z á s ú						Foglalkozás nélküli	Összesen
	volt az oldal! megnevezett helyen született férfianalfabéták közül							
a) Abszolút számban.								
1. Budapesten	57	10	37	92	3	33	27	259
2. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében	61	2	33	98	5	46	17	262
3. A szomszédos 13 vármegyében	125	16	76	175	2	113	35	542
4. A többi (17) vármegye területén	36	8	17	70	1	20	17	169
5. Elszakított területen	133	18	52	166	5	55	20	449
6. Külföldön	95	18	4	76	—	14	9	216
7. Ismeretlen	—	—	2	1	1	14	1	19
Összesen	507	72	221	678	17	295	126	1.916

A férfianalfabéták foglalkozása születési helyük szerint részletezve. (Vége.)

Születési hely szerint	Ipari	Kereske- delmi	Közleke- dési	Nap- számos	Háztartási alkalma- zott	Egyéb és ismeretlen	Foglalkozás- nélküli	Összesen
	f o g l a l k o z á s ú						Foglalkozás- nélküli	Összesen
	volt az oldalt megnevezett helyen született férfianalfabéták közül							

b) Százalékban.								
1. Budapesten	22-01	3-86	14-29	36-68	1-16	12-74	10-42	100-0
2. Pest-Pilis-Solt-Kiskún vár- megyében	23-28	0-76	12-59	36-26	1-91	17-56	6-49	100-0
3. A szomszédos 13 vármegyében	23-06	2-95	14-02	32-29	0-37	20-85	6-46	100-0
4. A többi (17) vármegye terü- letén	21-30	4-73	10-06	41-42	0-59	11-83	10-06	100-0
5. Elszakított területen	29-61	4-01	11-58	36-96	1-11	12-24	4-49	100-0
6. Külföldön	43-97	8-33	1-85	35-18	—	6-48	4-19	100-0
7. Ismeretlen	—	—	10-52	5-26	5-26	73-64	5-26	100-0
Átlag	26-46	3-75	11-53	35-38	0-88	15-39	6-71	—

A Pest vármegyében született férfianalfabéták közül különösen a közlekedési szakmában helyezkednek el sokan (kocsisok, bérkocsisok, köztisztasági munkások, napszámosok), de magasabb az átlagosnál a különféle napszámosok (36-26%), a háztartási alkalmazottak, egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között is az arányszámuk. A Pest vármegyében született nőanalfabéták főleg háztartási alkalmaztatást és ipari (gyári) munkát keresnek.

Ha a Budapesten és a Pest vármegyében született analfabéták foglalkozási megoszlását összehasonlítjuk, az a legfontosabb különbség, hogy a budapesti születésűek az ipari (gyári) munkában, a kereskedelmi, a közlekedési és a napszámosmunkában helyezkednek el, míg a Pest vármegyében születettek a háztartási munkakörben és a foglalkozás nélküliek csoportjában vannak többen. (Ez utóbbiak nagyrészt a régebbi bevándorlók teszik ki.)

A férfianalfabéták arányszámainak összehasonlítása szerint a vármegyében születettek az ipari és háztartási munkában, a budapesti születésűek a többi szakmákban (főleg az ipari, kereskedelmi, közlekedési és foglalkozás nélküliek csoportjában) vannak aránylag többen. A nők között az ipari, kereskedelmi, közlekedési, napszámos, egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között vannak többen a fővárosi születésűek és a háztartási, valamint a foglalkozás nélküliek között a pestvármegyei születettek.

A legtöbb bevándorlót szolgáltató 13 (szomszédos) vármegye területéről való analfabéták között a háztartási alkalmazottak, a közlekedési foglalkozásúak és a foglalkozás nélküliek szerepelnek az átlagosnál magasabb arányszámokkal. Az ipari, kereskedelmi, napszámos, egyéb és ismeretlen foglalkozásúak között kisebb arányszámuk az átlagosnál, illetőleg a fővárosban született analfabéták arányszámainál.

A férfiak különösen a közlekedési szakmában és az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak csoportjában, a nők a háztartási alkalmazottak, a foglalkozás nélküliek (szülők) és a kereskedelmi szakma alkalmazottai között vannak többen az átlagos arányszámoknál a szomszédos 13 vármegye szülöttei között.

Vármegyénként nagy eltérések mutatkoznak ez általános képtől. A szomszédos 13 vármegyében született összes analfabéták közül pl. 6-12% volt az ipari szakmák alkalmazottja. Ezzel szemben a Szabolcs vármegyében született analfabétáknak 8-89%-a, a nógrádmegyeieknek 8-77, a zalaiknak 8-57, a jásznagykúnszolnokmegyeieknek 8-53%-a volt ipari foglalkozású. Legkevesebben mentek ipari munkára a veszprémi (1-55%), borsodi (3-96%) és esztergommegyei születésű analfabéták közül. Ezeket inkább a különféle napszamosok csoportjában találjuk meg, ahol az átlagosnál jelentékenyen magasabb az arányszámuk. (A veszprémi születésű analfabétáknak 20-54, a borsódiaknak 18-81, az esztergomiaknak 18-92%-a volt napszamos.)

A kereskedelmi szakmához 1-96 tartozott a szomszédos vármegyékben született analfabéták közül, a szabolcsiaknak ezzel szemben 5-18, a komáromi születésűeknek 4-79%-a volt kereskedelmi foglalkozású, de az átlagosnál magasabb a kereskedelmi foglalkozásúak aránya Fejér és Borsod megyék szülötteinél is. Ezzel szemben a Szolnok, Esztergom és Vas vármegyékben születettek között legkevesebb a kereskedelmi foglalkozású.

A *közlekedési foglalkozású* analfabéták — akik 2-73%-át alkotják e 13 vármegyében születetteknek — főleg a három szomszédos dunántúli vármegye, — Tolna, Veszprém és Zala, — továbbá Jász-Nagykún-Szolnok megye területéről kerültek a fővárosba. Legkevesebb közlekedési foglalkozású analfabéta Szabolcs, Vas és Somogy megyéből került Budapestre.

A *napszamos foglalkozásúak* között a már említett Borsod, Esztergom, és Veszprém megyéken kívül különösen a Jász-Nagykún-Szolnok és Heves vármegyék tűnnek ki magas arányszámaikkal. Jász-Nagykún-Szolnok és Veszprém vármegye szülöttei között különösen sok a napszamosanalfabéta, akik ezen a foglalkozási csatornán át jutnak fel a fővárosi társadalom életébe.

Feltűnően alacsony ezzel szemben a somogymegyei születésűek, a tolna- és vasmegyeiek között a napszamosok arányszáma, de még a nógrád- és fejérmegyeieké is alatta van az átlagos arányszámnak.

A *háztartási alkalmazottak* arányszáma különösen a szolnokmegyei születésűeknél, továbbá a heves-, zala- és fejérmegyeiekénél magas, Szabolcs és Vas megyében körülbelül megfelel az átlagnak. A többi vármegyékben — különösen Esztergom, Veszprém, Somogy, Nógrád és Komárom megyében — alatta marad az átlagnak. Az Esztergom megyében születettek leginkább az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak, a veszprémi-, nógrád- és különösen a somogymegyeiek a foglalkozás nélküliek között vannak sokan.

A *foglalkozás nélküli analfabéták* csoportja leginkább Somogy, Borsod, Vas, Veszprém, Nógrád és Tolna megyék bevándorlóit öleli fel. Az elnevezés alatt leginkább a régebben bevándorolt és ma már nem kereső analfabétákat kell értenünk, akik a most felsorolt vármegyékből kerültek fel évtizedek előtt Budapestre, még azokban az időkben, amikor a legnagyobbarányú volt a főváros felé irányuló vándorlás.

Nemek szerint az ipari foglalkozású férfiak leginkább Szabolcs, Zala, Komárom, Esztergom és Jász-Nagykún-Szolnok és Vas megyékből rekrutálódnak. A napszámosok Jász-Nagykún-Szolnok, Esztergom, Heves, Borsod és Veszprém vármegyékből, a közlekedési alkalmazott férfiak Tolna, Veszprém, Borsod és Jász-Nagykún-Szolnok megyéből vándoroltak a fővárosba.

A nőanalfabéták tudvalevőleg csak a napszámosok, egyéb és ismeretlen foglalkozásúak, háztartási alkalmazottak és foglalkozás nélküliek között szerepelnek nagyobb számmal. Ezek leginkább Veszprém, Komárom, Zala, Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod, Esztergom és Heves vármegyéből kerültek Budapestre.

A szomszédos 13 vármegyében született analfabéták foglalkozási arányszámaival szemben a többi vármegye területén születetteké azt az eltérést mutatja, hogy a messzebb eső vármegyékből bevándorolt analfabéták nagyobb arányszámmal szerepelnek az ipari alkalmazottak, a napszámosok és háztartási alkalmazottak között. Ez összhangban van azzal a fentebbi megállapításunkkal, hogy ezek a kategóriák a legmozgékonyabbak s az ország legtávolabbi vidékeiről is elvándorolnak munkát keresni a fővárosba. Ugyanígy a megszállott területeken születettek is ezekben a foglalkozási csoportokban találhatók az átlagosnál magasabb arányszámokkal.

A vidéki származású analfabéták — akik az összesnek mintegy kilenc-tizedrészét alkotják a fővárosban — leginkább a háztartási alkalmazottak, a napszámos és közlekedési munkák körén keresztül szívódnak fel tehát a fővárosba. Amíg egyáltalában lesznek a vidék népességében jelentékenyebb számú írni-olvasni nem tudó rétegek s amíg ezek, mint háztartási alkalmazottak, gyári munkások és napszámosok alkalmaztatáshoz jutnak a fővárosban, állandóan szívárogni fog továbbra is ez az analfabéta tömeg Budapest felé.

Habár a legdúsabb tartalékok az elszakított területekkel egyidőre elvesztek és a megmaradt terület népességének művelődési állapota is fokozatosan javul, úgyhogy egyre kevesebb s kevesebb — különösen a munkabíró fiatal korosztályokban — az analfabéták száma, az utánpótlás még sem fog egyhamar kimerülni. A fővárosban is nőnek fel még mindig — bár már csak igen szórványosan — itt született analfabéták, akik valamilyen módon el tudják kerülni az iskolát. De ha el akarjuk érni egy-két évtizeden

belül, hogy a kihaló 50—60 éven felüli korban lévőkön kívül ne legyen többé analfabéta huzamosabb ideig a fővárosban, ennek egyetlen módja az, hogy *a fővárosba érkező vidéki analfabétákat a bejelentési kötelezettség alapján pontosan — egyénenként — számontartsuk és minden lehetőséget felhasználjunk, hogy ezeket a felnőtt korban bevándorlókat analfabéta tanfolyamokon megtanítsuk az írás-olvasás elemeire.*

Ezért kellene az eddigieknél nagyobb áldozattal munkába venni a felnőtt korú, de még kereső, különösen a frissen bevándorló vidéki eredetű analfabéták iskolán kívüli oktatását. Ezen a téren még jó néhány évig igen halás tevékenységi területe lesz a Székesfővárosi Iskolán kívüli Népművelési Bizottságnak, amely eddig is rendkívüli sok hasznos munkát végzett az analfabéta tanfolyamok ismételt megrendezésével.

A legutolsó, 1929/1930. tanévben is 34 analfabéta-tanfolyamot szervezett például a bizottság, amelyek benépesítését nagymértékben megkönnyítette az a névszerinti összeírás, amelynek eredményeit tanulmányunkban bemutattuk. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal ugyanis a begyűlt összeírólapokat a Népművelési Bizottság rendelkezésére bocsátotta, amely az 1929. év nyarán az analfabétákat lakásuk szerint az iskolai körzetekbe beosztva lajstromozta. Az 1929/1930. tanév elején a Népművelési Bizottság a 15—40 éves analfabéták személyi adatait és címét megküldte az egyes analfabéta-tanfolyamokat vezető iskolaigazgatóknak, akik házról-házra járva egybegyűjtötték az írni-olvasni nem tudókat. Ezenkívül is széleskörű propagandát fejtett ki a bizottság, hogy a tanfolyamokon való részvételre buzdítsa az analfabétákat — röplapokkal, személyes behívókkal serkentve az érdekelteket a tanfolyamra, úgyhogy a tanév elején több, mint 1000 analfabéta jelentkezett a főváros különböző pontjain fekvő iskolákban a fölvételre.

A fővárosi analfabéta-tanfolyamok szervezetét, a tanfolyamra való felvételt, a szorgalmi időt, a tan- és órarendet, a helyi felügyelők és oktatók teendőit a Népművelési Bizottság előterjesztése és a vonatkozó közoktatásügyi miniszteri rendeletek figyelembevételére alapján 2200/1929. számú elnöki határozatával szabályozta a székesfőváros polgármestere. (A szabályzat teljes szövegét lásd: Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve, XVIII. évf. (1930.) 356* s köv. lapján. Szerkeszti dr. Illyefalvi I. Lajos.)

E szervezeti szabályozás szerint az analfabéta-tanfolyamokra, amelyek szervezését és helyét az egyes tanévek elején a Népművelési Bizottság elnöke, a polgármester hirdetményben teszi közzé, csak a 15 éves kort betöltötték vehetők fel. A szorgalmi idő 5 hónap, amelyen belül heti háromszor két órán át tanulnak a kezdők és írástudatlanok. A tanfolyamok *ingyenesek* s annak elvégzéséről a látogatók bizonyítványt kapnak.

Az 1929/1930. tanévben rendezett tanfolyamokon 305 férfi és 594 nő, összesen 899 hallgató tanult meg írni-olvasni, illetőleg kapott bizonyítványt. A tanulmányunkban feldolgozott összeírás összesen 1934 15—40 éves analfabétát talált, tehát ezek 46·5%-ánál (az összeírt férfiak 72%-ánál) sikerült eltüntetni a sikeres szervezés eredményeképpen az analfabetizmust. Ez az adat is igazolja, *mennyire helyes úton jár a székesfőváros közművelődési közigazgatása, amikor ilyen módon igyekszik megszüntetni a fővárosban az analfabetizmust legalább a még javakorban levő, keresőképes, dolgozó polgároknál.* Ezeket az analfabéta-összeírásokat az ötesztendőnként ismétlődő népszámlálások között, 2—3 évenként meg lehetne újítani a főváros *megtelepedett lakosságánál*, az újonnan beköltözőknél pedig *bejelentési kötelezettséghez* kellene kötni az analfabetizmus fennforgását, ami lehetővé tenné, hogy a munkaadók »jóindulatú nyomatékán« túl erélyesebb eszközöket is találjunk a beköltöző analfabéták beiskolázására.

Az analfabéták beiskolázásának fenti módon való sikerességét az is bizonyítja, hogy a tanfolyamokra bejárók arányszáma az egyes kerületekben alig tér el az 1929. évi összeírásban szereplők kerületek szerinti megoszlásától. Abban a kerületben járt a legtöbb analfabéta tanfolyamra, ahol a legtöbbet talált az összeírás is. (A VI., VII., VIII. és X. kerületben.)

A Népművelési Bizottság beszámoló jelentésében statisztikai adatokat is találunk az analfabéta-tanfolyamok hallgatóiról. (L. : Bp. Szfv. Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve, 1930. 359* lap.) *Kor* szerint 8·0% volt közülük 15—18 éves, 19·6% 19—24, 28·6% 25—35 és 43·8% 35 éven felüli. *Vallás* szerint 72·3% róm. kat., 14% ref., 7·5% gör. kat., 2·78% izr. *Foglalkozás* szerint legtöbb volt közöttük háztartási alkalmazott (25·2%), háztartásbeli (24·8%), ipari munkás (21·7%) és napszámos (11·1%).

Bármennyire tagolódik is a sok ágazatú társadalmi munkamegosztásban az analfabéták munkaköre és gazdasági elhelyezkedése, végeredményben — lélektanilag, társadalomgazdaságilag és kultúrpolitikai tekintetben — egy olyan homogén tömeget alkotnak, amelyet az analfabetizmus, az írni-olvasni tudás hiánya szinte teljes mértékben kizár a társadalmi munka minden fontosabb pozíciójából. Koruknál fogva jelentékeny részük már nem vesz ugyan részt a termelő, kereső munkában, de akik még keresőképesek közülük, azok sem tudnak feljebb jutni a gazdasági és társadalmi ranglétrán a napszámosok, gyári munkások, takarítónők, háztartási cselédek, házmesterek és viceházmesterek, utcai árusok, kocsisok és köztisztviselők munkások körén. Sehol egyetlen önálló egzisztencia közöttük, egy biztos keresetű gondtalan családalapításra elegendő jövedelemmel rendelkező vagy valami előhaladást ígérő foglalkozásban lévő. A főváros társadalmának legszomorúbb, letört, testileg-lelkileg kétségbeejtő állapotban élő gazdasági és szellemi proletárai, szomorú emberhulladéka ennek a milliós nagyvárosnak és utolsó képviselői annak a lassan teljesen eltűnő korszaknak, amikor még

aránylag ritka volt az írást-olvasást ismerők száma, utolsó árnyékfoltok az ország művelődésének élén járó főváros kulturális életén, olyan foltok, amelyek lassan maguktól is felszívódnak és eltűnnek a főváros társadalmi életéből. Több mint két emberöltő erőfeszítése kellett hozzá, hogy eljussunk idáig. Több évtized telt el azóta már, hogy nagyobb számmal nyíltak meg nemcsak a fővárosban, hanem az ország többi részeiben is az iskolák, hogy mindenüvé eljuttassák az írás-olvasás ismeretének áldását és még csak most tartunk ott, hogy az ország fővárosában csak kivételes már, aki írni-olvasni ne tudna s emberileg ki lehet számítani, mikor válik már feleslegessé — legalább a fővárosban — az analfabéták statisztikai számbavételelének szomorú feladata.

IV. Befejezés.

Tanulmányunk végére érve, röviden össze kell foglalnunk vizsgálataink eredményét. Három fejezetre osztottuk a magyarországi és a fővárosi analfabetizmus statisztikai és kultúrtörténeti anyagát. Mindenekelőtt utaltunk az első részben arra a történelmi alapra, amelynek ismeretében leghelyesebb mértéket találhatunk a sajnos, olyan nagyarányú magyarországi analfabetizmus kifejlődésének okaira.

Láttuk az analfabetizmus arányait nemzetközi viszonylatban, rámutattunk azokra a törekvésekre is, amelyek külföldön a népoktatás erőteljes fejlesztésén túl statisztikai módszerekkel is igyekeznek minél alacsonyabbra szorítani az írni-olvasni nem tudók számát. Ezzel szemben hangsúlyoztuk, hogy a magyarországi analfabetizmus arányait sok tekintetben a túlszigorúan megvont korhatár is növeli, hiszen a legtöbb nemzet csak 7, 10 vagy 12 éves korban állapítja meg az írni-olvasni tudás hiányát a maga népességénél.

Ismertettük tanulmányunk bevezető részében azokat a megfigyelési módokat, amelyek segítségével számbaveszik az írni-olvasni tudókat hazánkban és a külföldön. Különös hangsúllyal emelkednek ki ezek közül a népszámlálások, amelyeknek megfigyelő munkája, különösen hazánkban, a leggazdagabb adatokat gyűjti az írni-olvasni nem tudók számáról és demográfiai viszonyairól.

Amilyen bőségesek azonban ezek az adatok statisztikai szempontból, olyan szomorú, szinte vigasztalan képet rajzolnak hazánk népe alsófokú művelődési viszonyairól, hiszen még 1920-ban is — alig 8 milliós népesség mellett — 1,090.000 volt hazánkban a hat éven felüli analfabéták száma, félszázaddal az általános népoktatási kötelezettség törvénybeiktatása után. Nyilvánvaló, hogy az analfabetizmus ilyen erős elterjedtségének gyökereit messzebből kiinduló történelmi fejlődés mozzanataiban kell keresnünk, mint amennyire az analfabetizmus elterjedésének népszámlálási megfigyelése hazánkban visszanyúlik. Kétségtelenül meg lehet állapítani azt is, hogy a magyar városok és ezek között különösképen a főváros népességének

műveltségi színvonalát, amely minden időkből haladottabb volt, mint a vidéki népességé, nemcsak a városok régebbi gyökerű kulturális berendezkedése alakította kedvezőbbre, hanem ezzel a kedvező fejlődéssel szemben igen erős ellensúlyozó tényező is jelentkezett a városok, főleg a székesfőváros felé öző alacsony műveltségi színvonallal bíró, vagy éppen analfabéta néptömegek révén.

Ezek az alapfeltevések tették szükségessé, hogy a főváros írástudatlanságainak statisztikai megfigyelése és adatai tudományos feldolgozása során kettős irányban is kiterjesztettem, kibővítettem a megfigyelés és az oknyomozás körét. Egyrészt a történelmi visszatekintés irányában igyekeztem minél messzebbható vizsgálattal keresni XIX. századbeli népműveltségi viszonyaink kialakulásának gyökereit, kutatva a művelődéstörténeti fejlődés legdöntőbb jelentőségű mozzanatait, mint amelyeknek feltehetően maradandó hatása volt a magyarországi és ezen belül a fővárosi analfabetizmus arányainak nagyranövesztésében, hiszen első pillanatra meg lehetett állapítani, főleg a korviszonyok vizsgálata során, hogy a ma is meglevő analfabetizmust nem máról-holnapra megjelenő erők alakították ki hazánkban.

Másik irányban területileg, térbelileg terjesztettem ki a megfigyelés körét a főváros határain túl az integer Magyarország valamennyi törvényhatóságára, amelyek területéről kisebb-nagyobb arányokban minden időben, de különösen a múlt század utolsó évtizedeiben igen nagyarányú vándorlás indult meg a főváros felé és ezen a révén igen jelentős tényezője lett Budapest népe századvégi és mai műveltségi viszonyainak is a vidéki lakosság alsófokú művelődési állapota. Erről a tényezőről nemcsak megfelelkezni lett volna módszeres hiba, de ennek felderítése nélkül okát sem lehetett volna találni annak a sajátságos jelenségnek, hogy mialatt az ország legtöbb törvényhatóságában állandóan fogyott az írni-olvasni nem tudók abszolút száma, mert a népoktatás erőteljes fejlődése a felerdőülő új nemzedéket mindenütt meghódította a betű uralmának, azalatt a fővárosban félévszázadon át egyre több és több analfabétát talált a 10 évenként ismétlődő népszámlálás.

Csakis az ország alacsonyabb kultúrájú vidékeiről származhatott ide ez az egyre szaporodó írástudatlan tömeg, hiszen a főváros népoktatási ügye már a múlt század elején is eléggé fejlett volt ahhoz, hogy saját ben-szült lakossága körében legyőzze az analfabetizmus sötétségét. A vidék viszont nemcsak azon a révén javította népessége művelődési arányszámait, hogy a kiháló írástudatlan tömegek helyét egyre nagyobb arányokban foglalta el az iskolabajárt nemzedék, hanem azon a révén is, hogy éppen azokban az évtizedekben hagyták el a legnagyobb tömegekben a falvakat a munkát, megélhetést kereső írástudatlan tömegek, amikor a városok fejlődése, különösen a főváros rohamos nagyranövése a legtöbb munkás-

kezet vonzotta magához és falai közé fogadta a vidéken megélhetést nem találó írástudatlan elemeket. Analfabéta férfiak és nők szinte tízezerszámba telepődtek meg a múlt század utolsó negyedében a székesfőváros területén is s vertek itt gyökeret a nélkül, hogy meg lett volna rá a mód, hogy itt utólag elsajátítsák az írás-olvasás elemi ismereteit és itt élnek még ma is, legnagyobb részben túl az 50—60 éves korhatáron, mint régmúlt idők népműveltségi viszonyainak kiháló emlékei, a fővárosi analfabetizmus utolsó képviselői, akiknek írástudatlanságáért azonban legkevesebb felelősség épen a főváros művelődési közigazgatását illeti.

Hiába keresnők tehát a főváros multszázadi művelődési viszonyaiban a még mindig jelentős arányú analfabetizmus okait, hiszen ezért túlnyomó részben az ország többi részének régebbi művelődési viszonyait illetheti vád.

Milyenek voltak azonban országszerte a múlt században a népművelődési állapotok, amelyek kedvezőtlen utóhatása, nemzedékeket keresztül élő sötét árnyéka még mindig itt kísért közöttünk? Erre a kérdésre igyekeztem a tanulmány első három fejezetében megadni nagy vonalakban a tájékoztató választ. Ennek során kísérletet tettem arra is, hogy a magyarországi analfabetizmus oknyomozó történetéhez egy áttekintő adattárat nyújtsak. Ez a vizsgálódás népoktatásügyünk régebbi századokba visszanyúló viszonyaink jellemzésével vette kezdetét, bővebb részletességgel időzve a Mária Terézia iskolareform törekvéseitől az 1868. évi magyar népoktatási törvénycikk megalkotásáig eltelt 100 esztendő népiskolázási viszonyainál. Ez a 100 esztendő alakította ki a magyar népoktatásügy szervezetét, de ennek a 100 évnek iskoláztatási viszonyaiban kell keresni elsősorban a magyarországi analfabetizmus nagyranövésének okait is. Ez az időszak volt az, amikor Európa haladottabb nemzetei gyorsütemű lépésekkel igyekeztek minél messzebbre jutni a népműveltség terjesztésében azzal az eredménnyel, hogy a XIX. század hetvenes éveiben a legtöbb helyen már csak emlékek maradtak a népesség soraiban a régebbi születési generációk alacsonyabb művelődési viszonyairól, úgyhogy teljesen jelentőségét veszítette és tárgyitalanná vált az analfabéták számának és számuk alakulásának statisztikai figyelemmel kísérése.

Ezzel szemben nálunk a népműveltségi viszonyok javulása tekintetében ez a 100 esztendő súlyos mulasztások, késlekedések és erőpazarlások közben telt el. Egységes, erős állami akarat és irányítás híján a legnagyobb részben a felekezetek kezére bízott népoktatás a legjobb szándékok mellett sem tudott átfogó eredményű, mélyenszántó, átütő erejű hatással lenni az ország népmillióinak műveltségi színvonalára és nem tudta elérni, hogy az írás-olvasás ismeretét legalább az ország népességének nagyobb felénél általánossá tegye. Nemcsak az iskolák elégtelensége, az iskolafenntartók szegénysége, hanem a századelejei, túlnyomó részben felekezeti népiskolák oktatási rendszere és elmaradott, tökéletlen tanítási módszere, hanem főleg

a beiskolázás nagyfokú hiányosságai is előidézői voltak annak, hogy mikor 1869-ben az első rendszeres népszámlálás első ízben tudakolta hazánkban az írni-olvasni tudás ismeretét, a hat éven felüli lakosságnak még csak alig egyharmadrésze mondhatta el magáról, hogy megtanult írni-olvasni.

Ezeket a XVIII. századvégi és XIX. századeleji népoktatási viszonyokat ismerteti tanulmányunk II. része, amely különösen a különböző hitfelekezetekhez tartozó lakosság egymástól annyira eltérő iskolázási viszonyait tárja fel beható részletességgel. Abban az időben, mikor állami népiskoláink még egyáltalában nem voltak és közös felekezetűi községi iskolákat is csak némely városban találunk a fővároson kívül, az egyes hitfelekezetek anyagi erején, vezetőinek kulturális érzékén és áldozatkészségén és az ezekben az iskolákban uralkodó tanítási módszereken fordult meg, hogy a hívek gyermekei milyen számmal sajátították el az írni-olvasni tudást. Ezek a tényezők okozták, hogy már a múlt század első felében olyan nagy művelődésbeli különbségek mutatkoztak az egyes felekezetek hívei között, amely különbségek azóta sem tűntek el teljesen, annak ellenére, hogy a népoktatás egyre inkább állami és községi feladattá lett, illetőleg állami ellenőrzés alá került és ma már a tanítás módszere és eredményessége tekintetében is alig van különbség az egyes iskolafenntartók népiskolái között. Ezért tartottuk szükségesnek a XIX. század első felében uralkodott népoktatási viszonyok alapos ismertetését, mert csak így tudjuk megérteni azokat a különbségeket, amelyeket az 1869 óta 10 évenként megismételt népszámlálások hitfelekezetek, nemzetiségek, férfiak és nők szerint az írni-olvasni tudás tekintetében megállapítottak. Ezeket az eredményeket tanulmányunk ugyanezen része ismerteti vázlatos áttekintésben, összefoglalva főeredményekben azt az egész statisztikai adatot, amely népünk írni-olvasni tudásáról az első népszámlálás óta rendelkezésünkre áll. Ebbe az országos háttérbe és ebbe a művelődéstörténeti távlatba állítja be tanulmányunk III. része Budapest írástudatlanjai demográfiai és szociális viszonyainak beható vizsgálatát, azét a fővárosi analfabetizmusát, amely minden tekintetben és mindenkor szerves része, eredője és visszatükrözője volt az ország egész népessége — sajnos, eléggé elmaradott — művelődési viszonyainak. Ez a magyarázata annak, hogy a főváros lakossága írni-olvasni tudásáról gyűjtött statisztikai adatok — és pedig nemcsak a népszámlálási teljes anyag, hanem a tanulmányunk alapjául szolgáló 1929. évi reprezentatív felvétel is — annyira híven, sőt sok tekintetben még jellemzőbben mutatják az egész ország népének analfabetizmusát, illetőleg ennek legsajátosabb megnyilvánulási formáit és jellemvonásait.

Ebben a III. részben tárgyalja tanulmányunk azt az igen értékes statisztikai adatot, amely Budapest lakossága írni-olvasni tudásáról évtizedek óta összegyűjtött statisztikai megfigyelés fáradhatatlan munkája, beleillesztve ebbe a keretbe azt a reprezentatív adatgyűjtést, mely 1929-ben

kísérelte meg addig soha nem alkalmazott részletességgel megismerni a fővárosi írástudatlanok társadalmát.

Talán fölösleges volna ennek a vizsgálatnak akárcsak legfontosabb eredményeit is itt újból ismételni. Elég, ha utalunk arra, hogy ez a budapesti analfabéta társadalom minden jel szerint egyre zsugorodó rétege a főváros lakosságának. A korviszonyok vizsgálata meggyőzően igazolta, hogy már csak igen vékony erek táplálják alulról az újabban felserdülő nemzedék soraiból a fővárosi analfabéták számát. Az ország megcsonkításával elvesztett perifériák nagyarányú analfabetizmusa sem szaporítja immár a fővárosi írástudatlanok táborát, a megmaradt országrészek felől érkező vándor-mozgalom pedig mind kevesebb és kevesebb analfabétát hoz Budapest felé. 1920-ban ugyan még mindig 28.600 volt az itt élő 12 éven felüli írástudatlanok száma, de közülük 19 ezer már túl volt a 40 éves életkoron. Az 1930. évi népszámlálás minden bizonnyal legalább 10 ezerrel kevesebb írástudatlant talált a fővárosban, úgyhogy megítélésünk szerint már csak egészen rövid idő kérdése, hogy teljesen eltűnjön Magyarország fővárosából az analfabetizmus, amelyet a nyugateurópai nagyvárosok és fővárosok ma már csak szórványosan előforduló esetekből ismernek.

Hogy miért élt olyan sokáig és miért terjeszkedett ki olyan nagy arányokban a magyar fővárosban az elmúlt század óta az analfabetizmus, annak magyarázatát kíséreltük meg szerény erőinkkel fenti tanulmányunkban, amelynek tehát elsősorban történelmi célú jellege van, bár számos megállapításának a gyakorlati művelődéspolitikai is hasznát veheti, nem is szólva arról, hogy a főváros népe társadalmi viszonyainak megrajzolásához is nyújtottunk néhány jellemző, értékes adalékot.

FÜGGELÉK

Magyarország egyes törvényhatóságainak fértilakosságából olvasni-írni tudott.¹⁾

Ország rész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli fértilakosságból olvasni-írni tudott százalékban ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
a) Duna jobbpartja.										
Baranya vm.	56.279	68.748	88.116	96.211	106.966	52.5	65.7	72.2	76.7	81.8
Pécs tjt.	7.641	9.965	11.831	15.306	19.789	72.2	84.6	82.8	87.0	89.7
Fejér vm.	45.160	53.359	63.129	70.339	75.470	62.6	75.3	77.5	82.0	84.0
Székesfehérvár tjt.	7.080	8.117	9.619	11.439	14.744	75.1	85.6	86.0	92.3	92.8
Győr vm.	22.131	25.925	30.274	33.595	33.366	64.9	77.5	79.6	84.2	86.5
Győr tjt.	6.282	6.716	8.028	10.874	17.845	75.6	85.5	85.7	92.2	92.8
Komárom vm.	34.821	41.631	48.942	55.667	65.705	64.7	78.4	80.7	84.2	86.0
Komárom tjt.	3.261	4.076	4.425	6.074	10.511	67.6	84.0	84.6	89.2	93.2
Moson vm.	24.971	27.872	31.113	33.238	36.572	78.9	87.3	86.7	88.8	90.7
Somogy vm.	57.199	78.322	99.212	116.090	131.751	48.0	65.3	72.2	79.2	84.3
Sopron vm.	61.965	70.657	81.883	90.284	94.705	72.6	83.3	85.3	88.7	90.5
Sopron tjt.	7.305	7.876	9.911	11.695	14.655	83.9	90.6	87.0	93.1	95.6
Tolna vm.	60.198	71.028	85.521	89.426	97.027	66.4	77.9	80.8	83.9	85.9
Vas vm.	79.053	105.048	125.502	144.570	157.948	58.5	76.0	78.3	84.1	86.7
Veszprém vm.	54.868	62.476	71.028	77.993	84.492	66.7	77.9	79.7	84.5	87.1
Zala vm.	50.315	76.045	106.199	133.769	157.528	36.9	54.2	63.2	73.2	79.9
Összesen	578.529	717.861	874.738	996.573	1,119.074	58.5	72.4	76.8	81.8	85.4
b) Duna balpartja.										
Árva vm.	9.945	15.910	20.803	22.469	23.376	30.8	51.5	61.1	67.3	75.1
Bars vm.	23.342	34.614	42.118	49.500	58.185	42.0	63.8	67.7	73.7	80.0
Esztergom vm.	15.816	19.627	25.258	29.056	33.546	58.3	71.1	78.3	82.1	87.7
Hont vm.	21.241	26.797	33.164	37.942	41.650	52.3	68.7	74.5	79.8	85.0
Selmecbánya tjt.	3.579	4.527	4.710	5.172	5.174	63.1	78.0	79.5	82.9	87.5
Liptó vm.	16.401	19.825	22.861	25.579	28.341	52.2	69.8	75.8	80.7	83.4
Nógrád vm.	31.917	42.119	57.899	72.208	87.289	38.6	56.4	65.7	72.9	79.9
Nyitra vm.	63.294	86.936	110.007	130.063	149.984	44.2	62.4	69.5	76.4	81.5
Pozsony vm.	54.981	73.169	88.272	100.944	110.777	53.6	71.4	76.5	81.2	85.0
Pozsony tjt.	14.936	15.889	18.119	22.510	32.074	79.2	90.1	88.1	91.9	93.0
Trencsén vm.	22.581	35.801	51.154	66.141	80.715	23.7	42.6	53.1	62.3	69.9
Turóc vm.	8.303	10.542	13.702	15.634	18.333	47.7	64.9	69.5	75.2	81.7
Zólyom vm.	20.517	25.358	32.578	39.592	45.579	49.3	64.5	71.2	78.5	83.4
Összesen	806.858	1,111.114	1,202.645	1,316.810	1,415.029	44.2	62.3	69.1	75.5	81.1
c) Duna-Tisza köze.										
Bács-Bodrog vm.	91.395	110.912	153.265	184.257	206.232	47.7	58.1	65.6	73.3	78.1
Baja tjt.		5.067	5.744	6.460	7.253		68.2	72.2	78.4	82.2
Szabadka tjt.		5.607	8.145	12.720	18.599		24.4	34.8	42.6	54.9
Újvidék tjt.		3.750	5.724	7.544	9.676		48.0	69.3	75.2	83.0
Zombor tjt.		3.229	4.266	5.508	6.954		32.0	45.2	49.3	56.9
Csongrád vm.	28.376	21.833	28.821	37.835	46.167	49.4	54.9	58.4	68.4	75.8
Hódmezővásárhely tjt.		14.985	18.286	21.894	23.650		74.1	76.6	82.1	84.9
Szeged tjt.		11.985	19.149	24.433	32.402		40.8	64.6	69.7	74.2
Heves vm.		54.839	38.852	55.578	71.291		40.3	49.6	59.1	69.3
Jász-Nagykun-Szolnok vm.		47.312	69.975	90.518	108.180		53.1	65.8	69.4	74.9
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	113.661	151.687	201.846	262.929	354.306	57.5	67.7	72.0	77.7	82.7
Budapest székesfőv.	90.222	130.289	185.771	277.820	373.728	B: 74.7 P: 79.3	89.2	88.6	92.5	95.2
Kecskemét tjt.	8.406	10.643	12.529	16.594	21.538		49.0	61.6	64.0	70.6
Összesen	458.782	591.527	802.568	1,054.891	1,384.559	52.5	65.6	70.7	78.1	83.4

¹⁾ 1869–1900-ig a polgári, 1910-ben a tényleges össznépesség a katonákkal együtt. Az 1900. évi adatok az ismeretlen műveltségük nélkül. — ²⁾ 1880-ban az adatok a 7 éven felüli népességre vonatkoznak. — ³⁾ Obuda nélkül.

Magyarország egyes törvényhatóságainak férőlakosságából olvasni-írni tudott.¹⁾ (Vége.)

Ország rész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli férőlakosságából olvasni-írni tudott százalékban ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
d) Tisza jobbpartja.										
Abaúj-Torna vm.	21.346	28.596	37.148	43.399	48.289	38-1	56-0	64-3	72-3	78-0
Kassa t.jv.	5.068	5.689		11.748	17.409	55-1	71-3			
Kassa t.jv.	6.290	7.714	9.104	11.748	17.409	69-1	81-0	82-0	85-0	88-6
Bereg vm.	15.991	22.128	30.959	42.449	57.762	25-5	37-3	43-8	51-7	61-9
Borsod vm.	39.792	46.823	60.253	79.875	77.067	50-2	63-3	69-3	77-2	79-8
Miskolc t.jv.					20.368					90-1
Gömör és Kishont vm. ...	45.245	48.405	55.355	59.774	63.454	63-3	75-9	77-5	80-5	83-2
Sáros vm.	12.359	19.380	25.795	34.170	42.950	18-0	31-0	40-9	52-7	64-2
Szepes vm.	26.071	36.805	38.788	44.547	50.097	37-9	56-7	62-0	67-6	73-1
Ung vm.	8.983	15.768	20.287	27.056	36.469	17-8	32-5	38-6	46-8	57-6
Zemplén vm.	31.630	45.092	55.591	73.166	88.658	27-6	43-8	48-6	58-5	66-8
Összesen	212.775	276.400	333.280	416.185	502.523	38-0	50-7	56-5	64-3	71-8
e) Tisza balpartja.										
Békés vm.	55.064	64.938	82.537	94.375	106.187	64-3	74-5	77-2	81-7	84-2
Bihar vm.	66.399	70.524	89.282	110.618	133.565	33-7	43-1	45-7	50-2	55-1
Nagyvárad t.jv.	8.496	9.643	12.822	16.110	25.266	67-5	76-8	78-5	83-4	88-1
Hajdú vm.	16.413	34.684	41.600	48.811	54.423	63-0	72-6	75-6	78-6	81-4
Debrecen t.jv.	15.728	16.561	18.616	25.062	34.646	79-6	79-6	78-9	84-2	86-7
Máramaros vm.	12.289	15.465	24.230	31.539	45.275	13-5	17-3	22-1	25-1	31-6
Szabolcs vm.	44.834	40.545	52.811	70.729	89.206	42-6	49-5	55-1	62-3	69-1
Szatmár vm.	35.520	44.770	58.091	74.777	89.244	33-6	41-7	47-5	53-7	60-3
Szatmárnémeti t.jv. ...	5.237	6.211	6.750	8.954	12.926	67-6	78-1	78-4	83-2	85-6
Szilágym.	8.892	17.511	24.885	32.927	44.602	18-9	29-1	31-8	38-2	46-9
Ugocsa vm.	5.379	7.278	10.305	14.479	19.299	19-8	29-0	34-3	43-3	53-3
Összesen	274.251	328.130	421.932	527.751	654.839	37-8	48-1	50-1	55-2	61-1
f) Tisza-Maros szöge.										
Arad vm.	20.066	28.033	45.861	62.743	82.156	18-0	27-2	37-1	45-4	55-3
Arad t.jv.	7.945	9.445	12.258	17.756	23.307	57-0	68-1	71-1	79-4	84-0
Csanád vm.	16.793	23.568	33.462	41.507	48.484	43-6	57-7	62-9	71-8	78-6
Krássó-Szörény vm.	22.869	52.421	76.885	105.889	128.553	20-5	34-0	43-7	55-0	62-6
Temes vm.	36.635	61.109	84.464	106.880	120.582	29-3	46-5	54-8	63-3	69-6
Temesvár t.jv.	8.808	10.183	12.673	16.851	27.577	62-5	78-8	79-4	84-8	86-1
Versec t.jv.	3.804	6.101	6.794	8.408	9.693	42-8	69-1	72-2	79-0	81-3
Torontál vm.	65.089	97.741	133.835	161.019	179.389	38-3	49-6	56-7	64-9	71-6
Pancsova t.jv.		4.105	5.544	6.046	7.313		59-3	72-9	77-6	78-3
Összesen	182.009	292.706	411.776	527.099	627.054	30-7	43-7	51-9	60-9	68-1
g) Királyhágón túl.										
Alsó-Fehér vm.	10.071	13.892	20.313	32.764	44.910	10-6	19-6	25-2	36-6	47-8
Beszterce-Naszód vm. ...	10.935	14.519	20.499	26.965	32.216	25-8 45-3	37-0	45-6	52-7	57-8
Brassó vm.	17.788	21.326	25.404	30.170	36.985	53-7	69-6	74-2	80-1	85-9
Csik vm.	7.701	14.540	20.855	28.347	40.384	16-9	32-5	42-5	51-3	63-7
Fogarás vm.	5.481	10.906	17.299	23.099	26.769	16-4	34-4	48-2	59-3	69-0
Háromszék vm.	15.355	23.271	30.227	36.442	45.356	34-5	47-3	55-6	63-1	71-3
Hunyad vm.	5.691	19.593	23.257	40.057	60.988	7-1	19-4	20-5	30-3	40-4
Kisküküllő vm.	6.196	10.986	14.677	20.303	26.913	15-4	29-6	35-2	44-3	56-3
Kolozs vm.	6.773	11.018	19.042	26.123	38.756	9-9	16-4	23-7	30-0	40-8
Kolozsvár t.jv.	7.239	8.652	10.367	15.061	22.098	64-1	71-8	76-4	78-5	83-4
Maros-Torda vm.	9.402	20.941	28.402	37.050	47.755	28-5	36-1	41-9	49-1	57-6
Marosvásárhely t.jv. ...	3.378	3.640	4.442	6.121	10.017	62-1	70-7	75-4	82-3	84-7
Nagyküküllő vm.		29.541	33.922	41.110	45.119		55-5	59-7	67-0	73-1
Szeben vm.	15.505	27.546	35.848	45.667	56.178	43-8	51-8	60-1	68-3	75-1
Szolnok-Doboka vm. ...	2.867	12.127	18.482	26.152	36.608	6-4	15-2	20-1	25-7	33-8
Torda-Aranyos vm.	8.836	11.426	17.112	21.980	32.060	13-7	20-8	27-4	32-4	43-8
Udvarhely vm.	15.039	21.122	27.717	34.550	40.352	36-0	49-1	58-6	67-4	74-5
Összesen	148.257	275.046	387.883	491.981	643.464	20-9	38-1	39-1	47-0	56-1
Fiúme v. és ker.	3.719	4.649	8.842	12.721	19.576	53-8	60-7	74-2	81-8	87-8
Magyarország összesen . .	*) 2,215.657	2,897.433	3,741.834	4,648.991	5,615.912	40-8	54-5	60-2	67-1	73-4

¹⁾, ²⁾ Lásd a 169. oldal megfelelő jegyzetét. — *) Pancsovával együtt. — *) Ebből megszűnt törvényhatóságok: 50.482.

Magyarország egyes törvényhatóságainak férfilakosságából csak olvasni tudott.¹⁾

Országgrész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli férfilakosság- ból csak olvasni tudott százalékban ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
a) Duna jobbpartja.										
Baranya vm.	8.793	4.361	2.311	2.411	1.760	8-2	4-2	1-9	1-9	1-3
Pécs tvj.	220	74	89	106	116	2-1	0-6	0-6	0-7	0-5
Fejér vm.	4.756	2.392	1.102	1.057	1.065	6-6	3-4	1-4	1-2	1-2
Székesfehérvár tvj.	493	158	78	47	66	5-2	1-7	0-7	0-4	0-4
Győr vm.	2.935	1.545	537	567	632	8-6	4-6	1-4	1-4	1-6
Győr tvj.	365	228	52	53	94	4-4	2-9	0-6	0-5	0-5
Komárom vm.	4.061	1.586	795	628	828	7-6	3-0	1-3	1-0	1-1
Komárom tvj.	25	54	23	25	49	0-5	1-1	0-4	0-5	0-4
Moson vm.	2.075	877	492	361	433	6-5	2-7	1-4	1-0	1-1
Somogy vm.	14.245	7.484	3.265	2.307	1.887	12-0	6-2	2-4	1-6	1-2
Sopron vm.	6.825	4.255	1.212	1.154	1.261	8-1	5-0	1-3	1-1	1-2
Sopron tvj.	290	340	52	24	47	3-3	3-9	0-5	0-3	0-3
Tolna vm.	5.607	2.966	1.182	1.120	1.234	6-2	3-3	1-1	1-1	1-1
Vas vm.	14.003	6.379	3.832	2.963	2.774	10-4	4-6	2-4	1-7	1-5
Veszprém vm.	6.894	3.139	1.441	1.275	1.293	8-4	3-9	1-6	1-4	1-3
Zala vm.	13.994	8.256	3.955	3.411	2.502	10-3	5-9	2-4	1-9	1-3
Összesen	85.581	44.094	20.418	17.509	16.041	8-6	4-4	1-8	1-4	1-2
b) Duna balpartja.										
Arva vm.	8.923	5.574	3.521	2.680	2.055	27-6	18-0	10-3	8-0	6-6
Bara vm.	9.575	4.788	2.887	2.283	1.693	17-2	8-8	4-6	3-5	2-3
Esztergom vm.	2.414	1.050	410	455	369	8-9	3-8	1-3	1-3	1-0
Hont vm.	7.168	3.663	1.951	1.577	1.125	17-6	9-4	4-4	3-3	2-3
Selmecbánya tvj.	212	223	133	97	104	3-7	3-8	2-2	1-5	1-8
Liptó vm.	6.379	2.801	1.300	1.035	1.050	20-3	9-9	4-3	3-3	3-1
Nógrád vm.	17.155	10.459	5.324	4.400	2.927	20-8	14-0	6-1	4-5	2-7
Nyitra vm.	25.419	15.155	8.383	6.634	5.244	17-8	10-9	5-3	3-9	2-8
Pozsony vm.	17.729	8.049	3.764	2.871	2.218	17-3	7-8	3-2	2-3	1-7
Pozsony tvj.	105	210	138	113	226	0-6	1-2	0-7	0-6	0-7
Trencsén vm.	18.314	11.472	7.653	6.409	5.648	19-3	13-7	8-0	6-0	4-9
Turóc vm.	2.337	1.373	724	716	527	13-4	8-4	3-7	3-4	2-3
Zólyom vm.	8.037	3.690	2.424	1.608	1.432	19-3	9-4	5-3	3-2	2-6
Összesen	123.767	68.507	38.612	30.878	24.618	17-8	10-4	5-1	3-8	2-8
c) Duna-Tisza köze.										
Bács-Bodrog vm.	} 8.756	4.487	2.137	2.517	2.835	} 4-6	2-3	0-9	1-0	1-1
Baja tvj.		84	40	30	85		1-1	0-5	0-4	1-0
Szabadka tvj.		533	996	164	156		2-3	4-2	0-5	0-5
Újvidék tvj.		2	59	41	92		0-0	0-7	0-4	0-8
Zombor tvj.		14	54	27	61		0-1	0-6	0-2	0-5
Csongrád vm.	} 2.278	945	576	573	766	} 4-0	2-4	1-2	1-0	1-3
Hódmezővásárhely tvj.		477	189	179	311		2-4	0-8	0-7	1-1
Szeged tvj.		888	184	265	153		3-0	0-6	0-8	0-4
Heves vm.		11.790	5.031	2.388	2.053		8-7	6-4	2-5	2-0
Jász-Nagykun-Szolnok vm.		6.170	3.046	1.282	1.406		6-9	2-9	1-0	1-1
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	13.903	5.673	2.614	3.296	3.952	7-0	2-5	0-9	1-0	0-9
Budapest székesfőv.	a) 1.796	700	865	1.283	1.842	{ B: 1-6 P: 1-5 }		0-5	0-4	0-5
Kecskemét tvj.	423	408	265	247	298	2-5	2-4	1-4	1-1	1-0
Összesen	46.553	22.144	10.853	12.046	14.818	5-8	2-5	1-0	0-9	0-9

¹⁾, ²⁾ L. a 169. oldal megfelelő jegyzetét.³⁾ Óbuda nélkül.

Magyarország egyes törvényhatóságainak férfilakosságából csak olvasni tudott.¹⁾ (Vége.)

Ország rész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli férfilakosság- ból csak olvasni tudott százalékban ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
d) Tisza jobbpartja.										
Abaúj-Torna vm.	13.406	5.708	2.521	1.879	1.416	21.1	9.8	} 4.4	3.1	2.3
Kassa tjt.	176	159	98	51	159	16.9	8.7		0.6	0.8
Bereg vm.	4.180	2.920	1.582	1.474	1.116	6.7	4.9	2.2	1.8	1.2
Borsod vm.	} 10.174	4.665	2.012	1.648	{ 1.510	} 12.8	6.3	2.3	1.6	{ 0.6
Miskolc tjt.										
Gömör vm.	10.257	4.528	2.414	1.729	1.521	14.3	7.1	3.4	2.3	2.0
Sáros vm.	13.697	10.220	5.066	4.113	2.497	20.0	16.3	8.0	6.4	3.7
Szepes vm.	13.060	7.654	3.661	2.853	2.332	19.0	11.8	5.9	4.4	3.4
Ung vm.	4.180	3.835	2.022	1.409	982	8.3	7.9	3.9	2.5	1.6
Zemplén vm.	17.611	8.205	3.964	3.414	3.027	15.4	7.9	3.5	2.7	2.3
Összesen	86.741	47.894	23.340	18.570	14.692	14.7	8.8	3.9	2.9	2.1
e) Tisza balpartja.										
Békés vm.	3.528	2.331	1.359	1.354	1.546	4.1	2.7	1.3	1.2	1.2
Bihar vm.	5.992	4.494	1.355	1.251	1.773	3.0	2.8	0.7	0.6	0.7
Nagyvárad tjt.	111	175	101	104	159	0.9	1.4	0.6	0.7	0.6
Hajdú vm.	870	971	298	257	500	3.3	2.0	0.5	0.4	0.7
Debrecen tjt.	356	317	140	75	188	1.8	1.5	0.6	0.3	0.5
Máramaros vm.	2.466	2.194	1.423	1.529	2.387	2.7	2.4	1.3	1.2	1.7
Szabolcs vm.	7.326	3.712	1.802	1.862	1.929	7.0	4.5	1.9	1.6	1.5
Szatmár vm.	3.647	3.363	1.530	1.597	2.034	3.5	3.1	1.3	1.1	1.4
Szatmárnémeti tjt.	148	110	43	53	89	1.9	1.4	0.5	0.5	0.6
Szilágy vm.	1.032	1.821	669	559	919	2.2	2.7	0.9	0.6	1.0
Ugocsa vm.	799	1.495	984	568	656	3.0	6.0	3.3	1.7	1.8
Összesen	28.275	20.883	9.704	9.209	12.180	3.6	2.9	1.2	1.0	1.1
f) Tisza-Maros szöge.										
Arad vm.	2.434	920	553	695	883	2.2	0.9	0.4	0.5	0.6
Arad tjt.	85	130	96	141	159	0.6	0.9	0.6	0.7	0.6
Csanád vm.	2.334	1.126	600	589	526	6.1	2.8	1.1	1.0	0.9
Krassó-Szőrény vm.	86	871	400	297	763	0.1	0.6	0.2	0.2	0.4
Temes vm.	2.653	822	620	404	938	2.1	0.6	0.4	0.2	0.5
Temesvár tjt.	13	101	118	69	143	0.1	0.8	0.7	0.5	0.4
Verecs tjt.	—	154	14	36	82	—	1.7	0.2	0.3	0.7
Torontál vm.	³⁾ 4.925	1.794	1.020	1.252	1.505	2.9	0.9	0.4	0.5	0.6
Pancsova tjt.	—	—	17	20	34	—	—	0.2	0.3	0.4
Összesen	12.530	5.918	3.438	3.503	5.023	2.1	0.9	0.4	0.4	0.5
g) Királyhágón túl.										
Alsó-Fehér vm.	2.607	2.045	1.463	1.094	1.094	2.7	2.9	1.8	1.2	1.2
Beszterce-Naszód vm.	1.357	964	416	438	531	{ 10.0	} 2.5	0.9	0.9	1.0
Brassó vm.	1.625	613	349	283	300					
Csik vm.	3.773	2.215	1.436	951	1.057	8.3	5.0	2.9	1.7	1.7
Fogarasz vm.	803	744	307	164	328	2.4	2.3	0.8	0.4	0.8
Háromszék vm.	1.215	998	398	385	690	2.7	2.0	0.7	0.7	1.1
Hunyad vm.	520	903	307	453	981	0.6	0.9	0.3	0.4	0.7
Kisküküllő vm.	2.076	1.045	376	282	440	5.2	2.8	0.9	0.6	0.9
Kolozs vm.	3.361	2.786	1.504	1.228	1.408	4.9	4.1	1.9	1.4	1.5
Kolozsvár tjt.	214	161	58	95	151	1.9	1.3	0.4	0.8	0.6
Maros-Torda vm.	1.103	1.924	750	727	1.076	3.4	3.3	1.1	1.0	1.3
Marosvásárhely tjt.	69	94	1	30	53	1.3	1.8	0.0	1.1	0.4
Nagyküküllő vm.	—	1.404	563	411	523	—	2.6	1.0	0.7	0.8
Szeben vm.	1.174	909	446	385	512	3.3	1.7	0.8	0.6	0.7
Szolnok-Doboka vm.	1.024	1.836	1.013	982	1.480	2.3	2.3	1.1	1.0	1.4
Torda-Aranyos vm.	1.708	1.506	883	767	1.030	2.6	2.7	1.4	1.1	1.4
Údvahely vm.	4.724	2.462	1.247	913	924	11.3	5.7	2.6	1.8	1.7
Összesen	27.353	22.809	11.517	9.588	12.578	3.8	2.7	1.2	0.9	1.1
Fiúme v és ker.	7	160	61	40	108	0.1	2.1	0.5	0.3	0.5
Magyarország összesen	⁴⁾ 417.897	232.309	117.943	101.343	100.068	7.7	4.4	1.9	1.5	1.3

¹⁾, ²⁾ Lásd a 169. oldal megfelelő jegyzetét. — ³⁾ Pancsovával együtt. — ⁴⁾ Ebből megszűnt törvényhatóságok: 9.090.

Magyarország egyes törvényhatóságainak férőlakosságából sem írni, sem olvasni nem tudott.¹⁾

Országgrész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli férőlakosságából sem írni, sem olvasni nem tudott százalékban ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
a) Duna jobbpartja.										
Baranya vm.	62.885	57.256	51.702	45.526	41.360	39-3	30-1	25-9	21-4	16-9
Pécs tjt.	4.252	4.025	4.481	4.683	4.762	25-7	14-8	16-6	12-3	9-8
Fejér vm.	36.686	35.800	33.385	31.725	31.621	30-8	21-3	21-1	16-8	14-8
Székesfehérvár tjt.	3.384	3.789	3.446	3.104	3.571	19-7	12-7	13-3	7-3	6-8
Győr vm.	15.880	15.878	15.232	14.125	12.245	26-5	17-9	19-0	14-4	11-9
Győr tjt.	2.791	2.675	2.562	2.609	3.999	20-0	11-6	13-7	7-3	6-7
Komárom vm.	25.977	25.219	23.285	24.087	25.463	27-7	18-6	18-0	14-8	12-9
Komárom tjt.	2.296	1.886	1.624	1.880	1.919	31-9	14-9	15-0	10-3	6-4
Moson vm.	10.318	11.632	10.945	11.094	10.908	14-6	10-0	11-9	10-2	8-2
Somogy vm.	72.552	66.755	60.018	53.205	48.606	40-0	28-5	25-4	19-2	14-5
Sopron vm.	33.136	34.197	32.146	30.699	28.569	19-3	11-7	13-4	10-2	8-3
Sopron tjt.	2.555	2.684	3.169	2.942	2.689	12-8	5-5	12-5	6-6	4-1
Toina vm.	42.888	41.412	38.215	34.466	33.632	27-4	18-8	18-1	15-0	13-0
Vas vm.	69.860	65.774	63.519	58.960	56.836	31-1	19-4	19-3	14-2	11-8
Veszprém vm.	36.868	36.628	33.738	30.782	28.919	24-9	18-2	18-7	14-1	11-6
Zala vm.	100.584	93.689	90.912	80.320	73.652	52-8	39-9	34-4	24-9	18-8
Összesen	522.912	499.299	468.879	430.207	408.751	32-9	28-2	21-9	16-8	13-4
b) Duna balpartja.										
Arva vm.	20.639	17.723	16.358	15.240	11.474	41-6	30-5	28-6	24-7	18-3
Bars vm.	34.623	29.990	29.834	29.155	27.485	40-8	27-4	27-7	22-8	17-7
Esztergom vm.	14.065	14.578	12.797	13.401	11.586	32-8	25-1	20-4	16-6	11-3
Hont vm.	19.527	18.166	17.239	16.389	14.298	30-1	21-9	21-1	16-9	12-7
Selmecbánya tjt.	2.971	2.466	2.211	2.206	1.612	33-2	18-2	18-3	15-6	10-7
Liptó vm.	15.379	13.167	12.072	12.240	11.661	27-5	20-3	19-9	16-0	13-5
Nógrád vm.	49.506	41.540	42.171	41.328	39.799	40-6	29-6	28-2	13-6	17-4
Nyitra vm.	87.100	76.915	73.551	71.724	69.019	38-0	26-7	25-2	19-7	15-7
Pozsony vm.	50.428	49.730	45.985	45.873	42.822	29-1	20-8	20-3	16-5	13-3
Pozsony tjt.	6.353	5.276	5.445	5.520	6.610	20-2	8-7	11-2	7-5	6-3
Trencsén vm.	77.174	64.306	59.838	59.210	56.298	57-0	43-7	38-9	31-7	25-2
Turóc vm.	10.596	9.206	9.302	8.609	8.247	38-9	26-7	26-8	21-4	16-0
Zólyom vm.	21.312	21.084	19.754	19.803	18.871	31-4	26-1	23-5	18-3	14-0
Összesen	409.873	384.147	346.557	340.698	319.782	38-0	27-8	25-8	20-7	16-1
c) Duna-Tisza köze.										
Bács-Bodrog vm.	136.726	137.393	128.771	114.738	104.268	47-7	39-6	33-5	25-7	20-8
Baja tjt.		4.049	3.415	3.023	2.763		30-7	27-3	21-2	16-8
Szabadka tjt.	21.699	21.085	23.089	21.368	20.462	73-3	61-0	56-9	44-6	32-6
Újvidék tjt.	5.527	4.391	4.315	4.137	4.300	52-0	30-0	24-4	18-9	16-5
Zombor tjt.	8.756	7.728	7.326	6.994	5.960	67-9	54-2	50-5	42-6	31-3
Csongrád vm.	38.108	28.892	30.908	28.239	26.271	46-6	42-7	40-4	30-6	22-9
Hódmezővásárhely tjt.		10.175	9.503	8.795	7.836		23-5	22-6	17-2	14-0
Szeged tjt.	22.093	17.793	17.486	16.779	16.631	56-2	34-8	29-5	22-2	16-7
Heves vm.	98.679	57.534	56.446	50.830	48.021	51-0	44-0	38-4	28-7	21-8
Jász-Nagykun-Szolnok vm.	53.597	64.069	66.594	64.678	61.812	40-0	31-3	29-6	24-1	19-7
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	110.365	131.159	136.161	145.011	157.818	35-5	29-8	27-1	21-3	16-4
Budapest székesfőv. ^{a)}	36.675	42.949	51.472	64.702	58.034	B : 23-7 P : 19-2	10-3	11-0	7-0	4-3
Kecskemét tjt.	11.392	10.774	10.795	11.215	12.067					
Összesen	543.617	537.992	546.281	540.509	526.243	44-2	31-9	28-3	21-0	15-7

¹⁾, ²⁾ Lásd a 169. oldal megfelelő jegyzetét. — ³⁾ Óbuda nélkül.

Magyarország egyes törvényhatóságainak férfilakosságából sem írni, sem olvasni nem tudott.¹⁾ (Vége.)

Országgrész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli férfilakosságából sem írni, sem olvasni nem tudott százalékban ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
d) Tisza jobbpartja.										
Abaúj-Torna vm.	41.588	36.347	31.132	28.319	25.333	40-8	34-2	31-3	24-6	19-7
Kassa tjt.	4-113	3.859	3.754	4.369	4.779	28-0	20-0	17-1	14-4	10-6
Bereg vm.	58.562	50.366	55.670	58.064	56.340	67-8	57-8	54-0	46-5	36-9
Borsód vm.	45.650	42.544	42.457	43.098	38.124	37-0	30-4	28-4	21-2	18-6
Miskolc tjt.										
5.444										9-3
Gömör és Kishont vm. ...	29.488	26.888	26.761	27.221	25.598	22-4	17-0	19-1	17-2	14-8
Sáros vm.	60.347	51.921	46.686	41.653	36.258	62-0	52-7	51-1	40-9	32-1
Szepes vm.	45.793	39.507	33.530	33.309	30.357	43-1	31-5	32-1	28-0	23-5
Ung vm.	50.935	42.226	42.491	43.734	39.615	73-9	59-6	57-5	50-7	40-8
Zemplén vm.	94.193	77.917	81.828	77.499	69.503	57-0	48-3	47-9	38-8	30-9
Összesen	430.669	371.575	364.309	357.266	331.551	49-8	40-5	39-6	32-8	26-3
e) Tisza balpartja.										
Békés vm.	45.795	47.161	45.137	42.987	42.331	31-6	22-8	21-5	17-1	14-6
Bihar vm.	169.278	131.997	148.428	152.542	157.025	63-3	54-1	53-6	49-2	44-2
Nagyvárad tjt.	5.817	5.279	5.625	6.222	6.862	31-6	21-8	20-9	15-9	11-3
Hajdu vm.	13.943	24.861	24.606	25.698	25.702	33-7	25-4	23-9	21-0	17-9
Debrecen tjt.	7.190	8.333	8.715	9.886	11.406	18-6	18-9	20-5	15-5	12-8
Máramaros vm.	96.985	96.618	108.681	120.477	129.077	83-8	80-3	76-6	73-7	66-7
Szabolcs vm.	78.719	59.935	65.152	68.226	65.464	50-4	46-0	43-0	36-1	29-4
Szatmár vm.	90.507	86.300	89.623	91.742	86.606	62-9	55-2	51-2	45-2	38-3
Szatmárnémeti tjt.	3.809	3.304	3.192	3.604	4.436	30-5	20-5	21-1	16-3	13-8
Szilágys vm.	47.185	65.227	69.619	69.308	69.132	78-9	71-4	67-3	61-2	52-1
Ugocsa vm.	27.360	23.224	25.926	25.963	24.758	77-2	65-0	62-4	55-0	44-9
Összesen	588.588	552.239	594.704	616.655	622.799	58-6	51-0	48-7	43-8	37-8
f) Tisza-Maros szöge.										
Arad vm.	115.016	105.862	104.945	102.196	93.095	79-8	71-9	62-5	54-1	44-1
Arad tjt.	8.115	7.414	7.564	7.937	7.842	42-4	31-0	28-3	19-9	15-4
Csanád vm.	28.633	29.796	31.495	28.114	24.438	50-3	39-5	36-0	27-2	20-5
Krassó-Szörény vm.	108.532	138.384	128.055	116.481	105.562	79-4	65-4	56-1	44-8	37-0
Temes vm.	111.959	106.650	99.690	90.089	78.261	68-6	52-9	44-8	36-5	29-9
Temesvár tjt.	7.251	5.314	5.416	5.673	7.961	37-4	20-4	19-9	14-7	13-5
Versec tjt.	6.766	4.686	3.925	3.717	3.732	57-2	29-2	27-6	20-7	18-0
Torontál vm.	*) 135.698	155.299	150.739	131.189	113.817	58-8	49-5	42-9	34-6	27-8
Pancsova tjt.		4.239	3.198	2.855	3.197		40-7	26-9	22-1	21-3
Összesen	521.970	557.644	535.027	488.251	437.905	67-2	55-4	47-7	38-7	31-4
g) Királyhágón túl.										
Alsó-Fehér vm.	101.101	73.502	74.958	71.598	65.020	86-7	77-5	73-0	62-2	51-0
Beszterce-Naszód vm. ...	27.325	32.323	31.915	32.312	32.198	73-3	60-5	53-5	46-4	41-2
44-7										
Brassó vm.	19.950	17.110	15.305	13.999	13.125	41-4	28-4	24-8	19-1	13-4
Csik vm.	43.559	40.527	36.649	36.754	34.352	74-8	62-5	54-6	47-0	34-6
Fogarás vm.	34.011	29.476	25.661	22.661	19.348	81-2	63-3	51-0	40-3	30-2
Háromszék vm.	37.437	37.757	33.964	31.409	29.028	62-8	50-7	43-7	36-2	27-6
Hunyad vm.	89.983	104.949	111.526	113.799	112.090	92-3	79-7	79-2	69-3	58-9
Kisküküllő vm.	39.500	34.124	35.348	33.665	29.621	79-4	67-6	63-9	55-1	42-8
Kolozs vm.	72.548	69.699	75.828	75.250	73.795	85-2	79-5	74-4	68-6	57-7
Kolozsvár tjt.	5.588	5.599	5.084	6.920	7.830	34-0	26-9	23-2	20-7	16-0
Maros-Torda vm.	29.466	50.335	53.001	51.652	49.994	68-1	60-6	57-0	49-9	41-1
Marosvásárhely tjt. ...	2.886	2.463	2.373	2.375	3.212	36-6	27-5	24-6	16-6	14-9
Nagyküküllő vm.	—	35.154	32.591	30.309	27.193	—	41-9	39-3	32-3	26-1
Szeben vm.	25.135	38.981	34.536	32.646	30.761	52-9	46-5	39-1	31-1	24-2
Szolnok-Doboka vm.	49.923	83.798	90.640	92.460	89.734	91-3	82-5	78-8	73-3	64-8
Torda-Aranyos vm.	66.482	55.876	57.367	57.661	54.477	83-7	76-5	71-2	66-5	54-8
Udvarhely vm.	30.079	30.144	27.302	24.949	22.660	52-7	45-2	38-8	30-8	23-8
Összesen	674.973	741.817	744.048	730.429	694.438	75-8	64-2	59-7	52-1	42-8
Fiúme v. és ker.	4.427	4.789	5.145	5.451	5.689	46-1	37-2	25-3	17-9	11-7
Magyarország összesen . .	*) 3,925.206	3,629.502	3,604.450	3,509.466	3,346.955	51-5	41-1	37-9	31-4	25-3

¹⁾, ²⁾ Lásd a 169. oldal megfelelő jegyzetét. — ³⁾ Pancsovával együtt. — ⁴⁾ Ebből megszűnt törvényhatóságok: 230.377.

Magyarország egyes törvényhatóságainak női lakosságából olvasni-írni tudott.¹⁾

Ország rész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli női lakosságából olvasni-írni tudott százalékban ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
a) Duna jobbpartja.										
Baranya vm.	30.303	46.528	71.066	80.693	97.850	27-9	43-0	56-5	63-4	73-4
Pécs tvj.	5.191	8.076	10.487	14.721	18.194	50-9	65-6	67-0	74-9	80-3
Fejér vm.	30.949	41.304	52.880	59.563	67.892	42-8	57-7	65-2	71-6	77-3
Székesfehérvár tvj.	5.770	7.638	9.248	11.348	13.888	56-7	69-1	74-5	83-6	87-5
Győr vm.	15.081	20.468	25.823	29.951	30.560	42-5	58-1	66-5	74-5	80-2
Győr tvj.	5.315	6.741	7.808	10.635	16.990	56-8	69-8	72-3	84-5	86-6
Komárom vm.	23.684	33.895	42.745	48.870	57.916	43-3	61-8	69-7	75-6	80-3
Komárom tvj.	2.934	3.945	4.428	6.060	7.426	50-8	66-4	71-4	78-8	85-6
Moson vm.	20.347	24.487	28.297	30.688	33.963	63-0	76-1	79-4	82-8	86-9
Somogy vm.	28.066	49.870	77.125	97.960	120.321	23-3	40-8	55-4	66-4	75-9
Sopron vm.	46.361	60.256	74.551	84.863	90.460	51-4	67-6	75-9	82-1	85-9
Sopron tvj.	6.936	8.544	10.200	12.665	13.673	72-4	83-1	83-4	90-4	94-3
Tolna vm.	33.194	49.339	69.237	76.794	90.299	35-3	52-1	63-8	70-6	77-6
Vas vm.	49.518	80.541	106.341	129.597	147.417	35-2	55-6	64-7	73-9	80-4
Veszprém vm.	36.269	48.371	60.517	69.671	78.858	42-2	57-5	65-6	74-4	80-7
Zala vm.	26.750	44.564	77.280	106.751	137.684	19-1	30-9	45-3	58-2	70-2
Összesen	366.688	584.570	728.083	870.880	1.023.391	35-9	51-9	62-0	70-7	78-1
b) Duna balpartja.										
Árva vm.	3.307	7.599	13.435	17.437	22.056	9-3	22-2	35-9	46-6	61-6
Bars vm.	13.534	26.543	34.824	42.856	54.872	23-4	46-1	53-0	61-2	71-9
Esztergom vm.	9.443	15.612	21.517	26.105	30.531	34-0	53-4	64-3	72-3	80-1
Hont vm.	11.877	19.752	28.851	34.331	40.634	27-8	46-7	60-4	68-6	78-0
Selmecbánya tvj.	2.290	3.646	4.089	5.014	5.566	36-9	55-1	57-6	65-7	76-5
Liptó vm.	9.520	14.520	20.051	23.756	28.966	27-6	46-2	58-5	66-4	74-7
Nógrád vm.	16.961	29.935	46.538	61.309	80.352	20-4	37-9	50-7	60-5	72-4
Nyitra vm.	35.238	59.511	86.568	110.178	137.301	23-1	39-3	50-7	60-9	70-7
Pozsony vm.	31.906	51.357	71.278	86.411	99.907	30-0	48-3	60-3	68-9	76-5
Pozsony tvj.	14.628	16.753	19.879	24.422	30.665	65-1	73-2	77-5	83-0	87-9
Trencsén vm.	13.131	24.732	39.260	56.344	78.369	12-3	23-5	33-3	43-9	55-6
Turóc vm.	5.256	8.972	12.125	13.894	17.389	25-9	44-8	54-1	60-9	72-1
Zólyom vm.	12.356	19.445	26.793	34.096	42.497	28-2	46-6	55-4	65-3	75-0
Összesen	179.447	298.377	425.208	538.153	669.105	24-3	41-0	51-8	61-1	71-1
c) Duna-Tisza köze.										
Bács-Bodrog vm.	50.362	73.882	119.860	154.242	187.093	26-0	37-6	50-2	60-6	69-3
Baja tvj.		3.876	4.950	6.050	6.941		46-4	54-7	64-9	71-8
Szabadka tvj.		5.123	9.358	15.201	22.342		21-0	30-4	43-3	55-7
Újvidék tvj.		4.410	6.518	8.675	11.161		31-4	48-5	59-0	66-6
Zombor tvj.		3.466	4.792	6.922	8.398		34-7	40-7	52-3	61-3
Csongrád vm.	18.156	15.202	22.471	31.112	40.053	31-8	37-9	45-6	57-5	64-7
Hódmezővásárhely tvj.		11.404	15.464	19.243	21.238		57-2	66-3	74-8	79-6
Szeged tvj.		14.249	19.658	28.707	38.498		48-9	54-1	66-1	76-0
Heves vm.	33.242	28.308	45.602	63.839	83.037	24-1	33-9	46-1	59-2	69-7
Jász-Nagykun-Szolnok vm.	34.183	54.436	76.236	95.513	112.914	37-8	49-6	57-5	65-6	72-5
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	76.938	117.636	171.562	233.761	328.623	38-4	51-3	60-4	68-7	76-8
Budapest székesfőv.	63.245	112.023	169.626	273.244	365.569	B: 57-6 P: 56-0	70-8	75-2	82-9	89-9
Kecskemét tvj.		8.708	11.127	14.033	19.333		47-4	53-4	58-0	69-8
Összesen	297.501	452.723	677.224	950.542	1.245.200	33-8	48-3	57-8	68-1	76-7

^{1), 2)} Lásd a 169. oldal megfelelő jegyzetét. — ³⁾ Óbuda nélkül.

Magyarország egyes törvényhatóságainak női lakosságából olvasni-írni tudott.¹⁾ (Vége.)

Országgrész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli női lakosságából olvasni-írni tudott százalékban ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
d) Tisza jobbpartja.										
Abaúj-Torna vm.	14.802	23.854	33.195	41.074	48.644	19-2 31-9	34-8 49-4	49-3	59-4	69-3
Kassa tjt.	4.845	6.941	8.625	12.101	15.368	49-8	57-3	61-6	71-8	79-9
Bereg vm.	7.830	14.917	23.179	35.133	52.714	12-2	24-1	31-5	41-0	52-8
Borsod vm.	25.670	35.577	51.793	71.945	74.298	30-9	44-1	54-9	65-9	72-8 82-4
Miskolc tjt.					18.322					
Gömör és Kishont vm.	34.955	43.095	52.644	58.641	65.661	46-6	62-0	68-1	73-1	78-5
Sáros vm.	7.100	12.440	21.330	30.875	41.897	10-1	18-2	28-9	39-8	53-7
Szepes vm.	19.598	30.193	37.852	43.764	50.595	26-3	42-4	51-1	58-2	66-8
Ung vm.	4.766	9.630	15.413	23.371	34.744	9-1	18-8	26-5	35-6	48-9
Zemplén vm.	17.360	31.060	45.294	65.664	87.624	14-4	27-4	34-5	45-5	57-0
Összesen	136.926	207.707	289.325	382.568	489.867	22-1	35-0	43-4	52-9	63-2
e) Tisza balpartja.										
Békés vm.	45.278	55.463	73.606	86.059	99.490	52-5	62-7	68-7	74-7	79-5
Bihar vm.	52.192	59.450	76.279	94.954	114.897	26-9	36-0	39-0	43-4	47-9
Nagyvárad tjt.	6.326	8.254	11.424	15.789	23.150	51-2	60-4	64-9	73-0	81-5
Hajdú vm.	13.816	30.707	38.363	44.911	51.531	52-5	62-9	68-7	73-1	77-4
Debrecen tjt.	14.305	15.647	18.389	25.080	32.712	74-7	73-0	72-8	77-9	81-4
Máramaros vm.	5.801	7.850	14.373	22.160	32.734	6-6	8-9	13-2	17-4	22-1
Szabolcs vm.	28.798	27.504	40.988	59.055	80.891	26-5	31-5	40-4	49-6	59-7
Szatmár vm.	19.936	28.530	41.633	59.129	76.926	18-5	25-6	32-9	41-2	49-9
Szatmárnémeti tjt.	3.922	5.125	6.107	8.251	11.690	50-9	60-8	65-1	70-4	76-5
Szilágy vm.	4.914	10.065	16.247	24.144	34.769	10-6	14-4	20-6	27-5	36-1
Ugocsa vm.	2.707	4.025	7.020	11.112	16.547	9-8	15-3	22-6	31-9	42-6
Összesen	197.995	252.620	344.429	450.644	575.837	27-3	34-6	40-2	46-3	52-8
f) Tisza-Maros szöge.										
Arad vm.	10.077	15.613	27.671	40.465	57.089	9-3	15-3	22-6	29-8	38-7
Arad tjt.	5.837	7.336	10.776	16.184	20.683	40-9	48-0	55-5	65-5	73-3
Csanád vm.	10.152	16.832	25.938	33.987	42.205	26-0	41-0	49-0	59-4	70-2
Krassó-Szörény vm.	8.765	25.050	36.342	57.275	78.020	8-2	16-5	21-0	30-2	38-6
Temes vm.	20.261	38.541	58.561	79.209	95.350	16-2	28-7	37-2	46-5	54-6
Temesvár tjt.	6.278	8.537	12.566	18.057	25.218	44-5	55-5	65-1	73-9	75-9
Versec tjt.	2.471	4.739	5.761	7.625	8.833	27-8	50-8	59-2	68-6	72-4
Torontál vm.	39.857	62.286	94.341	124.095	148.051	23-3	31-0	39-5	49-5	57-9
Pancsova tjt.	3.572	4.895	5.621	6.406	7.406	49-0	59-1	67-1	70-2	70-2
Összesen	103.698	182.506	276.851	382.518	481.855	17-6	26-9	34-5	43-9	52-2
g) Királyhágón túl.										
Alsó-Fehér	4.835	7.836	11.923	21.517	31.708	5-2	11-1	14-9	24-4	33-8
Beszterce-Naszód vm.	6.012	8.325	13.853	19.619	25.053	9-2 34-4	21-5	31-3	39-7	46-6
Brassó vm.	12.333	18.531	23.996	29.114	34.441	33-2	50-8	61-4	70-2	78-2
Csík vm.	1.858	6.651	12.007	19.750	30.895	4-3	16-2	26-4	38-7	53-6
Fogaras vm.	1.753	4.790	8.745	13.989	19.916	4-9	14-0	23-3	35-5	48-2
Háromszék vm.	7.305	14.675	22.423	30.110	38.439	15-7	29-1	40-6	51-8	62-3
Hunyad vm.	2.151	11.874	12.372	23.889	38.636	2-8	12-0	11-1	18-9	26-9
Kisküküllő vm.	2.349	6.519	9.805	14.895	21.902	6-0	17-5	23-3	32-1	43-7
Kolozs vm.	3.211	6.199	12.802	18.443	28.152	4-8	9-3	16-1	21-3	30-3
Kolozsvár tjt.	4.795	6.734	9.273	14.394	20.114	41-5	51-2	60-6	66-0	73-6
Maros-Torda vm.	3.200	10.300	16.507	25.600	35.394	9-8	17-8	24-5	34-4	44-3
Marosvásárhely tjt.	2.173	2.686	3.670	5.403	7.984	39-5	47-9	56-7	66-3	74-4
Nagyküküllő vm.	..	21.036	27.754	34.707	42.446	..	39-1	47-6	55-9	65-2
Szeben vm.	10.858	21.165	29.267	39.938	50.338	28-2	35-3	43-9	55-5	65-4
Szolnok-Doboka vm.	1.043	5.532	9.942	15.776	24.393	2-4	7-1	11-1	15-9	23-2
Torda-Aranyos vm.	4.484	5.850	9.818	14.602	22.114	7-1	10-8	15-8	21-5	30-3
Udvarhely vm.	6.715	9.914	17.627	25.505	32.045	16-6	24-1	39-0	52-6	63-2
Összesen	75.075	168.617	251.784	367.251	503.970	10-6	20-1	28-6	35-3	44-7
Fiúme v. és ker.	3.423	4.384	7.857	11.555	16.783	40-3	46-7	59-2	68-6	78-6
Magyarország összesen ..	1,384.960	2,101.504	3,000.711	3,952.061	5,005.508	25-0	37-9	46-5	54-6	64-1

¹⁾, ²⁾ Lásd a 169. oldal megfelelő jegyzetét. — ³⁾ Pancsovával együtt. — ⁴⁾ Ebből megszűnt törvényhatóságok : 24.227.

Magyarország egyes törvényhatóságainak női lakosságából csak olvasni tudott.¹⁾

Ország rész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli női népességből csak olvasni tudott százalékában ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
a) Duna jobbpartja.										
Baranya vm.	29.957	20.174	14.326	13.013	8.603	27-6	18-6	11-4	10-2	6-5
Pécs tjt.	699	636	686	659	539	6-9	5-2	4-4	3-4	2-4
Fejér vm.	12.380	8.783	4.697	5.048	3.578	17-1	12-3	5-8	6-1	4-1
Székesfehérvár tjt.	1.159	818	484	292	294	11-4	7-4	3-9	2-2	1-9
Győr vm.	8.312	5.902	2.988	2.708	2.102	23-4	16-8	7-7	6-7	5-5
Győr tjt.	751	563	616	306	425	8-0	5-8	5-7	2-4	2-2
Komárom vm.	10.796	6.686	3.691	3.106	2.568	19-8	12-2	6-0	4-8	3-6
Komárom tjt.	108	268	142	173	180	1-9	4-5	2-3	2-3	2-1
Moson vm.	5.746	3.022	1.620	1.425	1.239	17-8	9-4	4-5	3-8	3-2
Somogy vm.	36.726	29.146	16.563	13.269	9.207	30-5	23-8	11-9	9-0	5-8
Sopron vm.	20.789	13.671	6.565	5.333	4.224	23-1	15-3	6-7	5-2	4-0
Sopron tjt.	392	385	242	167	119	4-1	3-8	2-0	1-2	0-8
Tolna vm.	23.720	17.897	10.163	8.490	6.541	25-2	18-9	9-4	7-8	5-6
Vas vm.	36.877	27.006	16.872	13.129	9.515	26-2	18-6	10-3	7-5	5-2
Veszprém vm.	21.000	12.726	8.241	7.075	4.858	24-4	15-1	9-0	7-6	5-0
Zala vm.	28.559	30.021	18.776	17.608	11.844	20-5	20-8	11-0	9-6	6-0
Összesen	237.971	177.704	106.672	91.801	65.836	23-3	17-2	9-1	7-5	5-0
b) Duna balpartja.										
Árva vm.	15.774	14.618	10.385	8.034	5.989	44-3	42-8	27-8	21-5	16-7
Bars vm.	19.052	12.614	9.449	8.321	6.063	32-9	21-9	14-4	11-9	7-9
Esztergom vm.	6.920	4.253	2.488	2.435	1.684	25-0	14-5	7-5	6-7	4-4
Hont vm.	16.708	11.603	7.120	6.399	4.317	39-2	27-4	15-0	12-8	8-3
Selmecbánya tjt.	565	628	689	594	401	9-1	9-5	9-7	7-8	5-5
Liptó vm.	13.606	8.392	5.018	4.043	3.494	39-5	26-7	14-7	11-3	9-0
Nógrád vm.	33.096	26.807	17.921	15.696	10.278	39-9	33-9	19-6	15-5	9-3
Nyitra vm.	46.861	39.279	27.213	24.019	18.170	30-8	25-9	16-0	13-3	9-4
Pozsony vm.	33.386	23.715	13.388	10.751	7.481	31-4	22-3	11-3	8-6	5-7
Pozsony tjt.	330	1.345	720	821	630	1-5	5-9	2-8	2-8	1-8
Trencsén vm.	25.221	24.716	20.767	19.763	16.810	23-7	23-4	17-7	15-4	11-9
Turóc vm.	6.348	5.007	2.996	2.998	2.227	31-3	25-0	13-4	13-2	9-2
Zólyom vm.	15.849	9.013	6.964	5.286	4.193	36-1	21-6	14-4	10-1	7-4
Összesen	233.716	181.990	125.118	109.160	81.737	31-6	26-0	15-3	12-4	8-7
c) Duna-Tisza köze.										
Bács-Bodrog vm.	} 24.216	{ 18.460	11.412	11.542	9.384	} 12-5	{ 9-4	4-8	4-5	3-5
Baja tjt.		{ 527	421	222	199		{ 6-3	4-7	2-4	2-1
Szabadka tjt.		{ 1.109	729	518	916		{ 4-5	2-4	1-5	2-3
Újvidék tjt.		{ 223	165	280	227		{ 2-4	1-5	2-2	1-5
Zombor tjt.		{ 228	180	260	185		{ 2-3	1-5	2-0	1-4
Csongrád vm.	} 5.668	{ 3.413	2.366	1.964	1.828	} 9-9	{ 8-5	4-8	3-6	3-1
Hódmezővásárhely tjt.		{ 1.504	763	692	786		{ 7-5	3-3	2-7	2-9
Szeged tjt.		{ 656	764	661	970		{ 2-3	2-1	1-5	1-9
Heves vm.	} 29.245	{ 16.619	11.023	9.627	8.012	} 21-2	{ 19-9	11-2	8-9	6-7
Jász-Nagykun-Szolnok vm.		{ 14.135	13.182	8.098	7.293		{ 17-7	12-0	6-1	5-0
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.		{ 22.973	14.486	14.315	12.459		{ 10-0	5-1	4-2	2-9
Budapest székesfőváros *)	6.912	4.558	4.989	6.888	5.844	} B: 5-2 P: 6-4	} 2-9	} 2-2	} 2-1	} 1-4
Kecskemét tjt.	1.120	1.665	1.079	1.076	739					
Összesen	120.783	85.117	56.475	55.338	47.442	13-7	9-1	4-8	4-0	2-9

¹⁾, ²⁾ Lásd a 169. oldal megfelelő jegyzetét. — ³⁾ Óbuda nélküli.

Magyarország egyes törvényhatóságainak női lakosságából csak olvasni tudott.¹⁾ (Vége.)

Ország rész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli női népességből csak olvasni tudott százalékban ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
d) Tisza jobbpartja.										
Abaúj-Torna vm.	23.819	16.076	9.185	7.744	5.538	32-9	24-4	13-7	11-2	7-9
Kassa t.jv.	517	866	626	524	494	38-6	26-7			
Bereg vm.	5.615	4.928	3.260	3.057	2.078	5-3	7-2	4-5	3-1	2-6
Borsodvm.	21.592	15.285	9.953	8.404	6.097	26-0	19-0	10-6	7-7	6-0
Miskolc t.jv.										
Gömrő vm.	22.557	12.945	8.004	6.041	5.095	30-1	18-6	10-4	7-5	6-1
Sáros vm.	17.360	17.038	12.273	10.727	6.479	24-6	24-8	16-2	13-8	8-3
Szepes vm.	20.743	15.994	9.857	7.593	6.007	27-9	22-5	13-4	10-1	7-9
Ung vm.	5.613	6.832	5.265	3.985	2.905	10-8	13-3	9-1	6-1	4-1
Zemplén vm.	24.888	18.026	11.594	11.017	8.701	20-7	15-9	8-9	7-6	5-7
Összesen	142.704	107.990	70.017	59.092	43.832	36-1	18-2	10-6	8-2	5-7
e) Tisza balpartja.										
Békés vm.	8.478	7.231	4.936	4.572	3.913	9-8	8-2	4-6	4-0	3-1
Bihar vm.	11.306	8.394	3.985	3.659	3.503	5-8	5-1	2-1	1-7	1-5
Nagyvárad t.jv.	342	692	562	501	424	2-8	5-1	3-2	2-3	1-5
Hajdú vm.	2.048	2.984	1.238	1.182	1.279	7-8	6-1	2-2	1-9	1-9
Debrecen t.jv.	710	872	478	375	591	3-7	4-1	1-9	1-2	1-5
Máramaros vm.	1.769	1.787	1.069	1.384	2.050	2-0	2-0	1-0	1-1	1-4
Szabolcs vm.	11.738	9.999	6.291	6.709	5.901	10-8	11-4	6-2	5-6	4-4
Szatmár vm.	7.706	8.017	4.491	4.562	4.562	7-1	7-2	3-6	3-2	3-0
Szatmárnémeti t.jv.	334	364	222	233	262	4-3	4-3	2-4	2-0	1-7
Szilágym.	1.340	3.042	1.395	1.188	1.409	2-9	4-4	1-8	1-3	1-5
Ugocsa vm.	1.139	2.010	1.500	1.243	1.250	4-1	7-6	4-8	3-6	3-2
Összesen	46.910	45.392	26.167	25.608	25.144	6-5	6-2	3-0	2-6	2-3
f) Tisza-Maros szöge.										
Arad vm.	4.644	3.176	2.190	2.692	1.960	4-3	3-1	1-8	2-0	1-3
Arad t.jv.	155	449	404	398	307	1-1	2-9	2-1	1-6	1-1
Csanád vm.	4.912	3.537	2.302	2.155	1.593	12-6	8-6	4-4	3-8	2-6
Krassó-Szörény vm.	89	954	783	698	1.099	0-1	0-6	0-4	3-7	0-5
Temes vm.	5.412	3.893	2.075	2.307	2.361	4-3	2-9	1-4	1-4	1-4
Temesvár t.jv.	83	978	386	363	361	0-6	6-4	2-0	1-5	1-1
Versec t.jv.	—	312	50	113	113	—	3-4	0-5	1-0	0-9
Torontál vm.	11.336	7.638	4.360	4.739	4.036	6-6	3-8	1-8	1-9	1-6
Pancsova t.jv.		105	90	64	72	—	1-4	1-1	0-7	0-8
Összesen	26.631	21.042	12.640	13.529	11.902	4-5	3-1	1-6	1-6	1-3
g) Királyhágón túl.										
Alsó-Fehér vm.	2.088	1.971	1.539	1.469	1.300	2-2	2-8	1-9	1-7	1-4
Beszterce-Naszód vm.	2.208	1.753	1.076	900	855	17-8	4-5	2-5	1-8	1-6
Brassó vm.	3.492	1.865	1.291	1.070	727					
Csík vm.	4.953	5.143	4.267	2.778	3.057	11-5	12-5	9-4	5-4	5-3
Fogarasz vm.	513	666	276	310	358	1-4	2-0	0-7	0-8	0-9
Háromszék vm.	3.516	3.531	2.307	1.795	1.651	7-5	7-0	4-2	3-1	2-7
Hunyad vm.	335	821	320	541	913	0-4	0-8	0-3	0-4	0-6
Kisküküllő vm.	3.550	2.329	1.185	950	923	9-0	6-3	2-8	2-0	1-8
Kolozs vm.	3.969	3.309	2.259	1.887	1.894	5-9	5-0	2-8	2-2	2-0
Kolozsvár t.jv.	700	692	412	423	456	6-1	5-3	2-7	1-9	1-7
Maros-Torda vm.	1.491	3.143	1.580	1.724	1.738	4-5	5-4	2-4	2-3	2-2
Marosvásárhely t.jv.	192	289	122	143	127	3-5	5-2	1-9	1-8	1-2
Nagyküküllő vm.	—	4.958	2.659	1.923	1.277	—	9-2	4-6	3-1	2-0
Szeben vm.	2.633	2.707	1.905	1.144	1.002	6-8	4-5	2-9	1-6	1-3
Szolnok-Doboka vm.	1.036	1.375	882	915	1.328	2-4	1-8	1-0	0-9	1-3
Torda-Aranyos vm.	1.578	1.400	801	856	1.208	2-5	2-6	1-4	1-3	1-7
Udvarhely vm.	6.528	6.521	4.392	2.792	2.525	16-2	15-8	9-8	5-8	5-0
Összesen	38.782	42.473	27.273	21.620	21.339	5-5	5-1	2-9	2-1	1-9
Fiúme v. és ker.	7	203	145	236	203	0-1	2-2	1-1	1-4	0-9
Magyarország összesen ...	³⁾ 864.876	661.911	424.507	376.384	297.435	15-6	11-9	6-6	5-2	3-9

¹⁾, ²⁾ Lásd a 169. oldal megfelelő jegyzetét. — ³⁾ Pancsovával együtt. — ⁴⁾ Ebből megszűnt törvényhatóságok: 17.422.

Magyarország egyes törvényhatóságainak női lakosságából sem írni, sem olvasni nem tudott.¹⁾

Ország rész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli női népességből sem írni, sem olvasni nem tudott százalékban ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
a) Duna jobbpartja.										
Baranya vm.	71.426	67.645	60.697	52.660	46.117	44.5	38.4	32.1	26.4	20.1
Pécs tjt.	5.860	5.923	6.493	6.738	6.422	42.2	29.2	28.6	21.7	17.3
Fejér vm.	43.620	42.190	39.714	35.956	34.419	40.1	30.0	29.0	22.3	18.6
Székesfehérvár tjt.	4.797	5.092	4.673	4.216	4.062	31.9	23.5	21.6	14.2	10.6
Győr vm.	19.263	18.794	18.138	16.099	13.090	34.1	25.1	25.8	18.8	14.3
Győr tjt.	4.531	4.058	3.729	3.281	4.947	35.2	24.3	22.0	13.1	11.2
Komárom vm.	31.495	29.574	26.970	26.607	27.033	36.9	26.0	24.3	19.6	16.1
Komárom tjt.	3.632	2.879	2.434	2.600	2.252	47.3	29.1	26.3	18.9	12.3
Moson vm.	12.029	13.480	12.583	12.402	11.364	19.2	14.5	16.1	13.4	9.9
Somogy vm.	80.767	75.871	70.652	61.309	54.189	46.2	35.4	32.7	24.6	18.3
Sopron vm.	39.974	39.529	36.032	33.627	30.359	25.5	17.1	17.4	12.7	10.1
Sopron tjt.	3.630	3.393	3.639	3.135	2.749	23.5	13.1	14.6	8.4	4.9
Tolna vm.	55.133	52.001	47.780	42.241	38.526	39.5	29.0	26.8	21.6	16.8
Vas vm.	82.291	75.842	74.305	67.208	61.303	38.6	25.8	25.0	18.6	14.4
Veszprém vm.	45.532	45.147	40.315	34.237	31.356	33.4	27.4	25.4	18.0	14.3
Zala vm.	113.035	107.409	107.577	93.361	83.123	60.4	48.3	43.7	32.2	23.8
Összesen	617.015	588.827	555.731	495.877	451.311	40.8	30.9	28.9	21.8	16.9
b) Duna balpartja.										
Arva vm.	23.776	20.219	20.318	19.063	13.795	46.4	35.0	36.3	31.9	21.7
Bars vm.	37.065	33.590	33.798	32.719	30.202	43.7	32.0	32.6	26.9	20.2
Esztergom vm.	16.648	17.046	15.908	15.205	13.101	41.0	32.1	28.2	21.0	15.5
Hont vm.	21.645	20.541	19.418	17.620	15.232	33.0	25.9	24.6	18.6	13.7
Selmecbánya tjt.	4.412	3.775	3.448	3.286	2.328	54.0	35.4	32.7	26.5	18.0
Liptó vm.	17.988	16.053	15.548	15.257	13.394	32.9	27.2	26.8	22.3	16.3
Nógrád vm.	49.634	41.730	44.591	43.259	40.872	39.7	28.2	29.7	24.0	18.3
Nyitra vm.	103.093	92.855	90.837	84.682	77.737	46.1	34.8	33.3	25.8	19.9
Pozsony vm.	62.407	60.147	56.272	53.268	48.322	38.6	29.4	28.4	22.5	17.8
Pozsony tjt.	10.188	8.533	8.110	7.954	8.018	33.4	20.9	19.7	14.2	10.3
Trencsen vm.	92.205	83.892	80.097	78.470	72.597	64.0	53.1	49.0	40.7	32.5
Turóc vm.	12.506	10.833	11.130	10.073	8.980	42.8	30.2	32.5	25.9	18.7
Zólyom vm.	23.887	24.203	23.900	23.338	21.081	35.7	31.8	30.2	24.6	17.6
Összesen	475.454	493.417	423.875	404.194	365.659	44.1	34.0	32.9	28.5	20.2
c) Duna-Tisza köze.										
Bács-Bodrog vm.	164.943	166.303	157.669	137.563	122.748	61.5	53.0	45.0	34.9	27.2
Baja tjt.		5.638	4.915	4.199	3.791		47.3	40.6	32.7	26.1
Szabadka tjt.		24.909	26.677	25.538	23.998		74.5	67.2	55.2	42.0
Újvidék tjt.		6.518	6.134	5.885	5.798		49.1	39.5	31.2	24.8
Zombor tjt.	9.927	8.950	8.602	7.845	7.000	77.1	63.0	57.8	45.7	37.3
Csongrád vm.	44.820	33.487	35.154	32.142	29.710	58.3	53.6	49.6	38.9	32.2
Hódmezővásárhely tjt.		12.421	11.270	10.021	8.624		35.3	30.4	22.5	17.5
Szeged tjt.		25.900	21.644	22.963	21.568		48.8	43.8	32.4	22.1
Heves vm.		104.818	62.076	62.748	55.720		54.7	46.2	42.7	31.9
Jász-Nagykun-Szolnok vm.	60.129	73.735	75.747	72.199	67.785	46.5	38.4	36.4	29.4	23.6
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	128.187	153.054	157.624	164.833	173.678	43.5	38.7	34.5	27.1	20.3
Budapest székesfőv.	*) 55.624	70.032	79.215	91.736	75.354	B: 37.2 P: 37.6	26.3	22.6	15.0	8.7
Kecskemét tjt.		13.522	12.689	12.698	13.620		43.5	41.4	37.6	27.5
Összesen	639.717	651.456	661.416	642.869	601.396	52.5	42.6	37.4	27.9	20.4

¹⁾, ²⁾ Lásd a 169. oldal megfelelő jegyzetét. — ³⁾ Óbuda nélkül.

Magyarország egyes törvényhatóságainak női lakosságából sem írni, sem olvasni nem tudott.) (Vége.)

Ország rész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli női népességből sem írni, sem olvasni nem tudott százalékában ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
d) Tisza jobbpartja.										
Abaúj-Torna vm.	48.071	42.332	37.819	33.797	28.857	47-9	40-8	37-0	29-4	22-8
Kassa tjt.	5.801	6.558	6.677	6.738	6.002	29-5	23-9	33-9	25-1	17-5
Bereg vm.	67.045	58.356	64.805	67.305	66.601	79-1	67-9	64-1	55-4	45-1
Borsód tjt.	52.159	50.417	50.326	50.215	41.359	43-1	36-9	34-5	26-4	21-2
Miskolc tjt.	30.936	29.407	29.632	29.995	26.769	23-3	19-4	21-5	19-4	15-4
Ózmör vm.	64.429	57.890	56.871	51.167	44.539	65-3	57-0	55-8	46-4	38-0
Sáros vm.	49.796	43.804	39.603	38.465	33.479	45-8	35-1	35-5	31-7	25-3
Szepes vm.	55.555	48.409	49.769	52.267	47.374	80-1	67-9	64-4	58-0	47-0
Ung vm.	107.089	92.802	100.926	96.843	85.681	64-9	56-7	56-6	46-9	37-3
Zemplén vm.										
Összesen	480.881	429.975	436.428	426.792	387.416	41-8	46-8	46-0	38-9	31-1
e) Tisza balpartja.										
Békés vm.	51.586	52.633	50.811	48.358	45.243	37-7	29-1	26-7	21-3	17-4
Bihar vm.	175.361	140.594	158.818	163.736	171.369	67-3	58-9	58-9	54-9	50-6
Nagyvárad tjt.	7.606	7.281	8.023	8.288	8.308	46-0	34-5	31-9	24-7	17-0
Hajdú vm.	15.824	28.000	27.930	28.285	27.699	39-7	31-0	29-1	25-0	20-7
Debrecen tjt.	7.822	9.392	10.602	11.873	13.186	21-6	22-9	25-3	20-9	17-1
Máramaros vm.	101.196	103.522	118.505	131.687	146.182	91-4	89-1	85-8	81-5	76-5
Szabolcs vm.	94.169	72.313	77.901	80.704	76.427	62-7	57-1	53-4	44-8	35-9
Szatmár vm.	104.899	102.404	107.664	108.341	102.368	74-4	67-2	63-5	55-6	47-1
Szatmárnémeti tjt.	4.903	4.594	4.422	5.083	5.489	44-8	34-9	32-5	27-6	21-8
Szilágy vm.	50.276	73.413	78.352	78.838	79.309	86-5	81-2	77-6	71-2	62-4
Ugocsa vm.	30.114	27.345	29.726	29.895	29.245	86-1	77-1	72-6	64-5	54-2
Összesen	643.756	621.491	672.754	695.088	704.825	66-2	59-2	56-8	51-1	44-9
f) Tisza-Maros szöge.										
Arad vm.	119.751	114.804	120.325	120.578	116.039	86-4	81-6	75-6	68-2	60-0
Arad tjt.	10.588	10.782	10.954	11.487	10.868	58-0	49-1	42-4	32-9	25-6
Csanád vm.	33.023	34.152	36.778	32.951	28.002	61-4	50-4	46-6	36-8	27-2
Krassó-Szörény vm.	118.738	163.624	165.170	160.609	152.150	91-7	82-9	78-6	66-1	60-9
Temes vm.	125.936	129.007	127.376	117.505	103.418	79-5	68-4	61-4	52-1	44-0
Temesvár tjt.	9.790	8.581	8.725	8.603	11.295	54-9	38-1	32-9	24-6	23-0
Versec tjt.	8.054	6.337	5.315	4.871	4.917	72-2	45-0	40-3	30-4	26-7
Torontál vm.	156.105	189.103	189.017	166.647	147.545	70-1	65-2	58-7	48-6	40-5
Pancsova tjt.		5.106	4.204	3.905	3.786		49-6	39-8	32-2	29-0
Összesen	581.985	661.496	667.884	627.156	578.020	77-9	70-0	68-9	54-5	46-5
g) Királyhágón túl.										
Alsó-Fehér vm.	106.552	78.775	82.876	81.390	77.596	92-6	86-1	83-2	73-9	64-8
Beszterce-Naszód vm.	31.208	37.133	36.978	37.406	36.990	90-1	47-8	74-0	66-2	58-5
Brassó vm.	27.902	24.484	20.432	17.953	15.621	57-4	44-1	35-3	27-2	20-1
Csik vm.	45.441	41.864	38.898	39.414	35.975	84-2	71-3	64-2	55-9	41-1
Fogarás vm.	40.291	37.989	35.929	31.922	28.455	93-7	84-0	76-0	63-7	50-9
Háromszék vm.	45.227	45.045	40.689	36.655	32.916	76-8	63-9	55-2	45-1	35-0
Hunyad vm.	90.311	110.324	120.113	123.965	126.527	96-8	87-2	88-6	80-7	72-5
Kisküküllő vm.	41.224	37.211	39.654	38.674	36.292	85-0	76-2	73-9	65-9	54-5
Kolozs vm.	74.082	73.373	81.008	81.287	81.874	89-3	85-7	81-1	76-5	67-7
Kolozsvár tjt.	7.846	8.085	7.562	9.773	10.159	52-4	43-5	36-7	32-1	24-7
Maros-Torda vm.	35.058	59.473	63.408	61.202	58.115	85-7	76-8	73-1	63-3	53-5
Marosvásárhely tjt.	3.980	3.711	3.604	3.627	4.124	57-0	46-9	41-4	31-9	24-4
Nagyküküllő vm.		40.361	37.823	36.156	32.268		51-7	47-8	41-0	32-8
Szeben vm.	31.612	50.319	46.736	42.505	38.130	65-0	60-2	53-2	42-9	33-3
Szolnok-Doboka vm.	50.537	89.009	96.591	100.216	98.393	95-2	91-1	87-9	83-2	75-5
Torda-Aranyos vm.	69.604	60.973	64.583	64.605	63.486	90-4	86-6	82-8	77-2	68-0
Udvarhely vm.	35.139	35.357	31.847	29.141	25.667	67-2	60-1	51-2	41-6	31-8
Összesen	798.014	838.486	848.731	835.891	802.578	83-9	74-8	70-5	62-6	53-4
Fiúme v. és ker.	6.301	6.796	7.444	7.916	7.450	59-6	51-1	39-7	30-0	20-5
Magyarország összesen . .	4,428.638	4,236.944	4,278.743	4,135.583	3,898.655	59-4	50-2	46-9	40-2	32-0

¹⁾, ²⁾ Lásd a 169. oldal megfelelő jegyzetét. — ³⁾ Pancsovával együtt. — ⁴⁾ Ebből megszűnt törvényhatóságok: 247.515.

Magyarország egyes törvényhatóságainak összes lakosságából olvasni-írni tudott.¹⁾

Ország rész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli lakosságból olvasni-írni tudott százalékan				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
a) Duna jobbpartja.										
Baranya vm.	86.582	115.276	159.182	176.904	204.816	40.1	51.5	64.2	70.0	77.6
Pécs tjt.	12.832	18.044	22.318	30.030	37.983	61.8	71.6	74.5	80.6	84.9
Fejér vm.	76.109	94.663	116.009	129.902	143.362	52.7	62.5	71.3	76.9	80.7
Székesfehérvár tjt.	12.850	15.755	18.867	22.787	28.632	65.6	72.3	79.9	87.8	90.2
Győr vm.	37.212	46.393	56.097	63.546	63.926	53.5	62.9	73.0	79.3	83.4
Győr tjt.	11.597	13.457	15.836	21.509	34.835	65.6	73.0	78.5	88.2	89.7
Komárom vm.	58.505	75.526	91.687	104.537	123.621	53.9	65.8	75.2	79.9	83.2
Komárom tjt.	6.195	8.021	8.853	12.134	17.937	58.5	68.6	76.6	83.7	89.9
Moson vm.	45.318	52.359	59.410	63.926	70.535	70.9	76.6	83.1	85.8	88.9
Somogy vm.	85.265	128.192	176.337	214.050	252.072	35.6	50.1	63.7	72.8	80.1
Sopron vm.	108.326	130.913	156.434	175.147	185.165	61.7	70.6	80.6	85.4	88.2
Sopron tjt.	14.241	16.420	20.111	24.360	28.328	77.9	82.1	85.2	91.7	95.0
Tolna vm.	93.392	120.367	154.758	166.220	187.326	50.6	61.4	72.2	77.2	81.7
Vas vm.	129.571	185.589	231.843	274.167	305.365	46.6	61.7	71.4	79.0	83.6
Veszprém vm.	91.137	110.847	131.545	147.664	163.350	54.2	63.5	72.5	79.4	83.9
Zala vm.	77.065	120.609	183.479	240.520	295.212	27.9	39.9	54.2	65.7	75.1
Összesen	945.197	1.252.431	1.602.766	1.867.403	2.142.466	47.0	58.4	69.1	76.2	81.8
b) Duna balpartja.										
Arva vm.	13.252	23.509	34.238	39.906	45.432	19.5	34.0	47.9	56.4	67.9
Bars vm.	36.876	61.157	76.942	92.356	113.057	32.5	51.3	60.1	67.3	75.9
Esztergom vm.	25.259	35.239	46.775	55.161	64.077	46.0	58.3	71.2	77.2	83.9
Hont vm.	33.118	46.549	62.015	72.273	82.284	39.8	54.3	67.2	74.1	81.4
Selmecbánya tjt.	5.869	8.173	8.799	10.186	10.740	49.4	62.3	67.5	73.4	81.4
Liptó vm.	25.921	34.345	42.912	49.335	57.307	39.4	54.1	66.6	73.1	78.7
Nógrád vm.	48.878	72.054	104.437	133.517	167.641	29.5	44.5	58.1	66.6	76.1
Nyitra vm.	98.532	146.447	196.575	240.241	287.285	33.3	47.3	59.8	68.4	75.9
Pozsony vm.	86.887	124.526	159.550	187.355	210.684	41.6	55.8	68.3	75.0	80.8
Pozsony tjt.	29.564	32.642	37.998	46.932	62.739	71.6	77.1	82.2	87.0	90.5
Trencsén vm.	35.712	60.533	90.414	122.485	159.084	17.7	29.8	42.3	52.2	62.1
Turóc vm.	13.559	19.514	25.827	29.528	35.722	36.0	50.3	61.3	67.7	76.7
Zólyom vm.	32.873	44.803	59.371	73.688	88.076	38.5	51.9	63.1	71.8	79.1
Összesen	486.300	709.481	945.853	1.152.963	1.384.128	33.9	48.1	60.1	68.0	76.0
c) Duna-Tisza köze.										
Bács-Bodrog vm.	^{a)} 141.757	184.794	273.125	338.499	393.325	36.8	44.9	57.8	66.9	73.7
Baja tjt.		8.943	10.694	12.510	14.194		54.0	62.9	71.2	76.7
Szabadka tjt.	8.517	13.268	22.078	33.800	48.932	18.3	26.1	36.4	49.0	61.1
Újvidék tjt.	6.332	10.134	14.062	18.351	23.199	39.5	55.6	66.7	73.3	78.2
Zombor tjt.	5.557	7.732	10.300	13.876	17.356	27.1	37.6	44.9	54.5	64.7
Csongrád vm.	^{a)} 46.532	37.035	51.292	68.947	86.220	40.7	43.6	52.9	63.0	71.7
Hódmezővásárhely tjt.		26.389	33.750	41.137	44.888		61.8	71.5	78.5	82.3
Szeged tjt.	19.208	33.398	44.091	61.109	81.180	32.6	53.5	61.8	71.6	79.3
Heves vm.	88.081	67.160	101.180	135.130	170.648	32.1	39.1	52.4	64.1	73.0
Jász-Nagykún vm.	81.495	124.411	166.754	203.693	236.720	45.4	54.1	63.4	70.3	75.8
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	190.599	269.323	373.408	496.690	682.929	47.9	55.9	66.2	73.2	79.8
Budapest székesfőváros	^{a)} 153.467	242.312	355.397	551.064	739.297	{B:65.8 P:68.0}		76.3	81.7	87.5
Kecskemét tjt.	14.738	19.351	23.656	30.627	40.871	42.1	51.3	58.5	64.2	72.7
Összesen	756.283	1.044.250	1.479.787	2.005.433	2.579.759	43.1	53.6	64.1	73.0	80.0

¹⁾ L. a 169. oldalon levő ¹⁾ jegyzetet. — ²⁾ Bajával együtt. — ³⁾ Hódmezővásárhellyel együtt.
— ⁴⁾ Óbuda nélkül.

Magyarország egyes törvényhatóságainak összes lakosságából olvasni-írni tudott.¹⁾ (Vége.)

Ország rész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli lakos- ságból olvasni-írni tudott százalékban				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
d) Tisza jobbpartja.										
Abauj-Torna vm.	41.216	58.139	70.343	84.473	96.933	30-3	44-2	56-3	65-4	73-4
Kassa tjt.	11.135	14.655	17.729	23.849	32.777	59-2	64-3	70-7	78-1	84-3
Bereg vm.	23.821	37.045	54.138	77.582	110.476	18-8	28-7	37-5	46-2	57-2
Borsód vm. ^{a)}	65.462	82.400 ^{a)}	112.046 ^{a)}	151.820 ^{a)}	151.365	40-3	50-7	61-8	70-9	76-3
Miskolc tjt.					38.690					86-3
Gömör és Kishont vm.	80.290	91.500	107.999	118.415	129.115	54-8	64-9	72-6	76-0	80-7
Sáros vm.	19.459	31.820	47.125	65.046	84.847	14-0	22-7	33-9	45-7	58-6
Szepes vm.	45.669	66.998	76.640	88.311	100.692	31-9	46-0	56-1	62-6	69-8
Ung vm.	13.749	25.398	35.700	50.427	71.213	13-4	23-7	32-3	44-6	53-0
Zemplén vm.	48.990	76.152	100.885	138.830	176.282	20-8	32-9	41-1	51-5	61-6
Összesen	349.701	4.107	623.805	798.753	992.390	28-9	40-0	49-6	58-3	67-2
e) Tisza balpartja.										
Békés vm.	100.342	120.401	156.143	180.434	205.677	58-3	64-2	73-0	78-2	81-8
Bihar vm.	118.591	129.974	165.561	205.572	248.462	30-3	37-5	42-3	46-8	51-5
Nagyvárad tjt.	14.822	17.897	24.246	31.899	48.416	59-5	65-2	71-4	77-9	84-8
Hajdu vm.	30.229	65.391	79.966	93.092	105.954	57-7	64-1	72-1	75-9	79-4
Debrecen tjt.	30.033	32.208	37.005	50.142	67.358	77-2	72-6	75-8	80-9	84-1
Máramaros vm.	18.090	23.315	38.603	53.699	78.009	10-0	12-3	17-6	21-2	26-3
Szabolcs vm.	73.632	68.049	93.799	129.784	170.097	34-4	38-0	47-5	55-8	64-3
Szatmár vm.	55.456	73.300	99.724	133.906	166.170	26-0	31-7	40-1	47-3	55-0
Szatmárnémeti tjt.	9.159	11.336	12.857	17.205	24.616	59-3	65-6	74-5	76-5	81-0
Szilágy vm.	13.806	27.576	41.132	57.071	79.371	14-8	19-1	26-2	32-7	41-5
Ugocsa vm.	8.086	11.303	17.325	25.591	35.846	14-8	20-5	28-4	37-5	47-8
Összesen	472.248	580.750	766.361	978.395	1.229.976	32-8	38-1	45-1	50-7	56-9
f) Tisza-Maros szöge.										
Arad vm.	30.143	43.646	73.532	103.208	139.245	13-7	20-0	29-8	37-7	47-0
Arad tjt.	13.782	16.781	23.034	33.940	43.990	48-9	54-9	67-8	72-2	78-6
Csanád vm.	26.945	40.400	59.400	75.494	90.689	34-8	46-4	56-0	65-6	74-5
Krassó-Szörény vm.	31.634	77.471	113.227	163.164	206.573	14-5	24-1	32-4	42-7	50-7
Temes vm.	56.896	99.650	143.025	186.089	215.932	22-8	35-3	46-0	54-8	62-1
Temesvár tjt.	15.086	18.720	25.239	34.908	52.795	53-5	63-3	71-6	78-8	80-9
Versec tjt.	6.275	10.840	12.555	16.033	18.526	35-3	56-9	65-6	73-7	76-8
Torontál vm. ^{a)}	104.946	160.027	228.176	285.114	327.440	30-7	38-1	48-0	62-0	64-7
Pancsova tjt.		7.677	10.439	11.667	13.719		51-8	65-8	72-2	74-3
Összesen	285.707	475.212	688.627	909.617	1.108.909	24-2	33-4	43-2	52-3	60-2
g) Királyhágón túl.										
Alsó-Fehér vm.	14.906	21.728	32.236	54.281	76.618	7-9	14-6	20-1	30-5	40-8
Beszterce-Naszód vm.	16.947	22.844	34.352	46.584	57.269	25-2	28-1	38-5	46-3	52-8
Brassó vm.	30.121	39.857	49.400	59.284	71.426	42-8	56-2	67-4	74-9	82-3
Csik vm.	9.559	21.191	32.860	48.097	71.279	10-8	23-2	34-8	45-3	58-9
Fogarás vm.	7.234	15.696	26.044	37.088	46.685	10-4	22-3	35-5	60-1	58-2
Háromszék vm.	22.660	37.946	52.650	66.552	83.795	24-9	36-0	48-0	57-4	66-9
Hunyad vm.	7.842	31.467	35.629	63.946	99.624	5-0	15-0	15-8	24-7	33-9
Kisküküllő vm.	8.545	17.505	24.482	35.198	48.815	10-7	22-4	29-2	38-2	49-8
Kolozs vm.	9.984	17.217	31.844	44.566	66.908	7-4	12-1	19-7	25-7	35-6
Kolozsvár tjt.	12.034	15.386	19.640	29.455	42.212	52-7	58-9	65-4	71-9	78-4
Maros-Torda vm.	12.602	31.241	44.909	62.650	83.149	19-2	25-6	33-3	41-8	51-1
Marosvásárhely tjt.	5.551	6.326	8.112	11.524	18.001	50-7	55-4	64-8	74-0	79-8
Nagyküküllő vm.		50.577	61.676	75.817	87.565		44-9	53-6	61-4	69-1
Szeben vm.	26.363	48.711	65.115	85.605	106.516	35-6	40-9	51-6	61-6	70-2
Szolnok-Doboka vm.	3.910	17.659	28.424	41.928	61.001	4-5	10-7	15-7	20-8	28-6
Torda-Aranyos vm.	13.320	17.276	26.930	36.582	54.174	10-4	15-0	21-6	27-0	37-1
Udvarhely vm.	21.754	31.036	45.344	60.055	72.397	26-5	35-0	49-1	60-2	69-1
Összesen	223.332	443.663	619.647	859.212	1.147.434	15-7	25-2	32-9	41-2	50-5
Fiúme v. és ker.	7.142	9.033	16.899	24.276	36.359	48-4	49-6	66-8	74-9	83-2
Magyarország összesen... ^{a)}	3.800.617	4.998.937	6.742.345	8.596.052	10.621.420	32-8	43-5	53-2	60-8	68-7

¹⁾ L. a 169. oldalon levő ¹⁾ jegyzetet. — ²⁾ Miskolccal együtt. — ³⁾ Pancsovával együtt. — ⁴⁾ Ebből megszűnt törvényhatóságok: 74.709.

**Magyarország egyes törvényhatóságainak összes lakosságából
csak olvasni tudott.¹⁾**

Országgrész, törvényhatóság	a) Abszolút számokban					b) Az összes népességből csak olvasni tudott százalékban				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
a) Duna jobbpartja.										
Baranya vm.	38.750	24.535	16.637	15.424	10.363	14.9	9.3	5.8	5.3	3.4
Pécs tjv.	919	710	775	765	655	3.9	2.4	2.3	1.8	1.3
Fejér vm.	17.136	11.175	5.799	6.105	4.643	9.9	6.1	3.0	3.0	2.2
Székesfehérvár tjv.	1.652	976	562	339	360	7.3	3.8	2.0	1.1	1.0
Győr vm.	11.247	7.447	3.525	3.275	2.734	13.5	8.4	3.8	3.4	3.0
Győr tjv.	1.116	791	668	359	519	5.6	3.8	2.9	1.3	1.2
Komárom vm.	14.857	8.272	4.486	3.734	3.396	11.4	5.9	3.1	2.3	1.9
Komárom tjv.	133	322	165	198	229	1.1	2.8	1.2	1.1	1.0
Moson vm.	7.821	3.899	2.112	1.786	1.672	10.4	4.9	2.5	2.0	1.8
Somogy vm.	50.971	36.630	19.828	15.576	11.094	17.6	11.9	6.0	4.5	3.0
Sopron vm.	27.614	17.926	7.777	6.487	5.485	13.2	8.1	3.4	2.6	2.2
Sopron tjv.	682	725	294	191	166	3.2	3.1	1.1	0.6	0.5
Tolna vm.	29.327	20.863	11.345	9.610	7.775	13.5	8.9	4.5	3.8	2.0
Vas vm.	50.880	33.385	20.704	16.092	12.289	15.3	9.2	5.3	3.9	2.8
Veszprém vm.	27.894	15.865	9.682	8.350	6.151	13.8	7.6	4.5	3.8	2.7
Zala vm.	42.553	38.277	22.731	21.019	14.346	12.8	10.6	5.6	4.8	3.1
Összesen.	338.552	221.798	127.090	109.310	81.877	13.4	8.7	4.6	3.8	2.6
b) Duna balpartja.										
Árva vm.	24.697	20.192	13.906	10.714	8.044	30.0	24.7	16.4	12.6	10.2
Bars vm.	28.627	17.402	12.336	10.604	7.756	20.9	12.2	8.1	6.4	4.3
Esztergom vm.	9.334	5.303	2.898	2.890	2.053	14.3	7.4	3.7	3.3	2.2
Hont vm.	23.876	15.266	9.071	7.976	5.442	24.3	15.2	8.4	7.0	4.6
Selmecbánya tjv.	777	851	822	691	505	5.5	5.5	5.4	4.2	3.3
Liptó vm.	19.985	11.193	6.318	5.078	4.544	25.2	15.0	8.3	6.2	5.2
Nógrád vm.	50.251	37.266	23.245	20.096	13.205	25.3	19.4	10.8	8.5	5.1
Nyitra vm.	72.280	54.434	35.596	30.653	23.414	20.0	14.7	8.9	7.2	5.1
Pozsony vm.	51.115	31.764	17.152	13.622	9.699	20.4	12.0	6.1	4.5	3.1
Pozsony tjv.	435	1.555	858	934	856	0.9	3.2	1.6	1.5	1.1
Trencsén vm.	43.535	36.188	28.420	26.172	22.458	17.5	14.8	11.0	9.1	7.2
Turóc vm.	8.685	6.380	3.720	3.714	2.754	19.2	13.9	7.4	7.1	4.9
Zólyom vm.	23.886	12.703	9.388	6.894	5.625	23.4	12.3	8.4	5.5	4.2
Összesen.	357.483	250.497	163.730	140.038	106.355	20.7	14.3	8.7	6.8	4.9
c) Duna-Tisza köze.										
Bács-Bodrog vm. ^{a)}	32.972	22.947	13.549	14.059	12.219	6.9	4.5	2.3	2.3	1.9
Baja tjv.		611	461	252	284		3.2	2.3	1.2	1.4
Szabadka tjv.	1.512	2.105	893	674	1.218	2.7	3.4	1.2	0.8	1.3
Ujvidék tjv.	8	282	206	372	293	—	1.3	0.8	1.3	0.8
Zombor tjv.	69	282	207	321	277	0.3	1.1	0.7	1.1	0.9
Csongrád vm. ^{a)}	7.946	4.358	2.942	2.537	2.594	5.8	4.1	2.3	1.9	1.8
Hódmezővásárhely tjv.		1.981	952	871	1.097		4.1	1.7	1.4	1.7
Szeged tjv.	2.978	840	1.029	814	1.409	4.2	1.1	1.2	0.8	1.2
Heves vm.	41.035	21.650	13.411	11.680	10.088	12.3	10.4	5.7	4.6	3.6
Jász-Nagykun-Szolnok vm.	20.305	16.228	9.380	8.699	7.647	9.4	5.8	2.9	2.5	2.0
Pest-Pilis-Solt-Kiskun mv.	50.210	28.646	17.100	17.611	16.411	0.5	4.9	2.5	2.1	1.6
Budapest székesfőv. ^{a)}	8.708	5.258	5.854	8.171	7.686	{B: 3.1 P: 3.5}		1.5	1.2	0.9
Kecskemét tjv.	1.543	2.073	1.344	1.323	1.037	3.7	4.6	2.7	2.3	1.5
Összesen.	167.286	107.261	67.328	67.384	62.280	7.9	4.6	2.4	2.1	1.7

¹⁾ L. a 169. oldalon levő ²⁾ jegyzetet. — ²⁾ Bajával együtt. — ³⁾ Hódmezővásárhellyel együtt. —
^{a)} Óbuda nélkül.

**Magyarország egyes törvényhatóságainak összes lakosságából
csak olvasni tudott.¹⁾ (Vége.)**

Ország rész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) Az összes népességből csak olvasni tudott százalékban				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
d) Tisza jobbpartja.										
Abauf-Torna vm.	37.225	21.784	11.706	9.623	6.954	22-1	14-1	7-7	6-1	4-4
Kassa tjt.	693	1.025	724	575	653	3-2	3-9	2-5	1-6	1-4
Bereg vm.	9.795	7.848	4.842	4.531	3.194	6-2	5-1	2-7	2-2	1-4
Borsod vm. ^{a)}	31.766 ^{a)}	19.950 ^{a)}	11.965 ^{a)}	10.052	7.607	16-3	10-1	5-5	3-9	3-2
Miskolc tjt.				570						1-1
Gömör és Kishont vm.	32.814	17.473	10.418	7.770	6.616	18-9	10-7	6-0	4-2	3-6
Sáros vm.	31.057	27.258	17.339	14.840	8.976	17-7	16-0	10-3	8-6	5-1
Szepes vm.	33.803	23.646	13.518	10.446	8.339	19-3	13-6	8-2	6-1	4-9
Ung vm.	9.793	10.667	7.287	5.394	3.887	7-5	8-4	5-4	3-6	2-4
Zemplén vm.	42.499	26.231	15.558	14.431	11.728	14-5	9-6	5-2	4-4	3-4
Összesen	229.445	155.884	93.357	77.662	58.524	15-4	10-8	6-1	4-7	3-3
e) Tisza balpartja.										
Békés vm.	12.006	9.562	6.295	5.926	5.459	5-7	4-1	2-4	2-1	1-8
Bihar vm.	17.298	12.888	5.340	4.910	5.276	3-6	3-1	1-1	0-9	0-9
Nagyvárad tjt.	453	867	663	605	583	1-6	2-8	1-7	1-3	0-9
Hajdú vm.	2.918	3.955	1.536	1.439	1.779	4-6	3-2	1-1	0-9	1-1
Debrecen tjt.	1.066	1.189	618	450	779	2-3	2-3	1-1	0-6	0-8
Máramaros vm.	4.235	3.981	2.492	2.913	4.437	1-9	1-7	0-9	0-9	1-2
Szabolcs vm.	19.064	13.711	8.093	8.571	7.830	7-2	6-4	3-3	3-0	2-4
Szatmár vm.	11.353	11.380	6.021	6.159	6.596	4-3	4-2	2-0	1-8	1-8
Szatmárnémeti tjt.	482	474	265	286	351	2-6	2-4	1-3	1-1	1-0
Szilágy vm.	2.372	4.863	2.064	1.747	2.328	2-1	2-9	1-1	0-8	1-0
Ugocsa vm.	1.938	3.505	2.484	1.811	1.906	2-9	5-4	3-3	2-2	2-1
Összesen	78.185	66.375	35.871	34.817	37.324	4-1	3-6	1-8	1-5	1-4
f) Tisza-Maros szöge.										
Arad vm.	7.078	4.096	2.743	3.387	2.843	2-6	1-5	0-9	1-0	0-8
Arad tjt.	240	579	500	539	466	0-7	1-6	1-2	1-0	0-8
Csanád vm.	7.246	4.663	2.902	2.744	2.119	7-6	4-3	2-2	2-0	1-4
Krassó-Szörény vm.	175	1.825	1.183	995	1.862	0-1	0-5	0-3	0-2	0-4
Temes vm.	8.065	4.715	2.695	2.711	3.299	2-7	1-4	0-7	0-7	0-8
Temesvár tjt.	96	1.079	504	432	504	0-3	3-2	1-2	0-9	0-7
Versec tjt.	—	466	64	149	195	—	2-1	0-3	0-6	0-7
Torontál vm. ^{a)}	16.261	9.432	5.380	5.991	5.541	3-9	1-8	0-9	1-0	0-9
Pancsova tjt.		105	107	84	106		0-6	0-5	0-4	0-5
Összesen	39.161	28.960	16.078	17.032	16.925	2-7	1-6	0-8	0-8	0-8
g) Királyhágón túl.										
Alsó-Fehér vm.	4.695	4.016	3.002	2.563	2.394	2-1	2-3	1-6	1-2	1-1
Beszterce-Naszód vm.	3.565	2.717	1.492	1.338	1.386	4-5	2-9	1-4	1-1	1-1
Brassó vm.	5.117	2.478	1.640	1.353	1.027	6-2	2-9	1-9	1-5	1-0
Csik vm.	8.726	7.358	5.703	3.729	4.114	8-1	6-6	5-0	2-9	2-8
Fogarasz vm.	1.316	1.410	583	474	686	1-6	1-7	0-7	0-5	0-7
Háromszék vm.	4.731	4.529	2.705	2.180	2.341	4-3	3-6	2-1	1-6	1-6
Hunyad vm.	855	1.724	627	994	1.894	0-5	0-7	0-2	0-3	0-5
Kisküküllő vm.	5.626	3.374	1.561	1.232	1.363	5-9	3-6	1-5	1-1	1-2
Kolozs vm.	7.330	6.095	3.763	3.115	3.302	4-5	3-7	1-9	1-5	1-5
Kolozsvár tjt.	914	853	470	518	607	3-5	3-0	1-4	1-1	1-0
Maros-Torda vm.	2.594	5.067	2.330	2.451	2.814	3-3	3-5	1-4	1-4	1-5
Marosvásárhely tjt.	261	383	123	173	180	2-1	3-0	0-8	0-9	0-7
Nagyküküllő vm.		6.362	3.222	2.334	1.800		4-8	2-4	1-6	1-2
Szeben vm.	3.807	3.616	2.351	1.529	1.514	4-4	2-5	1-6	0-9	0-9
Szolnok-Doboka vm.	2.060	3.211	1.895	1.897	2.808	1-9	1-6	0-8	0-8	1-1
Torda-Aranyos vm.	3.286	2.906	1.684	1.623	2.238	2-2	2-1	1-1	1-0	1-2
Udvarhely vm.	11.252	8.983	5.639	3.705	3.449	11-5	8-5	5-1	3-1	2-8
Összesen	66.135	65.082	38.790	31.208	33.917	3-9	3-1	1-7	1-3	1-3
Fiúme v. és ker.	14	363	206	276	311	0-1	0-7	0-7	0-7	0-6
Magyarország összesen ^{a)}	1.282.778	894.220	542.450	477.727	397.503	9-7	6-5	3-5	2-9	2-2

¹⁾ L. a 169. oldalon levő ¹⁾ jegyzetet. — ²⁾ Miskolccal együtt. — ³⁾ Pancsovával együtt. —

⁴⁾ Ebből megszűnt törvényhatóságok: 26.512.

**Magyarország egyes törvényhatóságainak összes lakosságából
sem írni, sem olvasni nem tudott.¹⁾**

Országgrész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven feljüli lakosságból sem írni, sem olvasni nem tudott százalékban ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
a) Duna jobbpartja.										
Baranya vm.	134.311	124.901	112.399	98.186	87.477	59-9	48-5	35-8	30-0	22-4
Pécs tjv.	10.112	9.948	10.974	11.421	11.184	38-2	28-4	25-5	19-4	15-1
Fejér vm.	80.306	77.990	73.099	67.681	66.040	47-3	37-5	28-7	23-1	19-3
Székesfehérvár tjv.	8.181	8.881	8.119	7.320	7.633	34-4	27-7	20-1	12-2	9-8
Győr vm.	35.143	34.672	33.370	30.224	25.335	46-5	37-1	27-0	20-7	16-6
Győr tjv.	7.322	6.733	6.291	5.890	8.946	34-4	27-0	21-5	11-8	10-3
Komárom vm.	57.472	54.793	50.255	50.694	52.496	46-1	34-2	24-8	20-1	16-8
Komárom tjv.	5.928	4.765	4.058	4.480	4.171	41-5	31-4	23-4	16-3	10-1
Moson vm.	22.347	25.112	23.528	23.496	22.272	29-1	23-4	16-9	14-2	11-1
Somogy vm.	153.319	142.626	130.670	114.514	102.795	64-4	49-9	36-3	27-2	19-9
Sopron vm.	73.110	73.726	68.178	64.326	58.928	38-3	29-4	19-4	14-6	11-8
Sopron tjv.	6.185	6.077	6.808	6.077	5.438	22-1	17-9	14-8	8-3	5-0
Tolna vm.	98.021	93.413	85.995	76.707	72.158	49-4	38-6	27-8	22-8	18-3
Vas vm.	152.151	141.616	137.824	126.168	118.139	53-4	38-3	28-6	21-0	16-4
Veszprém vm.	82.400	81.775	74.053	65.019	60.275	45-8	36-5	27-5	20-6	16-1
Zala vm.	213.619	201.098	198.489	173.681	156.775	72-1	60-1	44-8	34-3	24-9
Összesen	1,139.927	1,088.126	1,024.110	925.884	860.062	53-0	41-6	30-9	23-8	18-2
b) Duna balpartja.										
Árva vm.	44.415	37.942	36.676	34.303	25.269	80-5	66-0	52-1	43-6	32-1
Bars vm.	71.688	63.580	63.632	61.874	57.687	67-5	48-7	39-9	32-7	24-1
Esztergom vm.	30.713	31.624	28.705	28.606	24.687	54-0	41-7	28-8	22-8	26-1
Hont vm.	41.172	38.707	36.657	34.009	29.530	60-2	45-7	32-8	25-9	18-6
Selmecbánya tjv.	7.383	6.241	5.659	5.492	3.940	50-6	37-7	32-5	26-6	18-6
Liptó vm.	33.367	29.220	27.620	27.497	25.055	60-6	45-9	33-4	26-9	21-3
Nógrád vm.	99.140	83.270	86.762	84.587	80.671	70-5	55-5	41-9	33-4	23-9
Nyitra vm.	190.193	169.770	164.388	156.406	146.756	66-7	52-7	40-2	31-6	24-1
Pozsony vm.	112.835	109.877	102.257	99.141	91.144	58-4	44-2	31-7	25-0	19-2
Pozsony tjv.	16.541	13.809	13.555	13.474	14.628	28-4	22-9	17-8	13-0	9-5
Trencsén vm.	169.379	148.198	139.935	137.680	128.895	82-3	70-2	57-7	47-8	37-9
Turóc vm.	23.102	20.039	20.432	18.682	17.227	64-0	49-7	38-7	32-3	23-3
Zólyom vm.	45.199	45.287	43.654	43.141	39.952	61-5	48-1	36-9	28-2	20-9
Összesen	885.127	797.564	769.932	744.892	685.441	66-1	51-9	39-9	32-0	24-0
c) Duna-Tisza köze.										
Bács-Bodrog vm.	³⁾ 301.669	303.696	286.440	252.301	227.016	63-2	55-1	42-2	33-1	26-3
Baja tjv.		9.687	8.330	7.222	6.554		46-0	37-1	28-8	23-3
Szabadka tjv.	46.294	45.994	49.766	46.906	44.460	81-7	73-9	63-6	51-0	38-9
Újvidék tjv.	12.779	10.909	10.449	10.022	10.098	60-5	44-4	33-3	26-7	21-8
Zombor tjv.	18.683	16.679	15.928	14.839	12.960	72-9	64-4	55-1	45-5	35-3
Csongrád vm.	⁴⁾ 82.928	62.379	66.062	60.381	55.981	59-3	56-4	47-1	37-0	28-3
Hódmezővásárhely tjv.		22.596	20.773	18.816	16.460		38-2	28-5	21-5	17-7
Szeged tjv.	47.993	39.437	40.449	38.347	35.739	67-4	46-5	38-2	28-4	20-7
Heves vm.	203.497	119.610	119.194	106.550	98.964	67-9	60-9	47-6	35-9	27-0
Jász-Nagykun-Szolnok vm.	113.726	137.804	142.341	136.877	129.597	54-6	45-9	36-6	29-7	24-2
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	238.552	284.213	293.785	309.844	331.496	52-1	44-1	33-8	26-8	20-2
Budapest székesfőv.	⁵⁾ 92.299	112.981	130.687	156.438	133.388	(B 34-2) (P 32-0)		23-7	18-3	12-5
Kecskemét tjv.	24.914	23.463	23.493	24.835	24.926	57-9	48-7	41-5	35-8	27-3
Összesen	1,183.334	1,189.448	1,207.697	1,183.378	1,127.639	56-8	46-4	35-9	27-0	20-0

¹⁾ L. a 169. oldalon levő ¹⁾ jegyzetet. — ²⁾ A csak olvasni tudók arányszámával együtt. — ³⁾ Bajával együtt. — ⁴⁾ Hódmezővásárhelyel együtt. — ⁵⁾ Óbuda nélkül.

**Magyarország egyes törvényhatóságainak összes lakosságából
sem írni, sem olvasni nem tudott.¹⁾ (Vége.)**

Országgrész, törvényhatóság	a) Abszolút számban					b) A 6 éven felüli lakos- ságból sem írni, sem olvasni nem tudott százalékban ²⁾				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
d) Tisza jobbpartja.										
Abauj-Torna vm.	89.659	78.679	68.951	62.116	54.190	69-7	55-8	43-7	34-6	26-6
Kassa tjt.	9.914	10.417	10.431	11.107	10.781	40-8	35-7	29-3	21-9	15-7
Bereg vm.	125.607	108.722	120.475	125.369	122.941	81-2	71-3	62-5	53-8	42-8
Borsod vm. ³⁾	97.809 ³⁾	92.961 ³⁾	92.783 ³⁾	93.313	79.483	59-7	49-3	38-2	29-1	23-7
Miskolc tjt.					12.199					13-7
Gömör és Kishont vm.	60.424	56.295	56.393	57.216	52.367	45-2	35-1	27-4	24-0	19-3
Sáros vm.	124.776	109.811	103.557	92.820	80.797	86-0	77-3	66-1	54-3	41-4
Szepes vm.	95.589	83.311	73.133	71.774	63.836	68-1	54-0	43-9	37-4	30-2
Ung vm.	106.490	90.635	92.260	96.001	86.989	86-6	76-3	67-7	55-4	47-0
Zemplén vm.	201.282	170.719	182.754	174.342	155.184	79-2	67-1	58-9	48-5	38-4
Összesen	911.550	801.550	800.737	784.058	718.787	71-1	60-0	50-4	41-7	32-8
e) Tisza balpartja.										
Békés vm.	97.381	99.794	95.948	91.345	87.574	41-7	35-8	27-0	21-8	18-2
Bihar vm.	344.639	272.591	307.246	316.278	328.394	69-7	62-5	57-7	53-2	48-5
Nagyvárad tjt.	13.423	12.560	13.648	14.510	15.170	40-5	34-8	28-6	22-1	15-2
Hajdu vm.	29.767	52.861	52.536	53.983	53.401	42-3	35-9	27-9	24-1	20-6
Debrecen tjt.	15.012	17.725	19.317	21.759	24.592	22-8	27-7	24-2	19-1	15-9
Máramaros vm.	198.181	200.140	227.186	252.164	275.259	90-0	87-7	82-4	79-8	73-2
Szabolcs vm.	172.888	132.248	143.052	148.930	141.891	65-6	62-0	52-5	44-2	35-7
Szatmár vm.	195.406	188.704	197.287	200.083	188.974	74-0	68-3	59-9	52-7	45-0
Szatmárnémeti tjt.	8.712	7.898	7.614	8.687	9.925	40-7	34-4	25-5	23-5	19-0
Szilágy vm.	97.461	138.640	147.971	148.146	148.441	85-2	80-9	73-8	67-3	58-5
Ugocsa vm.	57.474	50.569	55.652	55.858	54.003	85-2	79-5	71-6	62-5	52-2
Összesen	1.230.344	1.173.730	1.287.458	1.311.743	1.327.824	67-4	61-9	54-9	49-3	43-1
f) Tisza-Maros szöge.										
Arad vm.	234.767	220.666	225.270	222.774	209.134	86-3	80-0	70-2	62-3	53-0
Arad tjt.	18.703	18.196	18.518	19.424	18.710	51-1	45-1	32-2	27-8	21-4
Csanád vm.	61.656	63.948	68.273	61.065	52.440	65-2	53-6	44-0	34-4	25-5
Krassó-Szörény vm.	227.270	302.008	293.225	277.090	257.712	85-5	75-9	67-6	57-3	49-3
Temes vm.	237.895	235.657	227.066	207.594	181.679	77-2	64-7	54-0	45-2	37-9
Temesvár tjt.	17.041	13.895	14.141	14.276	19.256	46-5	36-7	28-4	21-2	19-1
Versec tjt.	14.820	11.023	9.240	8.588	8.649	64-7	43-1	34-4	26-3	23-2
Torontál vm. ⁴⁾	291.803	344.402	339.756	297.836	261.362	69-3	61-9	52-0	38-0	35-3
Pancsova tjt.		9.345	7.402	6.760	6.983		48-2	34-2	27-8	25-7
Összesen	1.103.955	1.219.140	1.202.891	1.115.407	1.015.925	75-8	68-6	58-8	47-7	39-8
g) Királyhágón túl.										
Alsó-Fehér vm.	207.653	152.277	157.834	152.988	142.606	92-1	85-4	79-9	69-5	59-2
Beszterce-Naszód vm.	58.533	69.456	68.893	69.718	69.188	74-8	71-9	61-5	53-7	47-2
Brassó vm.	47.852	41.594	35.737	31.952	28.746	57-2	43-8	32-6	25-1	17-7
Csik vm.	89.000	82.391	75.547	76.168	70.327	89-2	76-8	65-2	54-7	41-1
Fogarás vm.	74.302	67.465	61.590	54.583	47.803	89-6	77-7	64-5	39-9	41-8
Háromszék vm.	82.664	82.802	74.653	68.064	61.944	75-1	64-0	52-0	42-6	33-1
Hunyad vm.	180.294	215.273	231.639	237.764	238.617	95-0	85-0	84-2	75-3	66-1
Kisküküllő vm.	80.724	71.335	75.002	72.339	65.913	89-3	77-6	70-8	61-8	50-2
Kolozs vm.	146.630	143.072	156.836	156.537	155.669	92-6	87-7	80-3	74-3	64-4
Kolozsvár tjt.	13.434	13.684	12.646	16.693	17.989	47-3	41-1	34-6	28-1	21-6
Maros-Torda vm.	64.524	109.808	116.409	112.864	108.109	80-8	74-4	66-7	58-2	48-9
Marosvásárhely tjt.	6.866	6.174	5.977	6.002	7.336	49-3	44-6	35-2	26-0	20-2
Nagyküküllő vm.		75.515	70.414	66.465	59.461		55-1	46-4	38-6	30-9
Szeben vm.	56.747	89.300	81.272	75.151	68.891	64-4	59-1	48-4	38-4	29-8
Szolnok-Doboka vm.	100.460	172.807	187.231	192.676	188.127	95-5	89-3	84-3	79-2	71-4
Torda-Aranyos vm.	136.086	116.849	121.950	122.266	117.963	89-6	85-0	78-4	73-0	62-9
Udvarhely vm.	65.218	65.501	59.149	54.090	48.327	73-5	65-0	50-9	39-8	30-9
Összesen	1.410.987	1.575.303	1.592.779	1.566.320	1.497.016	84-3	74-8	67-1	58-8	49-5
Fiúme v. és ker.	10.728	11.585	12.589	13.387	13.138	53-6	50-4	33-7	25-1	16-8
Magyarország összesen ... ⁵⁾	8.353.844	7.856.446	7.878.193	7.645.049	7.245.610	67-2	58-5	46-8	39-2	31-3

¹⁾ L. a 169. oldalon levő ¹⁾ jegyzetet. — ²⁾ A csak olvasni tudók arányszámával együtt. — ³⁾ Miskolccal együtt. — ⁴⁾ Pancsovával együtt. — ⁵⁾ Ebből megszűnt törvényhatóságok: 477.892.

**A népesség olvasni-írni tudása törvényhatóságokint 1910-ben és 1920-ban
Csonka-Magyarországon.**

Ország-rész, törvényhatóság	Írni és olvasni tudó		Az összes népességből		A 6 évesnél idősebb írni és olvasni tudó		Csak olvasni tudó és sem írni, sem olvasni nem tudó			
	1910-ben	1920-ban	1910-ben	1920-ban	1910-ben	1920-ban	1910-ben	1920-ban	1910-ben	1920-ban
	szám szerint		százalékban		százalékban		szám szerint		százalékban ¹⁾	
<i>Duna jobbpartja.</i>										
Baranya vm.	173.592	189.917	69-1	79-1	79-3	86-2	77.743	50.126	30-9	20-9
Pécs tjt.	37.983	39.292	76-2	82-6	84-9	88-5	11.839	8.264	23-8	17-4
Fejér vm.	143.362	170.290	67-0	76-3	80-7	85-4	70.683	52.908	33-0	23-7
Székesfehérvár tjt.	28.632	33.467	78-2	85-6	90-2	93-1	7.993	5.642	21-8	14-4
Győr vm.	60.624	71.734	69-6	78-8	83-5	88-7	26.476	19.234	30-4	21-2
Győr tjt.	34.835	42.823	78-6	85-6	89-7	93-4	9.465	7.213	21-4	14-4
Komárom vm.	68.500	82.387	70-5	78-5	84-8	88-8	28.689	22.585	29-5	21-5
Komárom-Újváros tjt.	2.616	4.896	74-3	82-1	86-8	91-5	907	1.067	25-7	17-9
Moson vm.	36.730	42.834	73-8	80-5	87-8	90-5	13.034	10.393	26-2	19-5
Somogy vm.	252.072	286.262	68-9	77-7	80-1	85-2	113.889	82.224	31-1	22-3
Sopron vm.	98.405	113.588	73-9	81-8	88-3	91-9	34.781	25.183	26-1	18-2
Sopron tjt.	28.328	30.906	83-5	87-7	95-0	96-1	5.604	4.342	16-5	12-3
Tolna vm.	187.326	207.903	70-1	79-0	81-7	86-7	79.933	55.200	29-9	21-0
Vas vm.	182.483	215.725	72-3	80-5	86-3	90-2	70.094	52.085	27-7	19-5
Veszprém vm.	163.350	185.544	71-1	79-8	83-9	88-4	66.426	47.010	28-9	20-2
Zala vm.	219.588	259.705	65-4	74-8	77-0	83-3	116.236	87.260	34-6	25-2
Összesen ...	1,718.426	1,977.273	70-1	78-8	82-3	87-3	733.792	530.745	29-9	21-2
<i>Duna balpartja.</i>										
Esztergom vm.	38.115	43.512	71-0	78-0	84-1	88-0	15.610	12.281	29-0	22-0
Hont vm.	17.483	21.012	68-9	77-3	81-1	86-3	7.877	6.157	31-1	22-7
Nógrád vm.	106.608	128.212	63-9	72-4	76-6	82-2	60.281	48.851	36-1	27-6
Összesen ...	162.206	192.736	65-9	74-1	78-7	83-9	83.768	67.289	34-1	25-9
<i>Duna—Tisza köze.</i>										
Bács-Bodrog vm.	59.978	68.927	60-8	71-9	71-7	79-2	38.668	26.925	39-2	28-1
Baja tjt.	14.194	14.458	67-5	74-7	76-7	81-1	6.838	4.913	32-5	25-3
Csongrád vm.	81.587	96.889	59-7	68-1	71-8	75-6	55.171	45.463	40-3	31-9
Hódmezővásárhely tjt.	44.888	47.976	71-9	78-8	82-3	84-9	17.557	12.946	28-1	21-2
Szeged tjt.	78.730	93.249	69-1	78-3	79-9	85-4	35.142	25.860	30-9	21-7
Heves vm.	170.648	209.021	61-0	70-2	73-0	79-1	109.052	88.569	39-0	29-8
Jász-Nagykún-Szolnok vm.	236.720	275.866	63-3	71-2	75-8	79-5	137.244	111.356	36-7	28-8
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	682.098	872.175	66-3	75-1	79-8	84-1	347.148	289.150	33-7	24-9
Budapest székesfőváros	739.297	819.809	84-0	88-2	92-5	94-7	141.074	109.187	16-0	11-8
Kecskemét tjt.	41.702	50.466	60-9	69-0	72-7	77-2	26.722	22.643	39-1	31-0
Összesen ...	2,149.842	2,548.886	70-2	77-6	81-9	85-6	914.616	737.015	29-8	22-4
<i>Tisza jobbpartja.</i>										
Abauj-Torna vm.	52.500	63.015	63-0	73-4	75-3	82-6	30.847	22.802	37-0	26-6
Bereg vm. { Szabolcs vármegyéhez { Sztarmár csatolt rész { együtt	2.490 12.847 15.337	2.778 14.785 17.563	60-5 58-0 58-4	69-7 69-5 69-5	73-4 78-4 70-5	78-6 78-4 78-4	- - 10.946	- - 7.702	- - 41-6	- - 30-5
Borsod vm.	151.365	182.051	63-5	72-7	76-3	82-4	87.090	68.372	36-5	27-3
Miskolc tjt.	38.690	47.250	75-2	82-9	86-3	90-9	12.769	9.732	24-8	17-1
Gömör és Kishont vm.	10.616	12.614	70-0	78-9	82-2	87-9	4.558	3.375	30-0	21-1
Ung vm.	732	1.011	56-2	72-4	68-5	81-4	571	386	43-8	27-6
Zemplén vm.	82.762	96.847	62-1	71-1	73-7	80-1	50.669	39.312	37-9	28-9
Összesen ...	352.002	420.351	64-1	73-5	76-8	82-7	197.450	151.881	35-9	26-5
<i>Tisza balpartja.</i>										
Békés vm.	205.677	241.157	68-9	77-5	81-8	85-9	93.033	69.952	31-1	22-5
Bihar vm.	104.192	117.913	66-0	73-2	79-1	81-7	53.644	43.148	34-0	26-8
Hajdú vm.	105.954	120.709	65-8	71-7	79-4	80-2	55.180	47.611	34-2	28-3
Debrecen tjt.	67.358	80.724	72-6	78-2	84-1	86-3	25.371	22.462	27-4	21-8
Szabolcs vm.	167.973	207.469	53-1	62-2	64-2	71-0	148.366	126.214	46-9	37-8
Sztarmár vm.	61.437	71.590	56-3	65-4	67-4	73-9	47.790	37.829	43-7	34-6
Összesen ...	712.591	839.582	62-7	70-7	75-0	79-4	423.384	347.216	37-3	29-8
<i>Tisza—Maros szöge.</i>										
Arad vm.	11.420	14.255	56-1	65-6	68-5	74-4	8.934	7.465	43-9	34-4
Csanád vm.	77.045	94.151	63-2	72-5	75-4	80-7	44.877	35.757	36-8	27-5
Torontál vm.	9.948	11.393	59-9	72-0	70-2	78-9	6.670	4.418	40-1	28-0
Összesen ...	98.413	119.799	61-9	71-6	74-0	79-7	60.481	47.640	38-1	28-4
<i>Magyarország összesen</i>	5,193.480	6,098.557	68-8	76-4	80-3	84-8	2,413.491	1,881.586	31-7	23-6
Ebből:										
vármegyék	4,038.843	4,798.137	65-6	74-4	77-0	83-1	2,112.210	1,647.315	34-4	25-0
tj. városok	1,154.637	1,300.420	79-3	84-8	94-9	91-6	301.281	234.271	20-7	15-2

¹⁾ Az összes népességből.

